

liberal düşünce

Yıl 27 Sayı 107 Yaz 2022

LiBeRtE

liberal düşünce

Üç Aylık, Yerel-Sürelî Dergi
Yıl 27, Sayı 107, Yaz 2022

liberal düşünce, hakemli bir dergidir

Yayın Kurulu

Dr. Adnan Küçük, Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale
Prof. Dr. Ahmet Uzun, Akdeniz Üniversitesi, Antalya
Prof. Dr. Ahmet Kemal Bayram, Marmara Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Ahmet Nuri Yurdusev, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara
Prof. Dr. Atilla Yayla, Medipol Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Bahadır Akın, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya
Prof. Dr. Bahattin Karademir, Çukurova Üniversitesi, Adana
Prof. Dr. Bekir Berat Özipek, Medipol Üniversitesi, İstanbul
Doç. Dr. Buğra Kalkan, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İzmir
Prof. Dr. Cemal Fedayi, Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale
Doç. Dr. Cennet Uslu, Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara
Prof. Dr. Fuat Oğuz, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara
Dr. Hakan Şahin, Medipol Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Haluk Alkan, İstanbul Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Hamza Al, Sakarya Üniversitesi, Sakarya
Prof. Dr. Hasan Yücel Başdemir, Ankara Üniversitesi, Ankara
Prof. Dr. Hayrettin Özler, Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya
Doç. Dr. Hüseyin Bal, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon
Dr. Levent Korkut, Medipol Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Mehmet Turhan, Çankaya Üniversitesi, Ankara
Prof. Dr. Metin Toprak, Sabahattin Zaim Üniversitesi, İstanbul
Dr. Murat Yılmaz, Ankara
Dr. Oğuzhan Yanarışık, Polis Akademisi
Prof. Dr. Ömer Çaha, Artuklu Üniversitesi, Mardin
Prof. Dr. Selahattin Togay, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Salih Zeki Haklı, Polis Akademisi, Ankara
Prof. Dr. Tanel Demirel, Çankaya Üniversitesi, Ankara
Dr. Yasemin Abayhan, Hacettepe Üniversitesi, Ankara

Uluslararası Danışma Kurulu

Prof. Dr. Angelo Maria Petroni, Roma Sapienza Üniversitesi, İtalya
Prof. Dr. Chandran Kukathas, Londra Ekonomi ve Siyaset Bil. Okulu, İngiltere
Prof. Dr. Hardy Bouillon, Trier Üniversitesi, Almanya
Dr. İmad-Ad-Dean Ahmad, Hürriyet Minaresi Enstitüsü, ABD
Prof. Dr. Pascal Salin, Fransa
Prof. Dr. Richard Epstein, Chicago Üniversitesi, ABD
Prof. Dr. Suri Ratnapala, Avustralya
Prof. Dr. Victoria Curzon-Price, İsviçre
Dr. Stephen Davies, Ekonomik İşler Enstitüsü, İngiltere
Prof. Dr. Pierre Garelo, Aix-Marsilya Üniversitesi, Fransa
Prof. Dr. Deirdre McCloskey, Illinois Üniversitesi, ABD
Prof. Dr. Jason Brennan, Georgetown Üniversitesi, ABD

Yönetim Yeri

Liberte Yayın Grubu®

GMK Bulvarı No:108/16, Maltepe, Çankaya / Ankara
Tel: (312) 230 87 03 Faks: (312) 230 80 03

İnternet Sitesi: www.liberaldusunce.com.tr | Yazı İşleri: yaziisleri@liberal.org.tr

Abonelik ve İrtibat:

www.liberte.com.tr/ld-abonelik
info@liberte.com.tr

Baskı

Bizim Büro Matbaacılık
Zübeyde Hanım Mah. Sedef Cad. No: 6/A, İskitler, Altındağ / Ankara
Tel: (312) 229 99 28 | Sertifika No: 42488

Sahibi

Liberte Yayıncılık A.Ş. adına,
Hatice Özlem Yılmaz

Editör

Prof. Dr. Alim Yılmaz

Yardımcı Editör

Abdulkadir Pekel

Yazı İşleri Müdürü

Dr. Büşra Sönmez

ISSN 1300-8781

e-ISSN 2667-6486

Basım Tarihi: 25 Eylül 2022

İç Tasarım: Serpil Koçtürk

Kapak Tasarımı: Abdurrahman Yılmaz

Liberal Düşünce dergisi

TÜBİTAK-ULAKBİM tarafından

dizinlenmektedir.

Dergide yayınlanmak üzere makalelerin

dergipark.gov.tr/liberal adresinden

gönderilmesi gerekmektedir.

Liberal Düşünce dergisi

ASOS İndeks, Crossref,

İdeal Online ve SOBIAD

Atıf Dizini'nde

taranmaktadır.

Editörden

MAKALELER /ARTICLES

John Stuart Mill'in Faydacılık Teorisinde "Ahlaki Yaptırım" Problemi

The Problem of "Moral Sanction" in John Stuart Mill's Theory of Utilitarianism

Zeki Aktaş..... 1

Çağdaş Nedensellik Anlayışında İki Model: Yeni Humecü Görüş ve Yeni Aristotelesci Görüş

Two Models in The Contemporary Causality Approach: The Neo-Humean View and The Neo-Aristotelian View

Sercan Palavan..... 19

Vergi Politikası, Devletin Ekonomiye Müdahalesi ve Mülkiyet Hakları Bağlamında Uygarıkların Yıkılışı: İbn Haldun'un Mukaddime'si Üzerine Bir Değerlendirme

Tax Policy, Government Intervention in the Economy and Dissolution of Civilizations in Terms of Property Rights: An Evaluation of Ibn Khaldun's Muqaddimah

İlyas Bayar..... 35

Cumhuriyet Dönemi Aktörlerinden Sadri Maksudi Arsal: Liberal Milliyetçi Tema

Sadri Maksudi Arsal, One of the Actors of the Republican Period: Liberal Nationalist Theme

Mustafa Demirci.....65

Matbuat Kanunu'nun 50. Maddesi Odağında Türkiye'de Basın Özgürlüğü: Cumhuriyet Gazetesi Örneği (1945-1947)

Freedom of the Press Focusing on Press Law Article 50 in Turkey: The Case of the Cumhuriyet Newspaper (1945-1947)

Meltem Salimoğlu.....95

Türkiye'de Okul Öncesi Eğitim Politikaları ve Yeni Politika Önerileri

Preschool Education Policies and New Policy Suggestions in Turkey

Leyla Ulus & Murat Çetin..... 129

Youtube Kullanımının Gençler Üzerindeki Negatif Etkisi: Sosyal Medya Bağımlılığı

Negative Effect of Youtube Use on Youth: Social Media Addiction

Kevser Hülya Yurdakul..... 167

KİTAP DEĞERLENDİRMESİ / BOOK REVIEW

Güç, İktidar ve Özgürlük İlişkisi Yönüyle *Homo Academicus*

Homo Academicus in Relationship to Power and Freedom

Selvet Çetin..... 191

Dünya ölçeğinde yaşanan sorunlar çok boyutlu olma vasfını sürdürmektedir. Sosyal sorunların dayanağını teşkil eden insan faaliyetleri sadece rasyonel nedenlere dayanmamaktadır. Zira insanın eylemlerini şekillendiren duygular birçok durumda daha fazla önem kazanmaktadır. İnsanı belli tercihlere yönelten duygusal motivasyonların anlaşılması bu bakımdan son derece önemlidir.

Duygularımız sevinç ve öfke şeklinde tezahür ettiği gibi, takdir ve tevazu halimizi de belirleyebilmekte ve bu açıdan bütün insanî ilişkilerimizi farklı boyutlarda belirleme kudretine de sahiptir. Siyasal tutumlarımız, ekonomik tercihlerimiz ve geleceğe dair öngörü ve değerlendirmelerimiz duygu-durum bağlamında fikirlerimizi etkileme ve oluşturma kudretine sahiptir.

Gerçeğin ne olduğunu anlama çabalarımız da büyük oranda bu duygu etkisinde öznel sonuçlara ulaşmamıza sebep olur. İnançlarımızın temelinde de süreç içinde oluşan duygularımızın önemli payı mevcuttur. Nitekim siyasal hadiseleri kendi bağlamında anlamaya çalışırken, bazı durumlarda duygusal hallerimizin yarattığı karanlık boşluklarda gerçeği tespit edemiyoruz. Duyguların insanı harekete geçiren temel motivasyon olması ahlâkî, dinî, sosyal ve siyasal tercihlerin ne gibi muğlak bir temele dayandığını görmemizi de engelleme gücüne sahiptir.

Ulusal ve uluslararası tartışmalarda gündelik sorunları aşan ve geleceğe dair önemli tercihler yapmamızı sağlayan duyguların önemi ortadadır. Farklı yaş grubuna ait insanların tercihlerini şekillendiren duygular en az akıl, ideoloji ve inançlar kadar anlaşılmayı gerektirdiği bu bakımdan açıktır. Bu hususta yapılan birçok çalışma nesnel gerçeğin hilafına insanların duygusal tercihler yaptığını göstermektedir.

Tüketim alışkanlıklarımızdan, oy verme davranışlarımıza kadar duyguların sahip olduğu önem açık olduğuna göre, ticarî ürünlerin güven, kabul görme, farklı olma gibi duygulara hitapla pazara sunulması ve bu çerçevede tercih edilmesi siyaset kurumunu da harekete geçiren veya geçirmesi gereken önemli hususların başında gelmektedir.

Nitekim demokratik süreçlerin görece daha önemli ve meşru olduğu Batı dünyası ve Türkiye’de duyguları baz alarak yapılan siyasetin ve bu siyasetin doğuracağı sonuçlar oldukça önem kazanmaya başlamıştır. Türkiye nüfusunun oldukça genç olması siyasal propaganda çalışmalarını duygular bağlamında daha da önemli kılmaktadır. Özellikle genç insanların siyasal görüş ve ideolojik tutumlarda daha çok duygularına göre tercih yaptığı ya da yapacağı düşüncesi, genç insanların belli konulardaki duygularını daha çok dikkate almayı gerektirmektedir.

Buna mukabil genel bir prensip olarak duyguların sadece gençler için değil, yaşını almış insanlar için de belirleyici olduğu açık gerçektir. Sevgi kadar saygı duymanın da esas olduğu ve bu bağlamda insan davranışlarını, karar ve tercihlerini derinden etkilediğini bilmekte büyük fayda vardır.

Anılan tüm bu hususları daha iyi anlamak ve farklı konularda akademik derinliğe ulaşmak için yayınlanan bu sayımızı okumanız ve faydalanmanız dileğimle!

Alim Yılmaz

Editör

John Stuart Mill'in Faydacılık Teorisinde “Ahlaki Yaptırım” Problemi

Zeki Aktaş*

Öz

Bu çalışmada, John Stuart Mill'in (1806-1873) faydacılık teorisi bağlamında, bireyi iyi kabul edilen bir eyleme teşvik edebilecek veya kötü kabul edilen bir eylemden caydırabilecek ahlaki yaptırım araçlarının neler olduğu araştırılmıştır. Mill ahlaki yaptırımları, dışsal ve içsel yaptırımlar olarak iki ana gruba ayırır; ona göre bu iki grup içerisinde yer alan toplum, Tanrı, vicdan ve dahası mümkün olan diğer tüm yaptırım unsurları faydacı ahlak teorisinde etkili bir biçimde kullanılabilir. Bununla birlikte Mill'e göre bu yaptırım türleri arasında vicdani yaptırım daha büyük bir öneme sahiptir; zira diğer tüm yaptırım türlerinin kaynağı, bir biçimde, bireyin dışındayken vicdani yaptırım, bir çeşit içsel kontrol mekanizmasıdır, dolayısıyla duyarlı bir vicdan, dışsal yaptırımların ötesinde bir güçtür. En nihayetinde Mill'e göre faydacı ahlak teorisinde her tür dışsal yaptırım kullanılabilir; ancak bu husustaki esas ve nihai çözüm, bireyin vicdan eğitiminden geçer.

Anahtar Kelimeler: John Stuart Mill, Faydacılık, Ahlak, Yaptırım, Ahlaki Yaptırım.

The Problem of “Moral Sanction” in John Stuart Mill’s Theory of Utilitarianism

Abstract

The aim of this study is to analyse what moral sanction tools are in John Stuart Mill's (1806-1873) theory of utilitarianism that can encourage an individual to take an action that is considered good or deter an action that is considered bad. According to Mill, moral sanctions are divided into two main groups as external and internal sanctions, and for the society in these two groups, God, conscience, and all other possible sanctions can be used effectively in utilitarian moral theory. However, according to Mill, conscientious sanction has a greater significance among these types of sanctions; since the source of all other forms of sanction is, in some way, external to the individual, whereas conscientious sanction is a kind of internal control mechanism, so a sensitive conscience is a force beyond external sanctions. In conclusion, according to Mill, all kinds of external sanctions can be used in utilitarian moral theory; however, the main and final solution in this matter is through the conscience education of the individual.

Keywords: John Stuart Mill, Utilitarianism, Morality, Sanction, Moral Sanction.

*Dr. Öğretim üyesi | Bitlis Eren Üniversitesi | zaktas@beu.edu.tr
ORCID: 0000 0002 9396 4698 | DOI: 10.36484/liberal.1011521
Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 27, Sayı:107, Yaz 2022, ss. 1-18.
Gönderim Tarihi: 18 Ekim 2021 | Kabul Tarihi: 21 Haziran 2022

Giriş

Yaptırım kavramı, genel anlamıyla “kanun, ahlak gibi kurumların buyruklarının yerine getirilmesini sağlama” (Türk Dil Kurumu [TDK], 2005: 2131) gücünü ifade eder. Belirli bir alanın terimi olarak ahlaki yaptırım ise “süjenin kendisini yapmaya mecbur edici bir kuvvete sahip olması” (Ülken, 2016: 273) demektir. Buna göre ahlaki yaptırım, ahlaki özneye, bir kuralın gereğinin yerine getirilmesi noktasında caydırıcı veya teşvik edici bir motivasyon sağlayan güçtür.

Ahlaki yaptırım problemi, temelde ahlaklı davranmanın gerekçesini sorgulama, yani “Neden ahlaklı olmalıyım?” sorusuna uygun bir cevap arama girişimidir. Bu temel soruya mutlu olma ve Tanrı'nın rızasını kazanma gibi motivasyonlar çerçevesinde birçok cevap verilmiştir. Bununla birlikte bizzat ahlaklı olma zorunluluğunu veya herhangi bir amaca bağlı olarak temellenirilmiş ahlaklılığı kabul etmeyen yaklaşımlar da söz konusudur (Özturan, 2017: 137). Yine bu husustaki başka bir yaklaşım ise ahlakın, kendisinde herhangi bir yaptırım taşımadığını, dahası ahlakta yaptırım olduğu düşüncesinin, ahlaki din ve hukuk gibi yaptırımlar üzerine temellenen bir kuruma dönüştüreceği iddiasıdır (Bıçak, 2017: 81). Esasında ahlakın, kendisinde, yapısal bir yaptırımı sahip olduğu görüşü, irade özgürlüğü bakımından da tartışmalıdır; zira herhangi bir kişiyi, herhangi bir eylemden sorumlu tutabilmek için öncelikle o eylemin, o kişinin özgür seçimi ile gerçekleşmiş olması gerektiğini öne süreriz, aksi takdirde söz konusu eylemin ahlaki değeri tartışmalı bir hâl alır. Diğer taraftan bu tartışmalar bir yana bırakılırsa ahlak alanında birçok yaptırımın var olduğu ve birçok filozofun da ahlaki standartları bu yaptırımlarla desteklemeye çalıştığı görülür.

Bununla birlikte ahlaki yaptırım kavramına dair iki farklı çağrışımı netleştirmek gerekir: Ahlaki yaptırım, genel anlamda ahlakla ilgili yaptırım demektir. Ancak ahlaki yaptırımdan söz ederken ahlaka özgü olup, ahlak dâhil, birçok alanda etkili olan yaptırımı mı kastediyoruz, yoksa esasen ahlak alanı dışında olmakla birlikte ahlaklılık üzerinde etkili olup ahlaki bir eylemin gerçekleştirilmesinde rol oynayan tüm yaptırım türlerini mi kastediyoruz? Sorunun ilk kısmına göre ahlaki yaptırım, yaptırım türlerinden biri olarak anlaşılır, ikinci kısmına göre ise ahlaki yaptırım, ahlaka destek veren tüm yaptırım türlerine gönderme yapar. Başka bir deyişle ilk kısımda ahlaka özgü, ahlaktan çıkan bir yaptırımdan söz edilirken ikincisinde ahlaklılığın yaptırımından, yani ahlak alanı dışında olmakla birlikte ahlakiliğe katkı sunan yaptırımlardan söz edilir (Yaran, 2017: 162-163).

Buna göre ahlaki yaptırım kavramının söz konusu ikinci anlamını esas alarak ahlaka destek veren başlıca yaptırım türlerini şöyle açıklayabiliriz:

Vicdani Yaptırım: Vicdani yaptırım insanın manevi huzuru veya huzursuzluğu üzerine temellenir. İnsanın görevini yerine getirdiğinde hissettiği içsel huzur ve memnuniyet duygusu veya aksi durumda hissettiği içsel huzursuzluk ve rahatsızlık duygusu ahlaki öznenin doğrudan doğruya vicdanında oluşan tepkidir. Bununla birlikte bir görevi yerine getirmekten doğan memnuniyet duygusu, yüksek ahlaki değere sahip vicdanlar için anlamlıdır; yanlışları kanıksayan vicdanların artık huzursuzluk duymadığını görmek gerekir. O hâlde vicdani yaptırım, ancak belli bir ahlaki olgunluğa sahip insanlarda geçerli bir güç olabilmektedir (Ülken, 2016: 274, 276). Diğer taraftan vicdani yaptırımla ilgili başka bir husus da vicdan duygusunun doğuştan mı, yoksa sonradan mı kazanıldığı problemidir; başka bir deyişle vicdan doğuştan gelen özel bir yetenek mi, yoksa sonradan öğrenme yoluyla kazanılan bir yeti midir? (İmamoğlu, 2010: 133). Bu hususta her iki cepheden de birçok argüman vardır, ancak vicdan, ister doğuştan gelsin ister sonradan kazanılsın, iki durumda da eğitimle ilişkilendirilir; zira deneyim açık bir biçimde göstermektedir ki insana dair bir potansiyelin gelişiminde eğitim doğrudan söz sahibidir. Dolayısıyla vicdani yaptırımın ahlaka destek veren bir unsur olarak işlev görebilmesi ahlaki karakter eğitimi ile yakından ilişkilidir.

Dini Yaptırım: Dini yaptırım, gerçekte mistik ödül ve ceza düşüncesine temellenir. Burada inanan kişiyi iyilik yapmaya sevk eden ve kötülük yapmaktan alıkoyan motivasyon unsurları cennet ümidi ve cehennem korkusudur. Ayrıca Tanrı'nın lütuf ve sevgisini kazanma isteği veya bunları kaybetme endişesi de bu yaptırım türündeki benzer motivasyon unsurlarıdır (Ülken, 2016: 273). Dini yaptırım türü öncelikle bir yaratıcıya inanmayı gerektirmektedir, aksi takdirde dünyada veya ahirette ödül ve ceza takdir edebilecek bir yaratıcıya inanmayan kimseler için bu yaptırım türünün pek bir anlamı olmayacaktır. Diğer taraftan bazı dinlerin özü sonu belli bir tanrı anlayışı yoktur, dolayısıyla bu tür dinlerde mistik ödül ve cezaya temellenen bir yaptırım göstermek zordur (Bkz. Elmalı, 2004).

Sosyal Yaptırım: Sosyal yaptırım; ayıplama ve kınama gibi sosyal baskı unsurlarına dayanır. Bu yaptırım ahlaki olmadığı düşünülen bir eyleme toplumun tepkisi olarak kendini gösterir, zira toplum kendisini tehdit eden davranışı cezalandırma eğilimindedir; söz gelimi toplum sahtekâra, yalancıya, dolandırıcıya veya bir caniyeye karşı güçlü yaptırımlar talep eder. (Erdem, 2003: 92-93; Ülken, 2016: 274). Sosyal yaptırımın temel unsuru, sosyal baskı olmakla birlikte toplumun onayını alma isteği de bir çeşit pozitif sosyal

yaptırım unsuru olarak görülebilir; zira insan, bir taraftan toplumun dışlamasından kaçınmaya çalışır, ancak öte taraftan toplumdan kabul görmeyi ister. Bununla birlikte bu yaptırım türü için iki önemli noktayı belirtmek gerekir: Birincisi sosyal yaptırım, en nihayetinde toplumun gösterdiği bir tepkidir, dolayısıyla bu tepkinin her zaman doğru bir tepki olacağını garanti yoktur; ikincisi sosyal yaptırımın, toplumu koruma adına, bireyin hak ve özgürlüklerini ihlal etme riski vardır (Krş. Erdem, 2003: 92-93). Kısacası sosyal yaptırım, oldukça işlevsel bir yaptırımdır, ancak bu, onun her zaman ideal ahlaki yaşamı desteklediği anlamına gelmez.

Hukuki Yaptırım: Hukuk yaptırımı, kanunların ihlali durumunda ortaya çıkan reaksiyon olarak tanımlanır. Burada bir eylem karşısındaki sosyal tepki, ceza hukuku denilen organize bir bütün olarak kendini gösterir. Hukuki yaptırım, öncelikle bir kötülük gerçekleşmeden önce onu önlemeyi amaçlar; kötülük gerçekleşmiş ise bu sefer de hukuk yaptırımları çerçevesinde mağdurun uğradığı haksızlığı telafi etmeye çalışır. Bununla birlikte yaptırımın suça oranla adil olması, tarafsız yargılama, kayırmacılık ve ayrımcılık gibi uygulama sürecindeki sorunlar bir yana, hukuki yaptırım tüm ahlak alanını kapsayamaz. Zira kanun, her zaman ahlaki bir yaptırım olarak uygun değildir, bazen ona eşit bazen ise ondan dardır, dolayısıyla hukuki yaptırım her zaman ahlaki bir yaptırım olmayabilir. Başka bir deyişle bireysel ve toplumsal bir fenomen olarak ahlak, hukuktan daha geniş bir alana sahiptir, dolayısıyla hukuk, ahlaki yaşamı desteklemek için oldukça güçlü bir yaptırım türü olmakla birlikte ahlaki değerlendirme konusu olan tüm eylemleri içeremez (Ülken, 2016: 273-274; Yaran, 2017: 180).

Doğal Yaptırım: Doğal düzene uygun gerçekleşmeyen eylemlere doğa tarafından gösterilen bir tepki olarak cezalandırılma hâlini ifade eder. Söz gelimi sağlığına dikkat etmeyen kimsenin hastalanması, ateşle oynayan kimsenin elini yakması gibi... (Ülken, 2016: 273). Bununla birlikte, nasıl doğal düzene uygun olmayan bir eylemin ardından doğal bir ceza geleceği söyleniyorsa aynı şekilde doğal düzene uygun hareket etmenin de bir ödülü olacağı söylenebilir. Nitekim sağlığına dikkat eden kimse için sağlıklı olma hâli doğal bir ödül olarak görülebilir. Diğer taraftan doğal yaptırım da hukuk yaptırımı gibi her zaman ahlaki yaşamı desteklemez veya birçok durumda ona ilgisizdir; zira doğal düzene aykırı her eylemin ahlaki bir sonucu olacağını veya ahlaken yanlış bir eylemin de her zaman doğa tarafından cezalandırılacağını düşünmek için yeterli neden yoktur (Krş. Erdem, 2003: 95).

Görülüyor ki buraya kadar ele aldığımız tüm bu yaptırım türlerinden sadece vicdani yaptırım, kişinin kendi inisiyatifindedir. Nitekim sosyal yaptırım,

toplumun; doğal yaptırım, doğanın; dini yaptırım, Tanrı'nın (Elmalı, 2004: 182); hukuki yaptırım ise devletin inisiyatifindedir.

En nihayetinde ahlaki ve ahlaki yaptırımı kökten reddeden görüşler bir yana bırakılırsa söz konusu yaptırımların ahlak alanında iş görebileceği açıktır; zira farkında olsak da olmasak da eylemlerimiz, çoğu zaman bu yaptırımlardan etkilenir, yani bunların yaptırıcı gücü ile gerçekleşebilir. Dolayısıyla ahlaki yaptırım problemini analiz etmek, ahlaki değerlendirme konusu olan bir eylemin motivasyon unsurlarını görmek demektir. Nitekim bu çalışmada amaçlanan da John Stuart Mill'in faydacı ahlak teorisi özelinde, ahlaki değerlendirme konusu olan bir eylemin, ahlaki yaptırım bakımından, motivasyon unsurlarını araştırmaktır. Başka bir deyişle bu çalışmada "Mill, ahlaken doğru bir yaşamın standardı olarak öne sürdüğü ilke ve kuralları güvence altına almak için ne tür yaptırımlar öngörmüştür?" sorusunun cevabı aranacaktır. Buna göre öncelikle Mill'in, ahlakın standardı olarak öne sürdüğü faydacılık ilkesini ele alacağız ve ardından bu ilke ile ilişkilendirdiği ahlaki yaptırım unsurlarını inceleyeceğiz.

Mill ve Faydacı Ahlak Teorisi

Faydacılık; bir eylemin, hem ahlaki özne hem de o eylemden etkilenenler için, mutluluğu teşvik etme eğilimindeyse doğru, mutsuzluğu teşvik etme eğiliminde ise yanlış olduğunu iddia eden ahlak teorisidir (Duignan, 2011: 38). Başka bir deyişle faydacılık, bir eylemin ahlaken doğruluğunu veya yanlışlığını belirleyen şeyin, o eylemin ürettiği sonuç, yani fayda olduğunu öne süren öğretidir.

Faydacılık, sonuççu bir teori olma noktasında; Aristippos (MÖ 435-356) ve Epiküros (MÖ 341-271) gibi Antik Çağ filozoflarının hedonist öğretileri, Hobbes (1588-1679) gibi modern dönem filozoflarının egoist öğretileri veya benzer sonuç odaklı ahlak öğretileri ile birleşir. Faydacı teori, ayrıca mutluluğu, en yüksek iyi ve ahlaki yaşamın nihai amacı olarak kabul edip, hazzın varlığı ve acının yokluğuyla tanımlaması bakımından da sonuççu teorilerle benzerdir. Faydacılık, en nihayetinde diğer sonuççu teorilerle doğalcı bir teori olma temelinde birleşir, zira ahlaki kural ve değerleri insan doğasından türetme, yani psikolojik hazcılığa dayanma bu teorilerin ortak özelliğidir (Cevizci, 2014: 73-74). Bununla birlikte faydacı ahlak anlayışı, söz konusu sonuççu öğretilerden toplumsal bir karaktere sahip olması bakımından ayrılır. Dolayısıyla faydacılık, bireyci veya egoist karakterli hazcılığın karşısında olarak, bireyin tek başına mutlu olamayacağını, onun mutluluğunun ancak toplumla beraber mümkün olabileceğini iddia eder (Tüzen, 2014: 41).

Faydacı ahlak yaklaşımının Antik Çağ'a kadar geri götürülebilecek kökeni bir tarafa bırakılırsa, modern dönemdeki ilk temsilcisi olarak Francis Bacon (1561-1626) gösterilebilir (Gürbüz, 2012: 28). Zira iyi ve faydalı kavramlarını örtüşüren ve faydalı olanda hem bireysel hem de toplumsal iyiliğin bulunduğunu söyleyen Bacon (Akarsu, 1998: 149), böylece faydacılığın ana temasına dokunmuş olur. Diğer taraftan faydacı ahlak teorisi, esas ifadesini Jeremy Bentham (1748-1832) ve Mill'de bulmuştur. Fayda ilkesini, bir ahlak teorisinin sistematik bir unsuru olarak gösteren ilk isim Bentham olmuştur. Faydacı yaklaşımın Bentham'dan sonraki en tipik ismi olan ve bu teorisinin daha incelikli bir versiyonunu geliştiren Mill'e göre de fayda ilkesi tüm ahlak sorunlarının nihai ölçüsüdür:

Bütün ahlaki sorunlarda ben faydayı başvurulacak en yüksek ölçü olarak görüyorum, fakat bunun en geniş anlamda fayda, ileri bir yaratık olarak bir insanın daima çıkarlarına dayanan fayda olması gereklidir (Mill, 2014: 24).

Mill, belli noktalarda Bentham'dan ayrılmakla birlikte, özellikle ahlakın temellendiği unsurlar bakımından onunla aynı görüştedir. Bentham'ın, doğanın insanı haz ve acı duyuları altına yerleştirdiği; haz ve acının faydalı ve zararlının göstergesi olduğu; faydanın kendisini mutluluk üretme ve mutsuzluğu engelleme eğilimi olarak ortaya koyduğu; fayda ilkesinin toplumsal mutluluğa kayıtsız olmadığı yönündeki düşüncelerini (Bentham, 1987: 65-67) Mill de kabul etmiştir. Ancak Mill, hazların değeri belirlenirken nicelik kadar niteliğe de bakılması gerektiğini; faydacılığın salt bir mutluluk arayışı değil, aynı zamanda mutsuzluğun önlenmesi veya azaltılmasını da içerdiğini; erdemlerin kendinde iyi olmasalar bile mutluluğa araç olduklarında anlam kazandıklarını (Mill, 2017: 64, 72, 81) vurgulaması bakımından öncellerinden ayrılır.

Mill, faydacı ahlak teorisine dair tezlerini, amacı en yüksek iyinin moral yaşamdaki konumunu belirlemek ve bu nihai amacın doğasını açıklamak olan *Faydacılık* adlı eserinde ortaya koymuştur (Urmson, 1968: 14). Mill'e göre en yüksek iyi problemi, amaç-sonuç perspektifinden ele alınması gereken bir problemdir, zira tüm insan eylemleri sonunda bir amaç uğruna yapılır ve bu amaç; mutluluk veya faydadır. Başka bir deyişle tüm ahlaki yaşamın kökeninde, kendisine dayanılarak karar verilebilecek apaçık bir ilke olmalıdır, zira böyle bir nihai standardın eksikliği ahlaki yaşamı belirsizliğe sürükler. İşte Mill'e göre bu kendinde apaçık olan ahlaki standart; fayda ilkesi veya en yüksek mutluluk ilkesidir (Mill, 2017: 51, 53-54, 61). Mill, kendinde apaçık bir ahlaki standart olarak sunduğu bu fayda ilkesini şöyle açıklar:

Faydayı ya da en yüksek mutluluk ilkesini ahlakın temeli olarak kabul eden bu öğreti, eylemlerimizi mutluluğun gelişimine yol açtığı oranda doğru, mutluluğun tersini

ürettiği oranda da yanlış bulur. Mutluluk acının yokluğu ve haz anlamına gelir, mutsuzluk ise hazzın yokluğu ve acıdır (Mill, 2017: 61).

Mill'in fayda ilkesine göre bir eylemin normatif statüsü, yani bir eylemin hangi koşullar altında ahlaken doğru, yanlış veya zorunlu olacağı, temelde hedonist unsurlara bağlıdır; zira burada bir eylemin normatif statüsünü belirleyen şey, o eylemin ne kadar haz ve acıya neden olduğudur (Feldman, 2012: 34, 47). Başka bir deyişle Mill'in faydacı ahlak teorisinin temelinde, hedonist unsurları referans alan, "hazzın ve acıdan azade olmanın *nihayetinde arzulan amaçlar* olduğu ve her şeyin ya haz o şeyin doğasında olduğu için ya da o şey acının önlenmesi ve hazzın artırılmasının bir aracı olduğu için (...) arzulandığı" (Mill, 2017: 62) tezi vardır.

Mill, moral yaşamın temel motivasyonu olarak haz ve acı duyularına işaret etmektedir, ancak onun bu ilkeden kastını, her türlü hazzın peşinde bilinçsiz bir yaşam sürmek olarak görmemek gerekir. Zira Mill, hazlar arasındaki ayrımı önemser ve salt niceliğe dayalı bir yaklaşımı kabul etmez:

Bir takım hazların diğerlerinden daha arzulanır ve daha değerli olduğu, fayda ilkesiyle pekâlâ uyumludur. Herhangi bir şeyin değerini hesaplarken, nicelik kadar niteliği de hesaba katıyoruz, öyleyse hazların değeri belirlenirken yalnızca niteliğe bağlı kalınması saçma olurdu (Mill, 2017: 64).

Mill'in hazlara yaklaşımı, esasında Antik Çağ'da Platon (MÖ 427-347) ve Aristoteles'in (MÖ 384-322) yaptığı gibi, doyum ve mutluluk kavramlarının birbirinden ayrılmasına dayanır (Cevizci, 2014: 87). Nitekim Mill'e göre insanın tüm diğer canlıların iştihalarından çok daha yüksek yetileri vardır ve dolayısıyla bunları fark eden biri, salt doyum içeren hiçbir mutluluğa itibar etmez; öyle ki bir insana hayvani hazların hepsi taahhüt edilse bile, o yine de düşük bir hayvan olmayı istemez; hiçbir akıllı insan salt nicel hazlar için aptallığa rıza göstermez veya hiçbir aydın insan haz uğruna cahilliği seçmez (Mill, 2017: 63, 65). Dahası Mill'e göre yüksek bir varoluşa sahip biri için "hâ-linden memnun bir domuz olmaktansa memnuniyetsiz bir insan olmak, mutlu bir aptal olmaktansa mutsuz bir Sokrates olmak daha iyidir" (Mill, 2017: 67). Son çözümlemede faydacı teori bize mümkün olduğu kadar haz elde etmemiz gerektiğini söylemez, daha çok, dünyaya hazzın en iyi nicelik-nitelik birleşimini getirmemiz gerektiğini, yani domuzlar gibi yaşamadan da faydacı teorisinin benimsenebileceğini söyler (Feldman, 2012: 59).

Hazların değerini belirlerken niceliği kadar niteliğine de bakılması gerektiğini ifade ederek faydacı teorisinin haz anlayışını daha duyarlı bir temele oturtmaya çalışan Mill, benzer biçimde faydacı mutluluğun da bir çerçevesini çizmeye çalışır. Mill, her ne kadar insan eylemlerinin nihai amacını mutluluk olarak görse de faydacı teoriyi salt bir mutluluk arayışına indirgemez,

zira Mill felsefesinde mutluluğun artırılması kadar mutsuzluğun azaltılması da önemli bir yer tutar. Nitekim Mill'e göre;

insanlar mutlu olamasa bile, faydacı teori hakkında hâlâ bir şeyler söylenebilir, çünkü fayda salt mutluluk arayışını değil, aynı zamanda mutsuzluğun önlenmesi ya da azaltılmasını da içerir; eğer önceki amaç yanıltıcıysa, sonraki için daha fazla faaliyet alanı -ve ihtiyaç- olacaktır. Hiç olmazsa, insanlık yaşamını sürdürmeye kararlı olduğu sürece bu doğru olacaktır (Mill, 2017: 72).

Başka bir deyişle Mill, mutluluğun artırılmasından ziyade mevcut mutsuzluğun önlenmesi veya en azından azaltılması gerektiğini öne sürerek, bir bakıma Bentham'ın pozitif faydacılığını, negatif faydacılığa dönüştürmüştür (Cevizci, 2014: 82).

Mill, faydacı teoriyi salt mutluluk arayışına indirgemediği gibi, faydacı standarttaki mutluluğu da bireyin salt kendi mutluluğu olarak görmez, aksine bireyin ve genelin mutluluğunu doğrudan birbiriyle ilişkilendirir. Dolayısıyla Mill'e göre;

faydacı standartta mutluluk, yalnız failin (...) kendi mutluluğu değil, fakat eylemle ilgili olan herkesin mutluluğudur. Faydacılık, kendi mutluluğu ve diğerlerinin mutluluğu arasında, karşılık beklemeyen ve yardımsever bir izleyici olarak, kesinlikle tarafsız olunmasını gerektirir (Mill, 2017: 81).

Mill'in faydacı mutluluk yaklaşımı, esasında akla uygun olarak biçimlenmiş toplumsal bir ahlak anlayışına göndermedir, zira Mill'e göre ahlak alanı sadece bireyden hareketle kurulamaz. Bu nedenle birey ile toplum arasında bir denkleme formülü bulunmalı, yani genelin iyiliği ilkesi ile bireysel bağımsızlık ve gelişme arasında bir denge oluşturulmalıdır (Akarsu, 1998: 172).

Mill'in faydacı ahlak teorisindeki başka bir önemli nokta da onun erdem yaklaşımıyla ilgilidir. Söz gelimi fedakârlık erdemini ele alan Mill, bir insanın kendi mutluluk payından veya olasılığından tümüyle vazgeçebilmesini asil bir davranış olarak nitelemekle birlikte, bu davranışın, yine de salt fedakârlık uğruna yapılmadığını, yani bu fedakârlığın esasında bir amacı olduğunu iddia eder ve dahası bu tezin karşıtlarına şu soruyla cevap verir: Bir kahraman veya şehit, davranışının başkalarını benzer fedakârlıklar yapmaktan kurtaracağını düşünmeseydi, yine de bu fedakârlığı yapar mıydı? Esasında Mill'e göre başkalarının mutluluğuna katkı sunmak amacı dışında herhangi bir amaçla yapılan fedakârlık, çileci bir yaşamı benimseyen birine gösterilenden daha fazla takdiri hak etmez, zira bu davranış biçimi bir insanın ne yapabileceğinin bir kanıtı olabilir, ancak ne yapması gerektiğinin bir örneği olamaz (Mill, 2017: 78-79). Başka bir deyişle;

[f]aydacı ahlak insanların kendi en büyük iyiliklerini, diğerlerinin iyiliği için feda edebileceğini kabul eder; sadece bu fedakârlığın kendinde bir iyi olduğunu kabul etmeyi

reddeder. Mutluluğun toplam miktarını artırmayan ya da artırmaya meyletmeyen bir fedakârlık *heba olmuş* sayılır. Kendini feda etme yalnızca mutluluğa olan bağlılıkta ya da diğerlerinin mutluluk vasıtası olmada alkışlanır (Mill, 2017: 81).

Böylece Mill'in yaklaşımıyla erdem, kendiliğinden iyi olanı değil, haza yaklaştırdığı veya acıdan uzaklaştırdığı ölçüde iyi olanı niteler (Gürbüz, 2012: 125). Dolayısıyla Mill felsefesinde erdemler kendinde iyi olan amaç değerler değil, en yüksek iyiye oranla araç değerlerdir, yani onlar bireyin veya toplumun mutluluğuna hizmet ettikleri ölçüde değerli, aksi takdirde ise ziyan edilmiş davranışlardır.

Mill'in faydacı ahlak teorisinin ana tezlerine dair verilen bu açıklamalardan sonra, artık onun bu tezlere uyulması noktasında dikkate değer gördüğü yaptırıcı unsurları incelemeye geçebiliriz. Başka bir deyişle "Faydacı standarttaki bir ahlak teorisine uyulmasını sağlama noktasındaki caydırıcı veya teşvik edici güçler nelerdir?" sorusunu cevaplayabiliriz.

Mill'de Ahlaki Yaptırım Problemi

Mill, ahlaki yaptırım problemini, *Faydacılık* adlı eserinin Üçüncü Bölüm'ünde ele alır; o, bu bölümde fayda ilkesine uyulması noktasında insanları motive edecek unsurların neler olduğunu araştırır.

Mill'in bu bölümdeki amacı "insanların faydacılığa uymasını sağlamanın hiçbir özel sorun içermiyor olduğunu göstermektir" (Miller, 2006: 159). Zira Mill'e göre insanlar; "Ahlaki bir standarda uymanın nedenleri nelerdir?", "Yükümlülüğün kaynağı nedir?", "Ahlaki bir standardın bağlayıcı gücü nereden gelmektedir?" gibi soruları veya tüm bu soruları içeren "Herhangi bir ahlaki standardın yaptırımı nedir?" sorusunu sormakta haklıdır ve ahlaki bir standart öneren her öğreti bu temel soruyu cevaplamak zorundadır. Dolayısıyla sık sık faydacı ahlak teorisine bir itiraz olarak yöneltilen bu temel soru, esasında ahlaki bir standart ortaya koyan her ahlak teorisi için geçerlidir, yani fayda ilkesine uyulması noktasındaki problem diğer ahlak teorilerinde olandan farklı değildir. Başka bir deyişle Mill'e göre geleneksel ahlak kendini, kendinde bir içsel yükümlülük duygusu ile bağlayıcı bir güç olarak sunar. Söz gelimi hırsızlık, cinayet, ihanet ve aldatma gibi birçok konuda bu yükümlülük duygusu bireyi yönlendirebilir, ancak açıktır ki burada bireyin yükümlülük duygusu yerleşmiş geleneksel ahlakla ilgilidir, faydacı teoriyle değil. Bununla birlikte bu tür bir sorun sadece faydacı ahlak teorisiyle ilgili değildir, geleneksel ahlakın ötesinde ahlak olgusunu incelemeye ve belirli ilkeler altında düzenlemeye çalışan her tür girişimin doğasında bu zorluk vardır (Mill, 2017: 99-101).

Nitekim Mill'e göre fayda ilkesi veya faydacı ahlak teorisi, başka herhangi bir ahlak teorisinin sahip olduğu tüm yaptırımlara sahiptir veya sahip olabilir. Tüm diğer teorilerdeki ahlak ilkelerine uyma nedenlerinin tamamının, tamamen veya bu teorilerde olduğu kadarıyla, güçlü bir biçimde faydacı ahlak teorisinde de kullanılamamaları için hiçbir neden yoktur (Mill, 2017: 101). Böylece insanları geleneksel ahlak kurallarına veya başka herhangi bir ahlak sistemine dayanan kurallara itaat etmeye yönlendiren tüm güdüler, onları aynı şekilde faydacı ahlak teorisine itaat etmeye de yönlendirebilir (West, 2004: 96).

Mill, Bentham'ı izleyerek, yaptırımlar kavramını ahlaki motivasyon kaynaklarına atıfta bulunmak için kullanır (West, 2004: 97). Bununla birlikte Bentham, temelde; fiziksel, politik, ahlaki ve dinsel olmak üzere dört tür yaptırımdan söz ederken (Bentham, 1987: 83) Mill, daha çeşitli yaptırım türlerini kabul eder, ancak bunları sınıflandırmakla daha az ilgilenir (Miller, 2006: 162).

Mill, her ne kadar ayrıntılı bir sınıflama yapmasa da, ahlak alanındaki tüm yaptırım türlerini *dışsal* ve *içsel* yaptırımlar olmak üzere iki ana grupta toplar (Mill, 2017: 101). O, kaynağı bir biçimde bireyin kendisi dışında olan yaptırımları şöyle ifade eder:

Türdeşlerimizi ya da evrenin hükümdarını memnun etme umudu veya gücendirme korkusu, yani onlara [türdeşlerimize] sempati ya da sevgi, ona [Tanrı] ise aşk ve saygı, hangi duyguyu besliyor olursak olalım, bencil sonuçlarından bağımsız olarak, bu bizi onların ya da onun isteklerini yapmaya doğru yönlendirir (Mill, 2017: 101).

Mill, burada iki temel yaptırım türünün altını çizer; türdeşlerimiz ifadeyle topluma, evrenin hükümdarı ifadesiyle de Tanrı'ya ve dolaylı olarak da dine gönderme yapar. Daha açık bir ifadeyle Mill, bu pasajda; hem sosyal yaptırıma hem de teolojik/dinsel yaptırıma dikkat çeker. Bununla birlikte o, bu yaptırım türlerini şöyle temellendirir:

Mill, insanın, kendisini türdeşleriyle ilişkilendirebilecek kadar akıllı bir varlık olduğunu ve dolayısıyla insanın, faydacı teorisinin öngördüğü üzere, genelin mutluluğu ile kendi mutluluğu arasındaki bağlantıyı kuracağını düşünür. Zira Mill'e göre tüm insanlar mutlu olmayı isterler, hatta kendi davranışları kusurlu olsa bile, başkalarının davranışlarının kendi mutluluklarını geliştirmesini arzu ve takdir ederler (Mill, 2017: 101-102). Buna göre genelin mutluluğunu bozacak her davranış, ahlaki anlamda yanlış iken bu mutluluğa hizmet eden davranışlar ise ahlaki olarak doğru olacaktır. Dolayısıyla (genelin mutluluğu ilkesini benimsemiş olan) toplum, tam da bu noktadan hareketle, genelin mutluluğuna zarar veren davranışlar üzerinde sosyal baskı oluşturacak; genelin mutluluğunu artıran davranışları da takdir edecektir.

Mill, teolojik/dinsel yaptırımın temellendirmesinde de yine genelin mutluluğu tezinden hareket eder. Zira Mill'e göre eğer ki insanlar; Tanrı'nın iyi olduğuna inanıyorlarsa, aynı şekilde genelin mutluluğuna olanak sağlayan şeyin de bu iyilik olduğuna veya iyinin ölçütünün Tanrı olduğunu düşünüyorlarsa, aynı şekilde genelin mutluluğunun da Tanrı tarafından istenen, onaylanan bir şey olduğuna inanmaları gerekir (Mill, 2017: 102). Başka bir deyişle burada genelin mutluluğuna zarar veren tüm davranışlar, artık Tanrı'nın iradesine karşı gelmek ve dolayısıyla O'nun vereceği ceza ile karşı karşıya olmak anlamına gelir, öte taraftan genelin mutluluğuna hizmet etmek de bir bakıma Tanrı'nın buyruğunu yerine getirmek ve böylece O'nun lütfelerine hak kazanmak demektir. Diğer taraftan şunu da belirtmeliyiz ki Mill, dini yaptırımın esas işlevsel yönünü ödül ve ceza beklentisinde görmez; zira ona göre "Tanrı *inancın* fiili bir ödül veya ceza beklentisinden ayrı olarak, davranışlara etkisi sadece öznel dini *duygularla* ve bu duygularının sağlamlığıyla orantılıdır" (Mill, 2017: 105).

Dışsal yaptırım türü, esasında iki temel motivasyon unsuru üzerinde yükselir: Bu yaptırımların bir kısmı; başkalarının, davranışlarımızı onaylamadıklarında bize zarar verme, onayladıklarında ise bizi ödüllendirme gücüne dayanırken geriye kalan kısmı ise diğer insanlara olan sempati veya birliktelik duygumuza dayanır. İnsanlar, mutluluklarını artırdığımızda bizi ödüllendirmeye; onlara acı çektirdiğimizde ise bizi cezalandırmaya meylederler ve yine sempati duyduğumuz kişileri memnun etmek, bizi de mutlu eder (Miller, 2006: 162). Böylece dışsal yaptırım mekanizması, bir taraftan başkalarının (toplum veya Tanrı) cezalandırma ve ödüllendirme gücüne diğer taraftan da insanın sempati veya duygudaşlık kapasitesine dayanır.

Mill'in bunlardan başka göndermede bulunduğu başka bir dışsal yaptırım türü ise hukuk alanı ile ilgilidir; o, bu yaptırım türünden şöyle söz eder:

hukukun özü olan *cezai yaptırım [penal sanction]* fikri, sadece adaletsizlik kavramı içine girmekle kalmaz, her türlü yanlış kavramının içine girer. Bir şeye yanlış dediğimizde bunu yapan kişinin bir şekilde cezalandırılması gerektiğini kastederiz; yasayla olmazsa; diğer insanların gözünde; o da olmazsa kendi vicdanının melametiyle (Mill, 2017: 142).

Mill, bu ifadeleriyle hukuksal yaptırıma gönderme yapar (hatta son ifadeleriyle sosyal yaptırım ve vicdani yaptırıma da dikkat çeker); zira cezai veya hukuksal yaptırım, yanlış davranışta bulunan, yani genelin mutluluğuna zarar veren kişilerin karşı karşıya olduğu durumdur. Ancak buradan Mill'in, hukuk ve ahlakı birebir örtüştürdüğü anlamını çıkarmamak gerekir. Nitekim Mill, bu hususa dikkat çekerek "eğer adalet ile ahlak arasına (...) genel bir

sınır çizmezseniz, hiçbir sınır çizmemiş ve tüm ahlaki adaletle birleştirmiş olursunuz” (Mill, 2017: 146), der.

Mill’in doğrudan ele almadığı ancak onun ahlak teorisinden çıkarılabileceğimiz dışsal yaptırım türleri arasında doğal yaptırımı da saymak mümkündür: Şöyle ki Mill’in faydacı ahlak teorisi temelde hedonist unsurları referans alır. Nitekim Mill’e göre “mutluluk acının yokluğu ve haz anlamına gelir, mutsuzluk ise hazzın yokluğu ve acıdır” (Mill, 2017: 61). Dolayısıyla mutluluk ölçütü temel olmak üzere ahlaki anlamdaki bir yanlış, mutluluğu azaltan veya ortadan kaldıran bir acı yaptırımı ile karşı karşıya olacaktır; aynı şekilde mutluluğu temin eden veya artıran bir ahlaki doğru da bir ödül olarak hazzı getirecektir. Bununla birlikte burada bir ayrımı belirtmek gerekir; haz ve acı kaynakları nicel olabileceği gibi nitel de olabilir, ancak doğal yaptırım bağlamında öncelikle nicel haz ve acı kaynakları akla gelir.

Her türden yaptırımın faydacı ahlak teorisinde başarıyla kullanılabilceğini düşünen Mill’e göre en nihayetinde;

ister Tanrı’dan ister diğer insanlardan gelsin ve isterse fiziksel isterse ahlaki olsun, tüm dışsal ödül ve cezaların yaptırım gücü, insan doğasının Tanrı’ya diğer insanlara karşılık beklemeden fedakârlıkla yapabildiği her şey, bir yaptırım olarak faydacı ahlaka itaate zorlamak için, bu ahlakla uyum içinde kullanılabilir (Mill, 2017: 102).

Mill’e göre ister toplumsal ve dini isterse kamusal ve ekonomik motivasyonlar olsun, bunların tümü bireyi, faydacı ahlak ilkesine güdülemek bakımından birbiriyle uyumludur. Ancak ne var ki filozofa göre bu argümanlar eksiktir; zira bunlar, en nihayetinde dışsal yaptırımlardır. Oysaki Mill için yaptırımlar hususundaki asıl önemli argümanı içsel yaptırımlar oluşturmaktadır. Mill’e göre içsel yaptırımların daha değerli olması, en azından bir yönüyle, onun otonom birey anlayışla ilgilidir; zira birey salt dışsal yaptırımların etkisiyle ahlaki eylemde bulunursa, bu yaptırımların bulunmadığı durumlarda, onu ahlaki eyleme yöneltecek olan neden/ler de ortadan kalkmış olur. Dışsal yaptırımlar, ne kadar zorlayıcı olursa olsunlar, içsel yaptırımlar kadar işlevsel ve kökten çözüm sunamazlar. Kaldı ki birey, sürekli dışsal zorlamalar ile hareket etmez ve etmemelidir; dolayısıyla içsel yaptırımlar, dışsal yaptırımlara göre, sürekli var olabilmeleri, devamlılıkları ve etki güçleri bakımından daha önemlidir (Öztürk, 2019: 30-32).

İçsel yaptırımlar, ödev standardımız ne olursa olsun, bir ve aynıdır; bu, ödevin ihlali ile gelen ve temelde vicdanın özü olan bir acı duygusudur (Mill, 2017: 102-103). Vicdani yaptırımın negatif kutbu olarak tanımlayabileceğimiz bu acı; (ki pozitif kutbu vicdan huzuru denilen içsel bir memnuniyet ve

mutluluk hâlidir) vicdan azabı denilen bir pişmanlık, huzursuzluk ve mutsuzluk hâlidir (Yaran, 2017: 168). Bununla birlikte Mill'e göre vicdani yaptırım;

bu karmaşık fenomen aslında duygudaşlık, aşk ve hatta korkudan; dini duyguların tüm biçimlerinden; çocukluk anılarımız ve tüm geçmiş yaşantımızdan; kendi özsaygımız ve başkalarından saygı duyma arzusu ve hatta nadiren kendini alçaltma, gibi iç içe geçen duygulardan türetilmiş ve genellikle bunların tümüyle kaplanmış saf vicdanın basit hakikati olarak var olur (Mill, 2017: 103).

Mill'in ifadesinde, bir içsel yaptırım türü olarak vicdanın pek çok farklı ögeden meydana geldiği açıktır. Diğer taraftan burada bireyin içsel/manevi yönünü oluşturan tüm bu öğelerin, ilk başta yine dış dünyada var olduğuna işaret edilmesi de dikkat çeken bir husustur; zira bu durum, vicdanın doğuştan gelmeyen, sonradan kazanılan bir şey olduğunu gösterir. Dahası bu husus, faydacılık ilkesinin temellendirilmesi bakımından da önemlidir; zira vicdanın eğitim yoluyla biçimlendirilebilir olduğuna, yani vicdanın mümkün olduğunca hassas bir ölçüm yaparak yanlış bir davranış anında söz konusu acı duygusunu hissedecek bir nitelik kazanmasının mümkün olduğuna işaret eder (Öztürk, 2019: 31).

Mill, vicdani, erken yaşlardan itibaren gelişmiş bir duygu kütlesi olarak görür, dolayısıyla ona göre vicdanın bağlayıcı gücü;

kendi doğru standardımızı ihlal etmek için parçalanması gereken bir duygu kütlesinin varlığından oluşur ve eğer buna rağmen bu standardı ihlal edersek, sonradan bu duygularla vicdan azabı olarak karşılaşılması gerekecektir. Vicdanın doğası ya da kökeni hakkında hangi teoriye sahip olursak olalım, özünde vicdan budur (Mill, 2017: 103).

Mill'e göre esasında tüm ahlakın nihai yaptırımı, işte bu vicdan duygusudur. Bununla birlikte bu yaptırımın, bu gibi duyguların yapılanmadığı bireyler üzerinde hiçbir bağlayıcı gücü yoktur; bu tür insanlar üzerinde ancak dışsal yaptırımların etkisinden söz edilebilir. Nitekim vicdani yaptırım, ancak vicdani duyguları layıkıyla gelişmiş olan bireyler üzerinde güçlü bir etki gösterebilir (Mill, 2017: 103-104). Buna göre ancak çocukluktan itibaren iyi örnekler ve sağlam bir eğitim ile desteklenmiş bir vicdanın, kuşatıcı ve güçlü bir ahlaki yaptırım unsuru olması beklenebilir. Eğitim yoluyla geliştirilen bir vicdan, bireyi yönlendirebilir, onu vicdan muhasebesine davet edebilir ve onun sonradan karşılaşacağı vicdani huzur ve acıya işaret ederek doğru ahlaki eylem için zorlayıcı bir güç olabilir. Başka bir deyişle tüm yaptırımlar, kendilerini etkili bir biçimde ortaya koyabilmek için, bazı ön şartlar içerir; vicdani yaptırımın etkili olabilmesi de verimli bir karakter eğitimi şartına bağlıdır, yoksa bebeklerin, erken çocukluk dönemindeki bireylerin ve en nihayetinde vicdan eğitimi almamış kimselerin zayıf düşmüş vicdanlarından işlevsel bir yaptırım beklememek gerekir (Yaran, 2017: 168-169). En nihayetinde Mill'e göre ahlak yetisi, hepimizin içinde mevcut bulunması anlamında, doğamızın bir parçası değil,

ancak konuşmak, akıl yürütmek, şehirler kurmak gibi doğal bir sonucudur; dolayısıyla bu yetinin, eğitim yoluyla yüksek derecede gelişimi sağlanabilir (Mill, 2017: 107). Bununla birlikte yaptırımlar meselesindeki bu husus, yani kurumsal düzen ve eğitim yoluyla vicdanın geliştirilebileceği iddiası, Mill'in, Bentham'dan ayrıldığı önemli bir nokta olarak da görünür (Öztürk, 2019: 31).

Mill vicdani yaptırım meselesini, transandantal ahlak teorilerinin iddiaları bakımından da ele alır. O, düzgün gelişmiş bir ahlaki doğada vicdanın yüksek olasılıkla göz ardı edilmeyeceğini belirtir, ancak ihlal edilemez olduğunu iddia etmez, hatta birçok insanın, vicdanının sesini kolayca susturduğunu veya bastırıldığını, söyler. Mill, buna rağmen bu durumu, faydacı ahlak teorisi açısından ayrıca bir eksiklik olarak görmez; zira temellendiği kaynak ne olursa olsun, tüm ahlak öğretilerinde bu ihlal yaşanabilir. Dolayısıyla vicdanın köklerinin dışarıda olması, yani sonradan kazanılan bir yeti olması, faydacı ahlak teorisi için, başka teorilere oranla, ayrıca bir eksiklik yaratmaz; öte taraftan vicdanın transandantal bir kökeni olduğunu savunan ahlak teorileri için ise bu durum, bir ayrıcalık değildir. Söz gelimi bir birey "Vicdanıma itaat etmeli miyim?" gibi bir soruya, bu soruyu kendine soracak kadar ahlaki yetkinliğe sahip değilse, ancak dışsal yaptırımların etkisiyle "evet" cevabı verebilir, yoksa herhangi bir transandantal ahlak teorisine inandığı için değil. Esasında Mill'e göre, vicdanın varlığına veya oluşumuna dair ontolojik görüşümüz ne olursa olsun, vicdan öznel işleyen bir mekanizmadır, yani burada bireyi zorlayan güç, yine onun kendi öznel duyguları olup, bu gücün bağlayıcılığı da bireyin duygularının sağlamlığı ile orantılıdır (Mill, 2017: 102, 104-106). Dolayısıyla vicdan, ister transandantal bir olgu olsun ister sonradan kazanılsın, her durumda, onun yaptırım gücü, herhangi bir dış kaynaktan gelebilecek ödül teşviki veya ceza baskısı dışında, bireyin yapılanmış duygu durumuna dayanır.

Mill'e göre ahlak duygularının veya daha özel olarak vicdani yaptırımın insan doğasında yerleşik bir temeli yoktur, ancak bu yaptırım türü, yine de genelin mutluluğunu tesis etmek için kullanılabilir; zira insan, türdeşleriyle birlikte yaşama arzusuna sahip bir varlıktır, toplumsal durum onun için öyle gerekli öyle alışılmıştır ki bazı olağandışı koşullar dışında hiç kimse kendini toplumun dışında düşünmez. Böylece insan, başkalarının menfaatini tamamen göz ardı ederek yaşayabileceği bir toplumu ön göremez, en azından güvenliği için zararlı suçlardan kaçınmak ve belli menfaatleri için de iş birliği yapmak zorundadır. Nitekim bu hususlar, başlangıçta birtakım zorunluluklardan kaynaklansa bile, insan zamanla kendi menfaatlerini başkalarının menfaatleriyle özdeşleştirecek ve onlarla doğal bir duygudaşlık kuracaktır; bu birleşme, eğitim ve dışsal yaptırımlarla da desteklendiğinde bir ağ ile örülmüş olacaktır. İşte bu birliktelik duygusunun adeta bir din gibi

öğretilmesi ve teşvik edilmesi, faydacı ahlakın nihai yaptırımının yeterliliği hakkında şüphe bırakmayacaktır. Öyle ki Mill'e göre daha fazla eğitim ve genel gelişim bu işe yönlendirildiğinde, sadece vicdani yaptırım değil, tüm ahlaki yaptırımlar daha güçlü olacaktır (Mill, 2017: 102, 107-112).

Buna göre Mill felsefesinde ahlaki standardın nihai yaptırımı, en nihayetinde insanın, kendisini toplumsal bir varlık olarak kavraması ve türdeşleriyle birlik içinde yaşama arzusuna dayanmaktadır. Bu durumda insanın toplumsal varoluş koşullarını destekleyen tüm dışsal yaptırımlar, bireylerin ahlaki karakter gelişimine oranla zorlayıcı bir güç oluşturacaktır. Ancak Mill'e göre toplumsal birliktelik ve genelin mutluluğu için esas olan, bir içsel yaptırım mekanizması olarak vicdani işlevsel kılmaktır; zira vicdan, bireyin dışsal yaptırımların ötesinde bağımsız bir ahlaki özne olarak hareket edebilmesi ve ahlaki bir standardın gereğini yerine getirebilmesi için, eğitim yoluyla biçimlendirilebilir olan en güçlü motivasyon unsurudur.

Sonuç

Mill ahlaki yaptırım problemini, daha çok faydacı ahlak teorisine yöneltilen eleştiriler çerçevesinde ele almıştır. Mill'e göre yaptırımlar meselesinde faydacı ahlak teorisine yöneltilen eleştiriler haksızdır; zira ahlaki yaptırım sorunu sadece faydacı ahlak teorisiyle ilgili değildir, ahlaki bir standart ilan eden tüm teoriler bu problemle aynı derecede karşı karşıyadır. Tüm ahlak teorileri için, o teorinin ilan ettiği ilkelere neden uyulması gerektiği veya bunlara uyulması noktasında bizi neyin motive edeceği gibi sorular makuldür ve her ahlak teorisinden, bu tür sorulara cevap vermesi beklenir. Dolayısıyla ahlaki yaptırım sorunu, faydacı teoriye özel bir sorun değildir; yaptırımlar hususunda yöneltilen eleştiriler, faydacı teorinin doğasından değil, bizzat ahlak pratiğinin kendisinden kaynaklanır. Bu durumda aynı eleştiriler tüm ahlak teorilerine yöneltilebilir ve bunlar, hâliyle faydacı ahlak teorisi bakımından, diğer ahlak teorilerinde olmayan bir sorun içermez. Buna göre genel olarak ahlak teorilerinde kullanılan tüm yaptırımlar, faydacı ahlak teorisinde de etkili bir biçimde kullanılabilir, yani faydacı ahlak teorisi, yaptırımlar bağlamında, diğer ahlak teorilerinden daha zayıf bir teori değildir.

Mill, bir ahlak teorisinde, yaptırımların varlığını makul karşılar ve yaptırımlara önemli bir rol verir, ancak yaptırım türlerinin ayrıntılı bir sınıflamasını vermez. Bununla birlikte onun bu husustaki ifadelerinden; toplumun, dinin, hukukun, doğanın veya vicdanın ahlaki motivasyon unsurları olarak ele alındığı kolaylıkla çıkarılabilmektedir.

Diğer taraftan bu yaptırım unsurları arasında, özellikle vicdani yaptırımın çok daha önemli bir yer tuttuğu görülür. Vicdani yaptırım, en nihayetinde bir içsel yaptırım türüdür; dolayısıyla dışsal yaptırımların bir bakıma mekanik bir ödül-ceza sistemi ile çalıştığı yerde, vicdani yaptırım, vicdan huzuru veya vicdan azabı olarak tecelli eden bir içsel muhasebeyi içerir, yani vicdani yaptırımın işleyiş süreci bireyde başlar ve yine bireyde biter, burada dışsal bir ödül-ceza beklentisi yoktur, ödül de ceza da bireyin kendi içindeki bir duygu durumundan ibarettir. Bu durumda vicdani yaptırımın, en azından kategorik olarak, diğer yaptırım türlerinden daha önemli bir yönü vardır; dışsal yaptırımlar, bir şekilde başka kaynaklara (toplum, Tanrı, devlet vb.) bağılyken vicdani yaptırım, bireyin kendisine bağılıdır, hâliyle diğer yaptırımların baskı veya ödül unsurlarının bireyi etkilemediği ortamlar mümkün olabilirken duyarlı bir vicdan her yerde bireyle beraberdir.

Bununla birlikte Mill felsefesinde vicdan duygusunun veya vicdani yaptırımın öne çıkarılması, bireyin özerk bir ahlaki özne olarak var olmasına da bir göndermedir; zira ahlaki yaşamın salt dışsal yaptırımların etkisiyle biçimlendirilmesi, istenen bir şey değildir, bu durum her şeyden önce sadece zorlayıcı bir güç altında hareket eden ve bu gücün bir biçimde var olmadığı ortamlarda nasıl hareket edeceği belli olmayan bireyler var eder.

Mill, vicdani insanın bir imkân yetisi olarak görür, yani vicdan duygusu, hazır bir duygu değildir, insan ancak düzgün bir eğitim ve gelişim sürecinden geçerse duyarlı bir vicdan sahibi olabilir. Aksi takdirde vicdanın sesini bastırmak, birçok insan için kolaydır; doğru ve yanlış ayırabilen ve böylece bireyi, ahlaki iyi olarak kabul edilebilecek davranışlara sevk edebilecek bir vicdanın, öncelikle ahlaki iyi ve kötünün bilgisine haiz olması gerekir. Buna göre Mill'in faydacı ahlak teorisi bakımından ahlak eğitiminin veya daha özelde duygu ve vicdan eğitiminin, vazgeçilemez bir unsur olduğu açıktır. Esasında Mill'e göre yapılması gereken gerek dışsal yaptırımları gerekse vicdani yaptırımı kullanarak insanları, genelin mutluluğu ilkesi etrafında örgütlemektir; zira Mill'in faydacılık tezine göre genelin mutluluğu aynı zamanda bireyin de mutluluğu demektir.

Mill, insanlığın ahlaki duygularının esasında vicdani duygular olduğunu düşünür; ona göre vicdan, geliştirilebilir bir yetidir ve dahası hem genelin hem de bireyin mutluluğunu güvence altına almak için geliştirilmelidir de. Tüm bu tez, temelde insanın toplumsal bir yaşam sürmek zorunda oluşuna dayanır. Nitekim Mill'e göre insan, en azından kendini güvende hissedebilmek için başkalarının menfaatini de tanımak, dahası bazen başkalarıyla işbirliği yapmak da zorundadır. Mill, başlangıçta zorunlu olan bu duygudaşlığın,

zamanla doğal bir duygudaşlığa dönüşeceğini düşünür; zira ona göre insan; bir imkân varlığıdır ve dolayısıyla eğitim yoluyla işlenebilir, böylece toplumsal varoluşa zarar vermeyen, bu var oluşun ilkelerini kavramış bir birey olarak topluma katılabilir. İşte bu süreçte tüm ahlaki yaptırımlardan yararlanılabilir. Nitekim insanın erken gelişim dönemlerinde ve bazı yetişkinler üzerinde daha çok dışsal yaptırımlar etkili olurken daha yetkin karakterler için gelişkin bir vicdanın yeterli olması beklenir.

En nihayetinde diyebiliriz ki her kural, etkili bir biçimde varlığını sürdürebilmek için en azından bir yaptırımla desteklenmeye ihtiyaç duyar. Ancak bu durum, yaptırımların kutsanması anlamına gelmemelidir, zira negatif anlamıyla yaptırım, birey tarafından hoş karşılanan bir şey değildir, dolayısıyla burada esas olan; toplumsal düzenin sağlıklı tesisi için mümkün olan en az yaptırıma başvurmak ve yaptırıma en az düzeyde gerek duyulacak bir toplumsal varoluşu teşvik etmektir. Başka bir deyişle yaptırımlar, özellikle dışsal yaptırımlar, bireyler için bir tahakküm aracına dönüştürülmemelidir; zira bu durumda, hem bireyin hem de genelin mutluluğu tezi çöker ve dolayısıyla ideal toplumsal varoluştan uzaklaşılır. Diğer taraftan herhangi bir dış kaynağın denetimine ihtiyaç duymayan, doğru ve yanlış mümkün olduğunca ayırabilen ve ahlaki iyiye yönelebilen duyarlı bir birey, daha istendik bir ahlaki özne olacaktır.

Kaynakça

- Akarsu, B. (1998). *Mutluluk ahlakı*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Bentham, J. (1987). An introduction to the principles of morals and legislation. A. Ryan (Ed.), *John Stuart Mill and Jeremy Bentham: Utilitarianism and other essays* (s. 65-112) içinde. London: Penguin Books.
- Bıçak, A. (2017). Ahlâk ve dinin sınırları bağlamında müeyyide sorunu. Ö. Türker (Ed.), *Ahlâk ve müeyyide: Ahlâkın anlamı ve sınırları üzerine konuşmalar* (s. 77-114) içinde. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Cevizci, A. (2014). *Etik-ahlak felsefesi*. İstanbul: Say Yayınları.
- Duignan, B. (Ed.). (2011). *Thinkers and theories in ethics*. New York: Britannica Educational Publishing in association with Rosen Educational Services.
- Elmalı, O. (2004). Bazı tanrısız dinler örneklemesiyle etik yaptırım üzerine. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(1), 181-191.
- Erdem, H. (2003). *Ahlâk Felsefesi* (2. bs.). Konya: Hü-Er Yayınları.
- Feldman, F. (2012). *Etik nedir?* (F. B. Aydar, Çev.). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Gürbüz, A. (2012). *Hukuk felsefesi açısından yararçılık teorisinin eleştirisi* (Yen. ve gel. 2. bs.) İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.
- İmamoğlu, A. (2010). Vicdan kavramının psiko-sosyal tahlili. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 5(1), 127-144.

- Mill, J. S. (2017). *Faydacılık* (S. Aktuyun, Çev.). İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım.
- Mill, J. S. (2014). Özgürlük üstüne ve seçme yazılar (A. Ertan, Çev.). İstanbul: Belge Yayınları.
- Miller, D. E. (2006). Mill's theory of sanctions. H. R. West (Ed.), *The Blackwell guide to Mill's Utilitarianism* (s. 159-173) içinde. Oxford: Blackwell Publishing.
- Özturan, H. (2017). İdeal bir müeyyide teorisi nasıl olabilir?. Ö. Türker (Ed.), *Ahlâk ve müeyyide: Ahlâkın anlamı ve sınırları üzerine konuşmalar* (s. 135-156) içinde. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Öztürk, F. (2019). John Stuart Mill'de eğitim ve bireysel özgürlük (Yayımlanmamış doktora tezi). İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Türk Dil Kurumu [TDK]. (2005). *Türkçe sözlük* (10. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tüzen, M. A. (2014). John Stuart Mill'de demokrasinin meşruiyeti. *Mavi Atlas Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (2), 40-53. <https://doi.org/10.18795/ma.85481>
- Urmson, J. O. (1968). The interpretation of the moral philosophy of J. S. Mill. M. D. Bayles (Ed.), *Contemporary utilitarianism* (s. 13-24) içinde. New York: Anchor Books.
- Ülken, H. Z. (2016). *Ahlak* (3. bs.). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- West, H. R. (2004). *An introduction to Mill's utilitarian ethics*. New York: Cambridge University Press.
- Yaran, C. S. (2017). Ahlâkî müeyyide: Çoklu, güçlü, ilkeli. Ö. Türker (Ed.), *Ahlâk ve müeyyide: Ahlâkın anlamı ve sınırları üzerine konuşmalar* (s. 157-190) içinde. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

Çağdaş Nedensellik Anlayışında İki Model: Yeni Hume'cu Görüş ve Yeni Aristotelesci Görüş*

Sercan Palavan**

Öz

Bilim felsefesinde (özellikle çağdaş analitik bilim felsefesinde) kabaca iki farklı nedensellik modeli vardır: Yeni Hume'cu görüş ve Yeni Aristotelesci görüş. Böyle bir ayrımın arka planında şüphesiz David Hume'un nedensellik ilişkisine yönelik yapmış olduğu çığır açıcı açıklamalar yer almaktadır. Öyle ki, değinilen görüşlerden ilki, Hume'un nedensellik ilişkisine yönelik düşüncelerine dayanır. İkincisi ise Hume'un düşüncelerinin karşısında konumlanır. Ve çoğunlukla Aristoteles'in nedensellik ilişkisi hakkındaki düşüncelerine dayanır. İster savunulsun ister eleştirilsin Hume'un nedensellik analizi çağdaş nedensellik analizi için önemli bir yol haritasıdır. Çalışmamızı bu yol haritası üzerinden inşa edeceğiz. Daha sonra her iki görüşün argümanlarını inceleyeceğiz. Ayrıca Yeni Aristotelesci görüşün içerdiği argümanların daha tutarlı ve işlevsel olduğunu savunacağız.

Anahtar Kelimeler: Hume, Düzenlilikler, Karşı Olgusalılık, Nedensel Güç, Eğilimsel Nedensellik.

Two Models in The Contemporary Causality Approach: The Neo-Humean View and The Neo-Aristotelian View

Abstract

There are roughly two different models of causality in the philosophy of science (especially in the contemporary analytical philosophy of science): the Neo-Humean view and the Neo-Aristotelian view. There is no doubt that the background of such a distinction is David Hume's groundbreaking statements about the relationship of causality. So much so that the first of the views mentioned is based on Hume's thoughts on the relationship of causality. The second is positioned opposite Hume's thoughts. And mostly it is based on Aristotle's ideas about the relationship of causality. Whether defended or criticized, Hume's causality analysis is an important road map for contemporary causality analysis. We will construct our work on this road map. We will then examine the arguments of both views. We will also argue that the arguments contained in the Neo-Aristotelian view are more coherent and functional.

Keywords: Hume, Regularities, Counterfactualy, Causal Power, Dispositional Causation.

*Bu çalışma, Kastamonu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü'nde Prof. Dr. Yavuz Unat danışmanlığında savunduğum "Nedensellik Kavramı Üzerine Çağdaş Felsefi Yaklaşımlar" adlı yüksek lisans tez çalışmasının daraltılmış bir versiyonudur.

**Doktora Öğrencisi | Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilim Tarihi
bysercanpalavan5@gmail.com | ORCID: 0000-0003-2657-7214
DOI: 10.36484/liberal.1135521

Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 27, Sayı:107, Yaz 2022, ss. 19-34.
Gönderim Tarihi: 24 Haziran 2022 | Kabul Tarihi: 16 Ağustos 2022

Giriş

İnsan, doğa ile girdiği iletişimin doğal bir sonucu olarak çevresini tanımak, anlamak ve açıklamak ister. Bu uğurda yaptığı ilk şey, yaşadığı çevrede değişen ve gelişim gösteren doğayı gözlemleyerek nesnelere hakkında bilgi edinmektir. Duyular aracılığıyla elde edilen ve basit gözlemlere dayalı olan bu bilgi edinme süreci zamanla kendini gözlemlenen nesneyi de içeren daha karmaşık bir yapıya bırakır. Bu karmaşık yapı nesnelere arasında varsayılan ilişkinin çözülmesi gerektiğini gündeme getirir.

Bu çözümleme girişimi 'nedensellik öğretisi' başlığı altında ilk defa Aristoteles (MÖ 384 - MÖ 322) tarafından sistemli olarak ele alınır. Aristoteles'in düşüncesini; bilimin dayanak noktasının gözlemlerimizden daha fazlasını hak ettiği şeklinde ifade edebiliriz. Çünkü Aristoteles'e göre "bilmek, ancak nedenle bilmek veya nedeni bilmektir" (Aristoteles, 1985: 241). Nedenin nasıl bilinebileceğine yönelik dört farklı tanımlaması mevcuttur. Bunlar, her türlü değişime maruz kalabilen ve her türlü oluş ve bozuluştan bağımsız bir yapı olan Maddi neden; maddi neden üzerinde değişim yapmamıza olanak sağlayan Formel neden; değişimin ya da durağanlığın ilk başlangıcı olan Fail neden; herhangi bir nesnenin ya da eylemin amacını öğrenmemize yarayan Ereksel neden şeklinde sıralanır.

Elbette, 'nedensellik öğretisi' doğadaki her türlü oluş ve bozuluş hakkında bilgi edinmek için Aristoteles'in kullandığı bir argümandır. Ancak bizim için nedensellik düşüncesini sistemleştirmesinin yanında nesnelere atfettiği *potansiyel* nitelik kavramı özellikle not edilmelidir. Bu kavram nedensel öğretide içinde yer alan Maddi neden başlığı altında değerlendirilir. Çünkü Aristoteles için madde 'eğilimli' bir yapıya sahip olmalıdır. Yani üzerinde yapacağımız değişime izin vermelidir (ya da daha sonra değineceğimiz gibi uyaran karşısında eğilime sahip olmalıdır). Aksi takdirde değişim olanaksız olur. Örneğin; cam niteliği gereği kırılabilir bir yapıya sahiptir. Cam potansiyel olarak bu özelliği içinde barındırır. Yani madde bir taraftan da değişimi gerçekleştirebilecek dinamik bir yapıya sahiptir. "Dinamiklerin ilk ve en temel kullanımı, bir fail güç olarak ya da kendisinden başka bir şeyde, ısı ya da görme yeteneği gibi bir değişikliği sağlamak için *nedensel bir güç içerir*" (Lagerlund, 2021: 83).

Aristoteles'in hem nesnenin *potansiyel* değişime olanak tanınması gerektiği hem de gerçekleştirme niteliği olarak nedensel güç düşüncesi ilgili literatürde Yeni Aristotelesçi görüşün dayanak noktasını oluşturur. Nitekim Aristotelesçi görüş uzun yıllar boyunca "aktivite, potansiyel, olasılık, güç, kapasite, yetenek, töz, nitelik, neden vb. gibi kavramlarla" (Lagerlund, 2021:84)

tanımlanır. Nedensellik analizi söz konusu olduğunda günümüz düşünürleri bu kavramlar üzerinde detaylı bir argüman geliştirme çabası içindedirler.

Bu çabaya çalışmamız içinde yer vermeden ve savunmadan önce günümüze kadar etkisini derin bir şekilde hissettiren başka bir düşünürden bahsetmek gerekir. Bu düşünür, İngiliz empirist filozof David Hume'dur. Hume bilgi teorisini empirizm eksenini etrafında kurgular. Bu doğrultuda insan zihnindeki tüm algıları iki türe indirerek incelemelerde bulunur. Bunları *izlenim* (impression) ve *tasarım* (idea) olarak isimlendirir. Hume'a göre zihnimizin içinde var olan tüm bilgilerin dayanak noktası (veya kaynağı) deneyimdir. Hume bu deneyimlere *izlenim*, izlenimler aracılığıyla edindiğimiz algıların zihindeki daha soluk haline ise *tasarım* adını verir.

İzlenimler ve tasarımlar her türlü bilginin kaynağıdır. Fakat Hume'a göre izlenimler her zaman önce gelir. Çünkü izlenimler aracılığıyla biz çevremiz hakkında bilgi edinebiliriz. İzlenimler, yapısı gereği tasarımlardan çok daha canlı bir yapıya sahiptirler. Bu canlılık bir bakıma bilgi ile kurulan ilişkinin kendisi ile yakından ilgilidir. İnsan ilk önce çevresi hakkında bir algıya sahiptir ve bu algıların zihinde bir araya gelmeleri söz konusudur. Bu nedenle insanın bilgi sınırı, izlenimlerin bilgisi ile doğru orantılıdır. Tasarımlar ise daha çok bir birleştirme veya soyutlama görevi görmektedir (Hume, [1739]2009: 17-18). Ayrıca Hume'a göre tanık olduğumuz (ya da olması mümkün) tüm değişimleri açıklamak için nedensellik ilişkisini kullanırız. Nedensellik ilişkisinden yola çıkarak elde ettiğimiz bilgi türü ise deneyime dayanır. Fakat deneyimlerimizden yola çıkarak gelecekte karşılaşılabileceğimiz olayları şekillendirebileceğimizi düşünmek hatalı bir varsayımda bulunmaktır (Hume, [1748]2017: 42-43). Çünkü zihin, çağrışım ilkelerini (benzerlik, bitişiklik ve neden- etki) kullanarak kendini nedensellik ilişkisi içinde bulur. Dünyaya geldiğimiz andan itibaren çevremize sorduğumuz sorular karşısında aldığımız cevapların çoğu bizde neden etki ilişkisine dayanan bir yapının gelişmesine sebep olur. Bu yapı bilgilerimizin tekrar sayısı ile doğru orantılı bir şekilde sağlamlığını güvence altına alır. Ancak bu şekilde oluşturduğumuz bilgiler, gündelik yaşamın dışına çıktığımızda sorgulanmaya açıktır.

Hume'a göre en az birkaç kez aynı şekilde meydana gelen olaylara nedensellik atfederiz. Zihin, karşılaşılmış olduğu durumların ne kadar sık tekrarına tanık olursa o kadar çok kendi içinde içselleştirir. Fakat Hume'a göre biz olguların birlikte oluş ve sürekli yan yana bulunma durumunu ne kadar gözlemlese de oluşan aynı tür olguların aynı reaksiyonu göstereceğinden emin olamayız. Bizi önermeler arasında zorunluluk olduğuna iten şey önermelerin hep bir arada bulunmasıdır. Fakat bu bir arada bulunma olgusal önermelerin

zorunlu bir şekilde geçerli olduğunun kanıtı değildir. Nesnelar arasında var-saydığımız zorun ilişki 'felsefi inanca' dayalı olan 'deneyimlerimizin' ya da 'alışkanlıklarımızın' bir ürünüdür (Hume, [1748]2017: 77).

Hume, nedensellik analizini, zorunlu bağlantının kanıtlanamayacağı savı aracılığı ile karakterize eder. Zorunlu bağlantıyı alışkanlıklar temelinde açıklayarak, birçok düşünürün¹ zorunlu bağlantı hakkında söylediklerini eleştirir. Bu eleştiri Hume'un takipçileri tarafından analiz edilerek nedensellik düşüncesi için yeni açıklamalara kaynaklık ettiği görülür.

Çalışmamızın içeriğinde Aristoteles'in düşüncelerinden hareketle işe koyulan Yeni Aristotelesci düşünürleri ve Hume'un düşüncelerin hareketle argümanlar geliştiren Yeni Humecu düşünürleri karşılaştıracacağız. Bu karşılaştırmayı yaparken de Yeni Aristotelesci düşünürlerin geliştirmiş oldukları argümanların daha tatmin edici olduğuna yer vereceğiz. Yeni Aristotelesci görüşü savunmamızın en temel sebebi açıklamalarımızın (doğa yasalarının) dayanak noktasını oluşturan 'zemin' problemine karşı geliştirmiş oldukları argümanlar olacaktır. Bu karşılaştırmaya Yeni Humecu görüş ile başlayalım.

Yeni Humecu Görüş

Gerçekten de, giriş bölümünde değindiğimiz gibi Hume, nedensellik analizi hakkında kendi dönemine kadar olan süreçte en keskin eleştiri yapıyor. Diğer taraftan Hume'u diğer filozoflardan birkaç adım öne çıkaran özelliği nedensellik analizi ile ilgilenen pek çok filozofu derinden etkilemiş olmasıdır. Öyle ki, ister Hume karşıtı görüşler olsun ister Hume'un argümanlarını geliştirecek görüşler olsun, hepsinin çıkış noktası Hume'un nedensellik analizi hakkında geliştirmiş olduğu argümanlardır.

Hume'un neden ile etki arasındaki yapmış olduğu kritik düşünmenin çıktıları, zorunlu bağlantının varsayıldığı gibi² mutlak olmadığı konusunda kristalleşmektedir. Hume, kaleme aldığı eserlerin büyük bir bölümünde neden ile etki arasındaki ilişkinin nasıl algılandığı ve izlenimler tarafından elde edilip edilemeyeceği konusuna yer verir. Zihnimize neden ve etki arasındaki ilişkiyi açıklayabilecek bir ideanın olup olmayacağını sorgular.

Peki, Hume'un açıklamalarından sonra nedensellik analizi nasıl bir yol izledi? Hume'un nedensellik analizi ardıl düşünürler tarafından nasıl ele alındı? Bu sorular çalışmamızın sınırlarını belirlemesi bakımından ayrıca önemlidir.

1 Locke, Descartes, Malebranche ve diğerleri gibi.

2 Çoğunlukla Locke, Descartes, Malebranche ve diğerlerinin bir açıklama biçimi olarak etkinin zorunlu olarak nedenden türetiltiğini kabul etmeleri gibi.

Şimdi bu sorular etrafından yol haritamızı çizelim. Öncelikli olarak şunu belirtmeliyiz ki Hume'cu nedensellik kendinden sonraki dönemde oldukça ciddi bir eleştiriye tabi tutulur. Bu eleştirilerin çoğu mantıksal empirist düşünürler tarafından yapıldığı görülmektedir. Bu eleştirilerin dayanak noktası genellikle “nedensellik kavramı hakkında, daha fazla analiz yapılmadan ciddiye alınmayacak kadar gizemli ya da metafiziksel olduğu” (Psillos, 2002: 4) argümanına dayanır. Fakat bu türden eleştiriler nedensellik analizini zayıflatmaktan ziyade daha da güçlenmesini sağlayıp, yeni bakış açılarının gelişmesine katkı sağlar. Psillos’un aktardığı şu ifadeleri göz önünde bulunduralım:

...ancak bunun ima ettiği bütün şey, nedensellik kavramının analiz ve düzenlemeye ihtiyaç duyduğudur. Aslında, Carnap ve onu takip eden mantıksal empiristler (aynı zamanda diğer seçkin filozoflar tarafından da takip edilen) tarafından başlatılan yaklaşım, nedenselliği *de facto*³ değışmez süreklilik ya da aktüel düzenlilik ile eşitleyerek, nedensellik kavramından yola çıkıp mantıklı bir öbek karakterize etmek ve nedenselliği *kurtarma* girişimiydi (Psillos, 2002: 3).

Alıntıdan hareketle mantıççı empirist düşünürler neden ve etki bağıntısını derinlemesine incelemeyen yeni bir girişimde bulundular. Bu arayış nedensellik analizinin aydınlatılmasına ve daha elverişli kullanılmasına yöneliktir. Bu amaç doğrultusunda nedensellik ilişkisi içerisinde bulunan nesnelere birer düzenlilik oluşturduğu görüşü ön plana çıkmaktadır. Bu şu anlama gelir: nedensellik analizindeki metafiziksel belirsizlik yerini doğada gerçekleşen düzenliliklere bırakır. Bu görüş temelinde açıklamalarda bulunan düşünürler Yeni Hume'cu düşünürler denilmektedir. Savundukları görüşün daha açık bir ifadesi şu şekilde belirtilebilir: “Dünya birçok düzenlilik içerir. Düzenlilik, herhangi bir türden nesnenin başka bir nesne ile ilişkili olması ya da başka bir nesne tarafından takip edilmesidir (Mumford & Anjum, 2013: 15)”. Yani, ontolojik zeminde fiziksel veya metafiziksel herhangi bir zorunluluk yoktur. Nesnelere, sadece birer olay dizisi oluştururlar.

Bu bakış açısından yola çıkarak doğadaki düzenliliklere şunlar örnek verilebilir: Ateş ve çıkardığı duman arasında oluşan düzenlilik, oksijene maruz kalan bir yiyecek ile onun küflenmesi arasında bir oluşan düzenlilik, suyun deniz seviyesinde 100 santigrat dereceye ısıtılması ile kaynaması arasında oluşan bir düzenlilik. Böyle bir görüş açıklamalarımızın *zeminine* herhangi bir şey koymadan sadece bir takım düzenliliklerin tespit edilmesiyle kendi yönünü belirler. Burada sorulması gereken şey şudur: Hume'un nedensellik düşüncesi ile Yeni Hume'cu düşünürler arasında nasıl bir bağlantı var? Yeni Hume'cu düşünürler ile Hume hangi temel noktada kesişir? Bu türden sorulara cevap vermek için Tekin'in şu sözlerine yer verelim.

3 De facto veya de fakto, “gerçekte”, “uygulamada”, “fiilen”, “fiili” ya da “pratikte” anlamında kullanılan Latince deyiştir.

Şimdi basit düzenlilik teorisinin neden Humecu olduğu açıktır: basit düzenlilik teorisinde, tıpkı Humecu nedensellik anlayışında neden ile sonuç arasında metafizik bir zorunlu bağlantı göremediğimiz gibi, bir yasa örneği ile yasanın kendisi arasında da metafizik bir zorunlu bağlantı kuramayız (Tekin, 2021: 112).

Alıntıdan hareketle Hume ve Yeni Humecu arasındaki temel benzerlik şudur: Zorunlu bağlantıyı keşfedemeyiz veya onun varlığını kanıtlayamayız. Yeni Humecu görüşün temel argümanları değindiğimiz düzenlilik argümanına dayanır. Bununla birlikte ilgili görüşün daha sofistike bir tutum sergilemesi ve belirli bir sistematik içinde değerlendirilmesi için birçok düşünür ilgili görüşe katkı sağlar. Şüphesiz bu isimlerin başında John Stuart Mill (1806-1873), John L. Mackie (1917-1981) ve David Lewis (1941-2001) gibi isimler gelir. Bununla birlikte bu düşünürler arasında bulunan Lewis, görüşün çağdaş yorumunu yapar. Lewis, Hume'un ve Hume'u takip eden düşünürlerin açıklamalarını derinlemesine analiz ederek, görüşün karşı karşıya kaldığı problemleri titizlikle çözmeye çalışır.

Yeni Humecu düşünürlerin karşılaştıkları problemleri ve Lewis'in bu problemleri çözmeye yönelik girişimlerini inceleyelim. Öncelikle Lewis de diğer Humecu düşünürler gibi evrende birtakım düzenliliklerin olduğunu kabul eder. Bu düzenlilikler aracılığıyla, doğa yasaları elde edilir. Fakat doğa yasaları evreni açıklamak için bir 'araç' olarak kullanılır. Açıkçası bu, Yeni Hume'cu görüşün karakteristik yapısını belirleyen temel ifadelerden biridir. Çünkü evrendeki bir takım düzenlilik formları (ya da nedensel ilişkiler) evreni betimlememizi sağlayan doğa yasaları ile eş değer tutulmaktadır. Fakat bu türden doğa yasalarının gerçekten var olduğu düşünülmeğe ziyade bir 'araç' olarak kullanıldığına dikkat edilmelidir.

Yukarıdaki yargı üzerinde sorgulama yapılan bir argüman değildir, en azından Humecu düşünürler için bir problem teşkil etmez. Problem, doğayı anlamaya ve doğadaki nesnelere kavramaya çalışırken onların arasında var olduğunu düşündüğümüz ilişkinin gerçekten birer düzenlilik oluşturup oluşturmadığıdır. Yani, Humecu bağlamda konuşacak olursak iki nesne arasındaki ilişkinin gerçek bir düzenlilik oluşturup oluşturmadığını ayırt edebilmemizi sağlayan bir 'ölçüt' var mıdır? Nesnelere arasındaki ilişkinin düzenlilik oluşturmayıp tesadüfi olarak bir arada bulunma olanağı da kuvvetle muhtemel değil midir? Açıkçası Yeni Humecu görüşün karşı karşıya kaldığı en ciddi problem yönelttiğimiz soruların arka planında saklıdır.

Lewis, düzenlilikleri 'tesadüfi genellemelerden veya sadece art arda gelmiş olmaktan' ayırmak gerektiğini düşünür. Ona göre, elde ettiğimiz düzenlilikler içerisinde birçok bilgiyi barındırmalıdır ve düzenlilik doğal özelliklere dayanmalıdır. Kullanacağımız bu özellikler yasayı sağlam temeller üzerine

kurmamızı sağlar. Çünkü herhangi bir düzenlilik bir doğa yasası olmayabilir. Dolayısıyla bir düzenliliğin yasa olabilmesi için bazı özellikler taşıması gerekir. Lewis, bu özellikleri şu şekilde sıralar:

- Yeterli bir düzenlilik seçici olmalıdır.
- Yeterli bir analiz kolektif olmalıdır.
- Düzenlilikleri birer birer değil, bütünleşmiş sistemlere girmek için aday önermeler olarak ele almalıyız.
- Belirli bir düzenlilik, kabul edilmiş diğer düzenliliklerle olan ilişkisine bakarak, bir yasa ya da bir tesadüf olduğu anlaşılabilir (Lewis, 1983: 366).

Değindiğimiz bu özellikler aracılığıyla, karşılaştığımız düzenliliklerin tesadüfler mi yoksa doğa yasaları mı olduğunu anlarız. Tesadüflerden ayıkladığımız doğa yasaları, bizim evren hakkında bilgi edinmemizi sağlayan- mümkün olduğunca en kapsamlı- sistemlerdir.

Sistemin, tamamen düzenliliklerden oluşması, özellikle aranan bir şart değildir. Sisteme dâhil olan düzenlilikler iki tür niteliğe sahip olmalıdır. Bu ilkelere aranan, *basitlik* (simplicity) ve sisteme katkıda bulunacak *güce* (strength) sahip olmalıdır. Basitlik kavramı ile elde ettiğimiz genellemelerin yalın olması kastedilir. Tekil örnekleri kapsayan düzenlilikler yalın olmalıdır. Bu yalın ifade tekil örneklerin doğal özelliklerini açıklayabilmelidir. Güç kavramı, sisteme dâhil ettiğimiz düzenliliklerin sisteme katkıda bulunmasını beklemek şeklinde yorumlanabilir (Lewis, 1983: 367-368).

Basitlik ilkesi düzenlilik teorisi için problemleri bir konudur. Çünkü *basitlik* için gerekli ölçütleri belirtmek gerekir. Ayrıca Lewis'e göre dilsel birtakım söylemler bizi aldatabilir. Lewis, ilgili sıkıntıyı gidermek için düzenliliğin tekil örneklerinin sahip olduğu doğal özellikleri açıklaması gerektiğini vurgular. Düzenlilikler, doğal özelliklere sahip örnekler tarafından desteklenirse, bir yasa olur. Dolayısıyla doğal özelliklerin varlığı düzenliliklerin oluşturulmasında bir ölçüt olarak kullanılır. Güç ilkesi, elimizde bulunan düzenliliği destekleyecek birtakım verilerin ya da örneklerin sisteme katılmasını sağlar. Bu ilke için birkaç örnek vermek faydalı olacaktır: Bir yıldızın patlaması sonucu dünyanın oluştuğunu gösteren gerekçeler; ya da herhangi bir türün zaman içinde değişimini ve diğer türlerden nasıl farklılaştığını kanıtlayan deneyler, evrim teorisinin argümanlarını destekler. Bu örnekler ideal sistemin birer adayı olabilir. Çünkü bunlar sisteme katkı sağlarlar.

Lewis'in düzenlilik teorisine göre dünyada var olan her şey birtakım özelliklere sahiptir. Bu özelliklerin kendisi tekildir. Düzenlilik, tekil durumların

sistemleştirilmesidir. Bunun dışında düzenlilik ile tekil nedensellik arasında özel bir ilişki yoktur. Yani tekil durumlar zorunluluktan dolayı doğa yasalarına bağlanmaz. Düzenlilik teorisinde doğa yasaları, doğal özelliklere sahip olan şeylerin, sadece düzenli kalıplarıdır. Yani tekil durumların sistemleştirilmesi, düzenliliği oluşturur (Bird, 2007: 1-3).

Aktüel dünyada (gerçek dünyada) mevcut olan düzenlilikler Lewis'in argümanları içinde karşı olgusal olarak elde edildiği ayrıca belirtilmelidir. Çünkü Lewis için nedensellik analizi belirli türden karşı olgusal önermelerin doğru olması koşuna bağlıdır (Karademir & Sandıkçioğlu, 2009: 2). Örneğin, Hume, nedeni tanımlarken kabaca C nedeni ve E etkisi arasındaki ilişkiyi göz önünde bulundururken Lewis, *c olayı meydana gelirse, e meydana gelir veya c olayı meydana gelmezse e meydana gelmez* şeklindeki ifadelerle ilgilenir. C ve E nesnelere arasında meydana gelen ilişkinin nedensel olması için karşı olgusal durumun doğru olması gerekir (Lewis, 1993: 199). Lewis, Karşı olgusal argümanı doğrulamak için olanaklı dünyalar argümanını kullanır. Olanaklı bir dünya, bazı olguların aktüel dünyadan farklı bir şekilde meydana gelmesine izin veren dünyalardır. Örneğin bu tür dünyalarda, altının sarı olmaması, kuşların uçmaması mümkündür. Edimsel dünya açısından mümkün olmayan tüm bu durumlar, bazı olanaklı dünyalarda gerçekten yaşanmaktadır. Yani altının sarı olmaması mümkündür, altının sarı olmadığı olanaklı bir dünya olduğunu söylemek mümkündür (Psillos, 2002: 92). Aktüel dünya ise birçok olanaklı dünyanın var olduğu dünyalardan biridir.

Peki, Lewis karşı olgusal önermelerin doğrulunu olanaklı dünyalar aracılığıyla nasıl sağlar? Veya bir karşı olgusal önermenin düzenlilik oluşturmadığını nasıl belirler? Lewis, bu soruların üstesinden gelmek için olanaklı dünyalar arasından bir sıralama yapar bu sıralamanın belirleyicisi içinde yaşadığımız aktüel dünyadır. Olanaklı dünyaların barındırdıkları doğal özellikler, nesnelere arasındaki ilişkinin de sınırlarını belirler. Örneğin, bıraktığım her cisim (C) yere düşer (E), bu önermenin karşı olgusal durumunu incelemeye tabi tutabiliriz. Bu inceleme olanaklı bir dünya olan aktüel dünya içinde (C) *doğruysa* (E) de *doğrudur* şeklinde kabul edilir. Çünkü edimsel dünyadaki nesnelere sahip olduğu özellikler, ancak ve ancak (C) *meydana gelirse*, (E) *meydana gelir* karşı olasılığını doğrular.

Bu türden bir çıkarım, Lewis'in iki farklı kampı ile yakından ilgilidir. İlk kamp, olanaklı dünyaları birbirinden ayıran iki kriter ile ilişkilidir. Bunlardan biri nedensel izolasyondur, diğeri ise uzay-zaman izolasyonudur (Lewis, 1986: 2-3). Dolayısıyla olanaklı tüm dünyalar kendi uzay-zamanına sahip olmanın yanında nedensel özelliklere de sahiptir. İkinci kamp, onun 'En İyi

Sistem Açıklaması' için bir dayanak oluşturur. Bu argümanda "düzenlilik ancak ve ancak basitlik ve gücün en iyi birleşimini sağlayan gerçek tümdengelmel sistemde bir teorem veya aksiyom olarak görünürse, bir yasadır" (Lewis 1973'den aktaran Tekin, 2021: 89). Böyle bir sistem, yukarıda da belirtilen ilkeleri kullanarak olanaklı herhangi bir dünyadaki genel ifadelerle (ya da gerçek düzenliliklere) ulaşmamızı sağlar. Lewis, böyle bir sistem aracılığıyla, Yeni Humeçu görüşün çözmeye çalıştığı tesadüfi genellemeler sorununun üstesinden gelmeye çalışır. Tekin konuyla ilgili şunları söyler:

En iyi sistem analizinden yasaların temel görevi olguları sistematik hale getirmektir. Bu açıklama, tesadüfi genellemelerin aksine, yasalar, sistemin dışında kalarak tek başına ele alınamaz. Yasalar düzenliliklerdir, ancak tüm düzenlilikler yasa değildir. Buradaki hakiki yasalar, tutarlı bir sistemin üyeleri olarak, yani rastlantısal olarak oluşan genellemelerden ayrılır ve bu, olguların en basit ve en etkili sistemleştirilmesi ile sağlanır (Tekin, 2021: 90).

Değindiklerimizin ışığında Lewis, kıvrak zekâsı aracılığıyla hem yeni kavramlar üreterek hem de yeni argümanlar geliştirerek Yeni Humeçu görüşün ciddi bir şekilde gelişmesine aracılık eder. Bu yüzden Lewis, Yeni Humeçu görüşü savunun en önemli düşünürlerden bir olarak görülür.

Genel olarak değerlendirecek olursak, Hume'un nedensellik analizine yönelik çarpıcı incelemesi, birçok düşünür tarafından nedensellik ilişkisinin düzenlilik olarak ele alınmasını olanak tanır. Lewis ise bu teoremin daha sistematik bir hale gelmesini sağlar. Ana hatlarıyla Yeni Humeçu düşünürler, açıklamalarımızın temeline yani 'zemine' herhangi bir şey koymadan sadece birtakım düzenlilikler aracılığıyla doğa yasalarına ulaşmaya çalışırlar. Elbette, Lewis'in geliştirdiği argümanlar görüşün ciddi bir ivme kazanmasına aracılık eder. Ancak göreceğimiz gibi Yeni Humeçu görüşe yönelik birçok eleştiri (ör, düzenlilik ile tesadüfi genellemeler arasındaki ayımın için empirik bir ölçütün olmaması gibi.) yapılmaya devam eder.

Bu eleştirilere yeterli bir cevap verebilmek ve açıklamalarımızı sağlam bir zemine oturtmak için birçok düşünür, Humeçu görüşten vazgeçip, yeni bir arayış içine girer. Çünkü Yeni Humeçu görüşün temel sınırlarını kabul etmek, görüş içinde belirli kalıplar arasında sıkışmak anlamına gelir. Bu eleştiri ışığında birçok düşünür, Humeçu temel yerine Aristoteles'in nedensellik analizini temele alarak yeni argümanlar geliştirmeyi dener. Bu argümanların detaylarına yer verelim.

Yeni Aristotelesci Görüş

Öncelikle Hume'cu görüşün uzun yıllar boyunca (Hume'dan neredeyse günümüze kadar) oldukça önemli bir etkisi vardır. Öyle ki, bazı düşünürler, Hume'cu analize sadık kalıp Yeni Hume'cu görüş içinde çözümler bulmaya çalışır. Bazı düşünürler ise Hume'cu analizden yola çıkarak açıklamalarımızın 'zeminine' 'zorunluluk ilişkisini' yerleştirmeye çalışırlar. Zorunluluk ilişkisi, doğada bulunan nesnelere arasında var olduğu kabul edilen nitelikler arasındaki ilişkinin zorunlu bir ilişki olduğu görüşüne dayanır.

Doğadaki nesnelere birbiriyle olan ilişkilerini 'zorunluluk' bağlamında değerlendiren düşünürler⁴, düzenlilikleri kavramsal bir çözümle ile açıklamaya çalışırlar. Örneğin, 'kütleye sahip her nesne belirli bir yükseklikten bırakılırsa, düşer' önermesini ele alalım. Bu önermede kütleye sahip olmak bir C niteliği düşme eylemi ise bir E niteliği olarak sembolleştirelim. Zorunluluk teorisyenleri, C ile E arasında zorunlu bir 'Z' ilişkisi olduğunu varsayarlar⁵. Dolayısıyla önermemizden elde ettiğimiz çıkarım Z(C, E) formatına dönüşür. Yer verdiğimiz sembolden hareketle doğa yasalarına ulaşmak için şu şekilde bir yol izlenir: "C'nin bir E olduğu durumu bir yasa olarak tanımlayabilmek için C ile E arasındaki ilişkinin 'zorunlu' olması istenir" (Armstrong, 1983: 77).

Böyle bir çıkarım, düzenlilikleri de içini alan daha kapsamlı bir açıklamaya sahip gibi görünse de niteliklere dışsal bir ilişki olan 'Z' ilişkisini atfetmek metafiziksel bir kurtarma girişiminden başka bir şey değildir. Dolayısıyla C ve E arasındaki ilişkiyi zorunluluk bağlamında birleştirip tümel bir önerme elde etme girişimi yeterli derecede başarılı bir girişim değildir. Değindiğimiz gibi aslında problem bir 'zemin' problemidir. Zorunluluk teorisyenleri her ne kadar zemine gereklilik ilişkisini koysalar da çıkış noktası olarak düzenlilikleri kullanmaları belirli bir sınırdan kalmalarına sebep olur.

Alexander James Bird (1964 —), Brian David Ellis (1929 —) ve Stephen Mumford (1965 —) gibi Yeni Aristotelci görüşü savunan düşünürler, tüm bu gelişmelerdeki kilit hatanın temelde Hume'un görüşlerinden hareket etmek olduğunu düşünürler. Aynı zamanda Hume'cu görüşe birçok eleştiri yöneltirler. İlk eleştiri düzenliliklerin birer örnek toplama ve bu örneklerden yola çıkarak bir genelleme elde etme olduğu üzerinedir. Bu şekilde elde edilen çıkarıma minimalizm denilmektedir. Bu kavramı ortaya atan Bird şu şekilde

4 Burada kabaca değindiğimiz zorunluluk teorisinin daha detaylı bir incelemesi için bkz. David Armstrong (1983), Michael Tooley (1977), ve Fred Dretske (1977).

5 Burada bir sembol olarak kullanılan "Z" ifadesi İngilizcede zorunluluk anlamına gelen "Necessitation" kelimesinin Türkçe karşılığı olan zorunluluk ifadesinin baş harfini temsil eder.

tanımlama yapar: “ Minimaliz’in, doğa yasalarının basit bir şekilde yalnızca örneklerin düzenli olarak ortaya çıkmasına dayanır” (Bird, 1998: 2).

İkinci eleştiri, düzenlilik teorisyenlerinin doğa yasalarına nasıl baktıkları ile ilgilidir. Düzenlilik teorisyenleri, doğa yasalarının gerçekte var oldukları konusunda şüpheye düşerler ve doğa yasalarını birer araç olarak kullanırlar (Bird, 2007: 81). Oysa Yeni Aristotelesci bakış açısına göre doğa yasaları gerçekten vardır. Fakat elde edilme yolu Yeni Hume’cu görüşten farklıdır.

Üçüncü eleştiri, düzenlilik teorisinin nesnelere açıklamak için başvurduğu yöntem üzerinedir. Düzenlilik teorisi, farklı zamanlarda ortaya çıkabilecek değişimleri açıklayabilmek için elinde bir genelleme bulundurur. Bu genelleme henüz gerçekleşmeyen olayların, gerçekleştiğinde genellemeler ile uyum içinde olacağını göstergesidir. Düzenliliğe konu olan önerme, nesnenin gelecekteki halini öngörmemizi sağlar. Fakat böyle bir öngörünün doğruluğundan nasıl emin olabiliriz? Düzenlilik teorisi savunucuları bu soruya “doğa yasalarının belirli gerçekleri en iyi şekilde sistematize eden bütünleşmiş bir düzenlilik kümesinin parçası olduğu” (Bird, 2007: 85) şeklinde yanıt verir. Fakat elimizde özellikleri (veya nitelikleri) en iyi şekilde sistematize ettiğimize yönelik empirik bir veri yoktur.

Dördüncü eleştiri de düzenlilik teorisinin açıklama biçimi üzerinedir. Düzenlilik teorisi evrende birtakım gerçeklikleri açıklamaya çalışır. Fakat gerçekliğin ne olduğunu bize sunmaz. Teori, meydana gelen olayların açıklayıcısı ve kapsayıcısı durumundadır. Ancak bu kapsayıcılığın kendisi ne anlama gelmektedir? Ya da meydana gelen olayları açıklamaya yarayan bu üst gerçekliğin yapısı nedir? Bu sorular düzenlilik teorisinin cevap vermekte zorlandığı sorulardır. Değindiğimiz soruların kastettiği problemi daha iyi anlamak adına Bird şöyle bir örnek verir:

...Elimde çok sert olduğunu bildiğim değerli bir taş var. Bu sertliğin derecesini anlamaya çalışıyorum. Mevcut en basit açıklama, bu taşın bir elmas olması ve elmasların sert olduğu bir yasanın olmasıdır. Elbette, elmasın özsel yapısına hitap edecek daha karmaşık, daha derin açıklamalar vardır. Ancak bu açıklamalar nesneyi sertliğe bağlayan doğa yasalarına ve nesnenin bu yapıyı oluşturmasına itiraz edecektir. O zaman basit bir açıklama ile devam edelim. Tüm elmasların sert olduğundan bahsetmek düzenlilik için açıklayıcı olur mu? Düzenliliğin cevabı tüm elmaslar serttir şeklindedir. Fakat bu önerme sertlik hakkında açıklama yapmak için yeterli değildir. Peki, geriye kalan elmasların sert olduğunu açıklayabilir miyiz? Hayır. Sadece onların sert olduğunu söyleyebiliriz. Diğer bazı elmasların sert olması, bu elmasın neden sert olduğunu açıklamaz (Bird, 2007: 86).

Dolayısıyla düzenlilik teorisinin içinde bulunan genellemeler, mevcut durumu ya da karşılaştığı bir nesneyi kendine bağlayarak açıklamaya çalışır. Fakat bu bağlantı diğer nesnelere de aynı bağlantıya sahip olacağı anlamına

gelmez. Genellemeler öne sürerek yapmış olduğumuz açıklamalar sadece pratik ihtiyacı karşılamaya yöneliktir.

Beşinci eleştiri, haklı olarak David Armstrong tarafından karşı olgusal argümanına yapılır. Bu eleştiri, Lewis tarafından açıklığa kavuşturulmaz. Armstrong şu şekilde ifade eder:

Bir ifade rasyonel olarak tüm insanlar tarafından onaylansa bile, diğer akıl sahibi varlıklar tarafından onaylanamayabilecek basitlik standartlarımızın olduğunu görürüz. Aynı nokta, güç standartları için de geçerli görünür. Lewis aynı zamanda 'dengeleme yolumuz' olarak basitlik ve güç ilkesine de atıfta bulunur. Tam denge noktası konusunda çözülemeyen zıtlıklar olamaz mı? Rasyonalist bir bakış açısı deneycinin güce değer verdiği yerde basitliğe değer verebilir. Lewis için böyle bir çatışmanın olduğu yerde hiçbir gerçeklik olamaz (Armstrong, 1983: 67).

Alıntıdan hareketle, basitlik ve etkinlik ilkelerinin birleştirilmesi Lewis'in öngördüğü gibi oldukça açık bir argüman olmaktan uzaktır. Daha doğrusu Lewis, en iyi açıklamanın sistemleştirilmesi için basitlik ve güç ilkelerini kullanır, fakat bu ilkelerin nasıl kullanılacağına yönelik detaylı bir açıklama yapmaktan kaçınır.

Son eleştiri yukarıda kabaca değindiğimiz zorunluluk açıklaması ile ilgilidir. Zorunluluk teorisinin kullandığı dışsal bir özellik olan 'Z' bağıntısı tümellere ulaşmanın biricik yoludur. Fakat bu türden bir çıkarım beraberinde iki önemli sorunu gün yüzüne çıkarır. Birincisi, nesnelerin doğal özellikleri yadsınır ve nesnenin içerdiği içsel özellikler önemi yitirir. İkincisi ise tümellere dayanarak yaptığımız açıklamaların aslında kavramsal bir incelemeden başka bir şey değildir (Bird, 2005: 148).

Peki, tüm bu eleştirilerin üstesinden gelmek için nasıl bir yol izlenmelidir? Yeni Aristotelesci düşünürler, ne türden argümanlar ortaya koyarak açıklamalarımız sağlam bir temel üzerine inşa ederler? Dahası, iddia ettikleri argümanları nasıl savunurlar? Bu sorular Yeni Aristotelesci düşünürlerin odak noktasını oluşturur. Öncelikle belirtilmelidir ki Yeni Aristotelesci görüş olarak adlandırdığımız yaklaşımın temelinde 'eğilimsel özcülük' yer alır. Bu görüş, bütünüyle Hume'ye ya da Yeni Hume'ye karşıdır. Diğer bir ifadeyle, Hume karşıtı bir bakış açısına sahiptir. Yeni Hume'ye karşı savunulan düşünürler doğayı kategorik bir özellik olarak; yani, birer düzenlilikler kümesi olarak ele alırken, Yeni Aristotelesci görüşü savunan düşünürler doğayı "nesneler arasında var olan temel ilişkinin eğilimsel olarak karakterize" (Bird, 2007: 3) edilebilecek bir nitelik olarak değerlendirirler.

Eğilimsellik kavramı doğa yasaları söz konusu olunca 'güç', 'kapasite' ya da 'potansiyel' gibi kavramlar ile adlandırılabilir. (Bu kavramların Aristoteles'in kullandığı kavramlarla olan yakın ilişkisine dikkat edin). Bu

kavramların ortak noktası doğası gereği nedensellik içermeleridir. Ayrıca değinilen kavramlar incelemeye tabi tutulan nesnelere sahip olduğu 'içsel' ya da 'özel' niteliğini temsil etmektedir.

Onlara göre önemli olan nesnenin içinde barındırdığı özelliktir. Açıklamalarımızı eğilimsel nedensellik yaklaşımı için kullanılan bir örnek ile detaylandırmaya çalışalım. Bir elma 'dalından koptuğunda neden yere düşer?' Eğilimsel nedensellik yaklaşımı savunan çoğu düşünürü göre, bunun nedeni evrensel çekim yasası değildir. Elimizdeki soyut denklem hiçbir şekilde gerçek düşmeye katkı sağlamaz. Elmanın düşmesinin nedeni bir kütleyle sahip olmasıdır. Sahip olduğu bu nitelik aracılığıyla elma yere düşme eğilimine sahiptir. Dolayısıyla elmanın yere düşmesinin nedeni bizim kurguladığımız soyut denklemlerden ziyade nesnenin kendi özelliğidir (Dumday, 2019: 10). Bir taraftan da bu özellik, ontolojik zeminde, zorunluluğu nesnenin içsel kapasitesi olarak eler alır.

Değinilen örnekten hareketle asıl amacın doğada bulunan nesnelere 'içsel' niteliklerini keşfetmek olduğu söylenebilir. Eğilim, nesnenin uyarıcısı ve dışavurumu aracılığıyla tanımlanır. Bu noktada akıllara şu soru gelebilir; doğada bulunan her nesne bir uyarıcı tarafından içsel niteliği dışavurulmak zorunda mıdır? Eğilimi bir özellik olarak ele alabiliriz, çünkü bir nesnenin içinde 'nedensel güç' olarak bulunan ama hiçbir zaman açığa çıkmayan potansiyel bir özellik olabilir. Örneğin, bir cam bardak hiçbir zaman yere düşmeyebilir ve böylece içinde var olan kırılabilirlik eğilimi dışavurmayabilir. Bunun gibi, "bir mıknaş demir parçalarını çekme eğilimine sahiptir –mıknaş, yakın çevrede çekecek demir kırıntıları olmadığında bile, manyetik özelliğe sahiptir" (Rosenberg, 2014: 109). Dolayısıyla öncelikli olarak bilim insanlarının veya araştırmacıların odaklanacağı ana hedef bu türden nesnelere sahip olduğu özellikleri (manyetik özellik gibi) keşfetmektir.

Bu keşifler aracılığıyla doğa yasalarına ulaşabiliriz. Bizleri yasalara ulaştıracak olan ise değinildiği gibi nedensel güçlerdir. Eğilimsel nedensellik yaklaşımının kullandığı bu argüman, diğer nedensel yaklaşımlardan farklı olarak nesneye *potansiyel* bir aktivite yükler ve bu aktivitenin nedensellik ilişkisini ortaya çıkardığını ifade eder. Örneğin, hava veya herhangi bir yolla insan bedenine giren zararlı bir virüs (veya mikrop) bedenin işlevselliğine hasar verir. Bedene hasar veren şey bu zararlı virüstür ve virüsün bedene hasar vermede oynadığı rol üzerine düşünmek caziptir. Çünkü virüs, beden üzerinde olumsuz etkiler yaratabilecek bir *potansiyele* sahiptir. Daha açık bir şekilde belirtmek gerekirse virüsün bedene hasar verme eğilimi vardır; yani, virüsün bedene bulaşması hasarın nedenidir ve bu hasarın nedeni virüsün içerdiği özelliklerdir.

Değindiğimiz örnekte belirtilen nesnenin ‘içsel’ dinamikleri bir sonucun meydana gelmesine aracılık eder. Dolayısıyla bu dinamiğin etkide bulunma özelliğinin olduğunu söyleyebiliriz. Aktardığımız örnekler eğilimsel nedenselliğin ortaya koymaya çalıştığı analizdir. Bu analizi şu şekilde sembolleştirmek mümkündür: “e, c’nin uyarıcı unsur olduğu bir eğilimin dışavurum olması halinde ancak ve ancak c, e’ye neden olur” (Bird, 2017: 2). Bu sembolleştirme aracılığıyla gerçek nedenleri elde edebiliriz. Eğilimsel nedensellik, C ile E arasındaki ilişki arasında pratik bir nedensellik analizi sunmanın ötesinde gerçek nedenin ne olduğunu kavramamıza yardımcı olur. Şu örnek oldukça dikkat çekicidir: “Dirseğimi içinde çay olan bir bardağa vururum. Bu temas neticesinde; çay döşeme tahtalarındaki çatlaklar arasından akar, aydınlatma devresine temas eder, sigortayı attırır ve mutfaktaki ışıklar söner” (Bird, 2010: 5). Dirseğimi hareket ettirmem (C) mutfaktaki ışıkların sönmesine (E) neden olur, diyebiliriz. Dolayısıyla birisi nedensellik ilişkisini ‘C, E’nin nedenidir’ şeklinden ifade ederken C ve E olayının gerçekliği hakkında bilgi vermektan kaçınmış olur (Yeni Humecu görüşün yaptığı budur). Fakat birisi çıkıp böyle bir eylemin içinde mutfaktaki ışıkları söndürme eğilimi olmadığını dile getirebilir. Böyle bir söylem, nedensellik ilişkisini basit bir analizden kurtarmanın yanı sıra etkinin gerçek nedenini ortaya çıkarır. Yani mutfaktaki ışıkların sönmeksinin gerçek nedeni dirseğimizin çaydanlığa çarpması değildir, dökülen çayın elektrik devresi ile temas etmesidir. Çünkü elektrik devreleri sigortayı attırma eğilimine (bir uyarıcı aracılığıyla) sahiptir. Bu şekilde yapılan bir analiz bize gerçek nedenin ne olduğu konusuna ışık tutar.

İfade edilenler doğrultusunda eğilimsel nedensellik yaklaşımı, gerçek nedene ulaşmak ve açıklamalarımızı sağlam temeller üzerine inşa etmek için değindiğimiz gibi ‘uyarıcı-eğilim-dışavurum’ ilkelerini kullanır. Ayrıca burada açıklamalarımızın ‘zemininde’ nedensel güçler yer alır. Eğilimsel nedensellik açıklaması etki üzerinde neden olabilecek eğilimler üzerine dikkat çeker. Çünkü nedensellik dizgisindeki ilk olayın meydana gelmesi ikinci olay için bir eğilim içerir (ya da içermelidir). Böyle bir çıkarım düşünürlerin, bilimsel zeminde empirik verilerin elde edilmesine de olanak sağlar. Kabaca değindiğimiz iki temel görüşü kıyasladığımızda Yeni Aristotelesci görüşün açıklamalarımız üzerinde daha kullanışlı argümanlara sahip olduğu görülür. Bu avantajlarının neler olduğuna ve Yeni Humecu görüşün nasıl eleştirildiğine içerik içinde yer vermeye gayret ettik. Sonuç bölümünde bu karşılaştırmaya ve Yeni Aristotelesci görüşü neden savunduğumuzun çıktıklarına yer verelim.

Sonuç

Yakın geçmişten itibaren (Hume ve Hume'dan sonra) düşünürler tarafından ilgi odağı olan nedensellik analizi, tamamen farklı ve her açıdan birbirlerinin karşıtı olan yukarıda değindiğimiz iki görüş temelinde ortaya çıkar. Elbette, detaylarına yer verdiğimiz Yeni Humecu görüş ile Yeni Aristotelesci görüş kendilerine birer dayanak oluşturan Humecu ve Aristotelesci bakış açısının çok daha gelişmiş modelleridir. Bu modellerden Yeni Aristotelesci görüş günümüz düşünürleri arasında oldukça yaygın bir şekilde kabul edilir ve geliştirilmeye çalışılır. Görüşün haklı olarak kabul edilmesinin ve geliştirilmeye çalışılmasının belli başlı sebepleri vardır.

Değindiğimiz içerikten hareket ederek yaptığımız araştırmanın iki önemli sonucu vardır. Bunlardan *ilki*, savunduğumuz Yeni Aristotelesci görüşün sahip olduğu argümanların içeriği ile ilgilidir. Çünkü yer verilen içerik deyim yerindeyse tam da analitik bilim felsefesinin merkezinde yer alır ve güncel tartışmaları içerir. Bu tartışmalar ise nedensellik analizinde 'zemin problemi' dayanır. Kısaca, Humecu yönelim yasaların zemininde hiçbir şey olmadığı savunur. Çünkü Hume'un da belirttiği gibi C ve E olayları arasında var olduğu öngörülen nedensel ilişkiyi gözlemleyemeyiz ya da izlenimine sahip olamayız.

Böyle bir akıl yürütme düzenlilikler ile tesadüfi bir arada olan genellemeler arasındaki ayrım için bir ölçüt sunmada yetersiz kalır. Hume'un düşüncelerinden hareket ederek 'zemine' zorunlu bir ilişki koymaya çalışan düşünürlerde kavramsal bir analizden öteye gidemedikleri görülür. Oysa bu yönelimin tam karşıtında yer alan Yeni Aristotelesci görüşü savunan düşünürler bulunur ve eğilimsel nedensellik yaklaşımı aracılığıyla doğa yasalarının 'zeminine' nedensel güçleri koyarak açıklamalarımızı bu temel üzerinde inşa eder. Böyle bir yaklaşımın benimsenmesi bir taraftan bizi düzenlilik ile tesadüfi genellemeler arasındaki ayrımın nasıl yapılacağı probleminden kurtarır, diğer taraftan doğa yasalarına sağlam bir dayanak noktası oluşturur.

İkincisi, araştırmanın içeriği, bir taraftan Yeni Aristotelesci görüşün öne sürdüğü iddiaların haklılığını sağlamlaştırırken, bir taraftan da bilim felsefesi içerisinde yer alan tartışmaların Türkçe literatürde yer almasına katkı sağlar. Bu türden tartışmaları yakından takip etmek ve düşünsel gelişimin birer parçası olmaya çalışmak, çalışmamızın arka planında yer alan amacını temsil eder. Bu amacın okuyucuda etki bırakması önemli bir kazanım olacaktır.

Kaynakça

- Aristoteles. (1985). *Metafizik*. (A. Arslan, Çev.) İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.
- Armstrong, D. (1983). *What is A Law of Nature*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bird, A. J. (1998). Laws of Nature. *Philosophy of Science*, 25-54.
- Bird, A. J. (2005). The Ultimate Argument Against Armstrong's Contingent Necessitation View Of Laws. *Analysis*, 65(2), 147-155.
- Bird, A. J. (2007). *Nature's Metaphysics*. Oxford: Oxford University Press.
- Bird, A. J. (2010). Causation and the Manifestation of Powers, *The Metaphysics of Powers*. (A. Marmodoro, Dü.) Routledge.
- Bird, A. J. (2017). "A Dispositional Account of Causation" in *Dispositionalism: Perspectives from Metaphysics and the Philosophy of Science*. Springer, 151-170.
- Dummsday, T. (2019). *Dispositionalism and The Metaphysics of Science*. Cambridge : Cambridge University Pres.
- Hume, D. ([1739]2009). *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*. (E. Baylan, Çev.) Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Hume, D. ([1748]2017). *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma*. (O. Aruoba, Çev.) İstanbul: Say Yayınları.
- Lagerlund, H. (2021). Aristotelian Powers, Mechanism and Final Causes In The Late Middle Age. H. L. Benjamin Hill içinde, *Reconsidering Causal Powers* (s. 82-94). Oxford: Oxford University Press.
- Lewis, D. (1983). New Work For A Theory of Universals. *Australasian Journal of Philosophy*, 343-377.
- Lewis, D. (1986). *On The Plurality of Worlds*. Oxford: Blackwell, 117-125
- Lewis, D. (1993). *Causation*. (Dü. E. Sosa, M. Tooley,) New York: Oxford University Press.
- Psillos, S. (2002). *Causation and Explanation*. Stocksfield: Acumen Publishing Limited.
- Rosenberg, A. (2014). *Bilim Felsefesi: Çağdaş Bir Giriş*. (İ. Yıldız, Çev.) Ankara: Dipnot.
- Mumford S. & Anjum R. J. (2013). *Causation A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Karademir A.& Sandıkçioğlu P. A. (2009). David Lewis'in Modal Realizminde Dünya-Ötesi Karşılığusal Önergeler, İkinci-Dereceden Dünyalar ve Dünyalar-Arası Nedensellik Sorunları. *Felsefe Tartışmaları*, 1-15.
- Tekin, Ö. F. (2021). *Bilimsel Gerçekçilik Bağlamında Doğa Yasalarına Felsefi Bir Yaklaşım*. Basılmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.

Vergi Politikası, Devletin Ekonomiye Müdahalesi ve Mülkiyet Hakları Bağlamında Uygarlıkların Yıkılışı: İbn Haldun'un *Mukaddime*'si Üzerine Bir Değerlendirme*

İlyas Bayar**

Öz

İbn Haldun'un *Mukaddime* adlı eseri tarih, tarih felsefesi, sosyoloji, siyaset, yönetim, vd. ilim sahalarının yanı sıra hem iktisada hem de politik iktisada ilişkin de zengin bir muhteva sunmaktadır. İbn Haldun'a göre bir uygarlığın kalkınmasını ve gelişmesini sağlayacak unsurlardan bazıları serbest piyasa ve dışa açık bir uluslararası ticaret yapısı, optimal vergi oranları, istikrarlı ve bağımsız bir para otoritesi, adalet ve mülkiyet haklarının temini, toplumun yenilikçi yapısı, bağımsız düşünmeye dayalı eğitim sistemidir. İbn Haldun'un iktisadi düşüncesinin hareket noktası üretim ve istihdam artışını sağlayacak mekanizmaların devreye konulmasıdır. İbn Haldun, üretimi engelleyen her türlü formel ve informal yapıya, hükümetlerin fiyatlara müdahalesine, monopol bir piyasa yapısının oluşturulma çabalarına şiddetle karşı çıkmaktadır. İbn Haldun, bir devletin kurulması için asabiyet ve mal/para gibi iki unsurun zorunlu olduğunu ifade eder. İbn Haldun'a göre devletin bozulmasına ve çöküşüne neden olan esaslar bu iki unsurun zayıflığından ileri gelir. Yapılan çalışmada, bir diğer kurucusu unsur olan, mal/para konusu ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: İbn Haldun, Kalkınma, Uygarlık, Kurumlar.

Tax Policy, Government Intervention in the Economy and Dissolution of Civilizations in Terms of Property Rights: An Evaluation of Ibn Khaldun's *Muqaddimah*

Abstract

Ibn Khaldun's *Muqaddimah* offers rich content regarding history, philosophy of history, sociology, politics, management, etc. as well as economics and political economy. According to Ibn Khaldun, some of the factors that ensure development of a civilization are a free market and outward-oriented international trade structure, optimal tax rates, a stable and independent monetary authority, provision of justice and property rights, innovative social structure, and education system based on thinking independently. The starting point of Ibn Khaldun's economic thought is to put into action the mechanisms that can ensure production and increase in employment. Ibn Khaldun strongly opposes any formal or informal structure that prevent production, price intervention of governments, and the efforts to establish a monopoly market structure. Ibn Khaldun expresses that two factors which are asabiyyah and goods/money are mandatory for establishing a state. To him, the main factors leading a state to get destroyed and collapse are associated with the weakness of these two factors. The study discusses the topic of goods/money that is another founding factor.

Keywords: Ibn Khaldun, Development, Civilizations, Institutions.

*Bu makale yazarın "İbn Haldun'un İktisadi Görüşleri Işığında İktisadi Kalkınma ve İslam Ülkelerinde Azgelişmişlik Sorunsalı" adlı doktora tezinden türetilmiştir.

**Öğr. Gör. Dr. | Mardin Artuklu Üni., Ömerli Meslek Yüksekokulu | ilyasbayar@artuklu.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1278-7309 | DOI: 10.36484/liberal.1079552
Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 27, Sayı:107, Yaz 2022, ss. 35-64.
Gönderim Tarihi: 26 Şubat 2022 | Kabul Tarihi: 27 Haziran 2022

Giriş

Ülkeler arasında gelir farklılıklarını anlamak ve nedenlerini sorgulamak her dönem dikkat çeken bir konu olmuştur. Makroekonomi ve özellikle de büyüme-kalkınma özelinde yapılan akademik çalışmalar, sürdürülebilir büyümeyi ya da kalkınmayı sağlayacak unsurların yalnızca emek, sermaye, tasarruf, verimlilik ve teknoloji gibi faktörlerle kayıtlı kalınamayacağını; bu faktörlerin yanı sıra politik istikrar, yönetişim, ekonomik özgürlük, adalet, mülkiyet hakları ve hukukun üstünlüğü gibi kurumlara ve de politika bileşenlerine ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir. Söz konusu kavramlar ve temalar üzerinde yapılan çalışmalardan biri de klasik bir eser olarak İbn Haldun'un Mukaddime adlı yapıtıdır.

İbn Haldun (1332-1406) Tunus, Cezayir, Fas, Endülüs, Mısır gibi devletlerde hayatını sürdürmüş, ilmi sahadaki yetkinliğinin yanı sıra olan yaşadığı dönemdeki hanedanlıklarda siyasi ve idari faaliyetlerde yer almış, Baş kadılık ve müderrislik yapmıştır. İbn Haldun'un dünya tarihini ele aldığı Kitab'ül-İber'in giriş kısmı (orijinal Mukaddime) ve birinci kitaptan (3 cilt) oluşan Mukaddime adlı eser, 1377 yılında kaleme alınmıştır. İbn Haldun'un Mukaddime'si sosyoloji, siyaset, tarih, kültür, felsefe, din, eğitim vb. birçok alanda başvurulacak bir yapıt olmakla birlikte bu eserde, milletlerin/uygarlıkların yükselişi ve düşüşünü sağlayacak faktörlerin bütünsel bir yapıda ekonomi ile bağıntılı sunması dikkate değerdir.

İbn Haldun, Orta Çağ Müslüman düşüncesinin en büyük temsilcilerinden biri olarak kabul edilir. İbn Haldun hem doğu âlimleri hem de batılı düşünürler tarafından tarihte var olan en büyük filozoflardan biri olarak nitelenmekte ve günümüz ifadesiyle modern anlamda tarih biliminin, tarih felsefesinin ve de sosyolojinin kurucularından kabul edilmektedir. İbn Haldun, kendi ifadesiyle keşfedilmemiş, orijinal ve mükemmel olan yeni bir ilim (umran ilmi [new science]) kurduğunu ifade eder. İbn Haldun'un umran ilmi, toplumsal yaşamda meydana gelen dönüşüm, değişim ve gelişimleri bütünüyle ele almak iddiasını taşır. İlmi umran, vahşilikten ehlileşmeden, medeniyet-uygarlıktan, asabiyetlerden, insanların birbirleri üzerine kurmak istedikleri egemenlikten ve bu hâkimiyet isteğinden doğan mülkten, hanedanlıklardan, toplumların kazanç ve geçim yollarından, ilimlerden ve sanatlardan haber verir (İbn Haldun, 2019a: I/57-66). Bunların yanı sıra Mukaddime'nin ele aldığı konuların başında insanların geçim yolları, toplumların ekonomik gelişmişliğinin nasıl sağlanacağı, halk-devlet arasında cereyan eden ekonomik denge gibi konular yer almaktadır.

İbn Haldun'un iktisadi alana dair görüşleri ile alakalı hem yerli hem de yabancı literatürde yoğun ve çeşitli çalışmalar mevcuttur (Qadir, 1941, 1942; Nashat, 1945; Rafiq, 1953; Spengler, 1964; El-Alfi, 1968; Boulakia, 1971; Nagarajan, 1982; Mirakhor, 1987; Battah, 1988; Oweiss, 1988; Baeck, 1994; Alrefai ve Brun, 1994; Weiss, 1995; Soofi, 1995; Mouhammed, 2004, 2007; Chapra, 1999, 2008, 2019; Abbadi, 2004; İslahi, 2005; Karataş, 2006). Söz konusu çalışmalar, genel itibariyle ve günümüz ifadesiyle üretim faktörleri, emek, işbölümü, uzmanlaşma, emek-değer teorisi, bölüşüm teorisi, vergi politikası, kamu harcamaları, mali sosyoloji, nüfusun ve iklimin ekonomik gelişme üzerine etkisi ile ilgilidir. Özellikle son yıllarda yapılan çalışmalarda ise İbn Haldun'un kalkınma anlayışını inşa eden kurumsal faktörler yoğun bir biçimde ele alınmaya çalışılmıştır. Ekonomik özgürlükler, mülkiyet haklarının korunması, devletin ekonomik alandaki fonksiyonları ve sınırı gibi hususlar bu çerçevede yeniden yorumlanmaya çalışılmıştır.

İbn Haldun'a göre bir toplumun refahı sağlanmadan devlet varlığını sürdüremez. Devlet ve vatandaş arasındaki uyumun niteliğinin bozulması, özgürlük-güvenlik denkleminin zedelenmesi, dolayısıyla devletin halk üzerinde kurduğu despotik ve otoriter bir anlayış, bizatihi devletin yok olması süreci ile neticelenir. İbn Haldun, bir devletin/mülkün/hükümdarlığın kurulması için asabiyet ve mal/para gibi iki unsurun zorunlu olduğunu ifade eder. İbn Haldun'a göre devletin bozulmasına ve çöküşüne neden olan esaslar bu iki unsurun zayıflığından ileri gelir. Asabiyet, mülkün kurucu ilkesidir ve asabiyet sayesinde devletler kurulur. Yapılan çalışmada, literatürde daha önce yapılan çalışmalardan farklı olarak uygarlıkların yıkılış ve çöküş süreci devletin kurucusu unsurlardan bir diğeri olan ekonominin bozulması üzerinden ele alınmıştır.

Çalışmada giriş kısmından sonra ekonomik büyüme, ekonomik kalkınma kavramları tanımlanmış ve kurumlardan ne kastedildiği ifade edilmiştir. Daha sonra söz konusu kavramlar arasındaki teorik ilişki sunulmaya çalışılmıştır. Yine aynı bölümde, İbn Haldun'un kalkınma anlayışı kurumsal yapılar üzerinden sunulmuştur. Sonraki kısımda İbn Haldun'un yönetim anlayışının çerçevesi belirtilmiştir. Çalışma, devletin bozulmaya başlamasının mali/iktisadi nedenleri vergi politikası, devletin ekonomiye müdahalesi ve mülkiyet hakları bağlamında sürdürülmüştür. Çalışma sonuç kısmı ve öneriler ile tamamlanmaya çalışılmıştır.

İbn Haldun, Kalkınma ve Kurumsal Yapılar

İktisadi büyüme, uzun dönemli bir olgu olup bir ekonomide üretilen mal ve hizmetlerin reel olarak artması süreci olarak tarif edilir. Bir başka ifade ile ekonomik büyüme, kişi başına düşen reel gelirin sürekli bir biçimde artmasıdır (Taban, 2008:2). İktisadi kalkınma ise iktisadi büyümeyi kapsamakla birlikte bir ülkenin sadece ekonomik anlamda değil sosyal, siyasal, kültürel olarak da gelişmesi şeklinde tanımlanır. İktisadi kalkınma, bireylerin özsaygı ve özgürlük düzeylerinin artmasını sağlar. Aynı zamanda bireylerin yaşam kalitesinin ve yeteneklerinin artmasına imkân doğurur (Todaro ve Smith, 2015:7).

Kalkınma meselesi, iktisat biliminin esas çalışma sahalarından biri olsa da sosyal disiplinlerin farklı alanlarında çalışmaya konu olan ve çok disiplinli bir metot ile araştırma sahasına tabi tutulan bir alandır. Kalkınma, her ne kadar 19.yy'nin ikinci yarısının başlangıcında azgelişmiş ülkelerin problemlerine çözüm bulmaya dönük bir çaba olarak sunulmuşsa da esasında gelişmiş ülkeleri de derinden ilgilendirmektedir (Aysan ve Dumludağ, 2014:9).

21.yy'ın ikinci yarısından itibaren ise kalkınma ile kurumlar arasındaki ilişkiye dair alan yazında çok ciddi ve yoğun bir çaba harcanmaya başlanmıştır (Coase, 1984; Hodgson, 1998; Adams, 1990; Rodrik, 1999, 2000, 2003; Acemoğlu ve Robinson, 2018, 2019; North, 2010). Kurumların iktisadi kalkınma ve gelişme üzerindeki rolü ve etkisi ise esasında Thomas Hobbes (1588-1679), Adam Smith (1723-1790), John Rogers Commons (1862-1945), Thorstein Veblen (1857-1929) ya da daha yakın tarihlerde Nobel Ekonomi Ödüllü Ronald Coase ve Douglass North gibi isimlere götürülebilir (Commons, 1931; Smith, 2013 [1776]; Veblen, 2015 [1899], Hobbes, 2020 [1651]).

Snowdon ve Vane, iktisadi büyüme ve kalkınmanın sağlanması için harcanan çabaları eski doğruların yeniden keşfi olarak tanımlamaktadır. (Snowdon ve Vane, 2005:657). Bu anlayış çerçevesinde Landes (1998) toplumların maddi gelişimi ve yüksek bir hayat standardını sağlayan bir dizi önermeler dizisi sıralamaktadır. Bu hususlar, modern açıdan büyüme ve kalkınmanın sağlanması için önkoşullar niteliğindedir. Söz konusu koşullar, sadece ekonomik faktörler değil aynı zamanda politik, siyasi ve sosyal kurumları da kapsamaktadır. Dani Rodrik, ekonomilerin gelişmesi ve toplumların refahının sağlanması için kaliteli kurumların önemine değinmektedir. Kaliteli kurumlardan kastedilen de mülkiyet haklarının güvence altına alındığı, hukukun üstünlüğünün egemen olduğu, istikrarlı ve sağlam maliye ve para politikasının bileşiminin sağlandığı, özel teşviklerin var olduğu bir ortamdır (Rodrik, 2009:189). Nitekim kalkınmanın sağlanması sürecinde iktisadi

faktörler kadar kurumsal faktörler de etkilidir. Peki kurumlardan kastedilen nedir? Yeni Kurumsal İktisat ekolünün öncülerinden D. North'e göre kurumlar "Bir toplumda oynanan oyunun kurallarıdır, daha formel bir anlatımla insanlar arasındaki etkileşimi biçimlendiren, insanların getirdiği kısıtlamalardır" (North, 2010:9). Kurumlar, formel ve informal kurumlar şeklinde iki grupta ele alınabilir. Formel kurumlar; devletin gücüne ve de kamu yaptırımına sahip kurumları (hukuk, yasa, kanun) ifade ederken; karşılıklı ilişkiler ve etkileşim sonucunda meydana gelen, yazılı olmayan ve ihlal edilmesi halinde yaptırımın olduğu (toplum tarafından dışlanma ve kınama) kurumlar da informal kurumlar olarak tanımlanır (North, 2010:82-83). Ayrıca kurumları ve kurumsal yapılardaki değişimin kalkınma sürecindeki rolü küçümsemeyecek bir öneme sahiptir (Mihçı, 2005).

İnsanların refah artışlarının nasıl sağlanacağı sorusu esasında insanlık tarihi kadar eskidir. Uygurlık tarihinin her bir evresinin farklı isimlerle (tarım-sanayi-bilgi toplumu) nitelendirilmesi bu hususu doğrulamaktadır. Adam Smith'in ilk "kalkınma ekonomisti" olduğu ve 1776'da yayınlanan Ulusların Zenginliği'nin ekonomik kalkınma üzerine ilk inceleme olduğu ileri sürülmektedir (Smith ve Todaro, 2015:9). Özellikle kalkınma ve kalkınma iktisadına dönük çalışmalarda son yirmi yılda yoğunlaşma görülse de milletlerin/ulusların yükselişini ve gelişimini sağlayan unsurların neler olduğuna yönelik çalışmalar daha eskilere götürülebilir (Toynbee, 1935; Gibbon, 1960; North ve Thomas, 1973; Olson, 1982; Kenedy, 1987; Spengler, 1991).

Genel olarak gelişmeye/kalkınmaya, özel olarak da iktisadi gelişmeye dönük çabalardan biri de İbn Haldun'un Mukaddime adlı eserinde görülmektedir. Chapra (2019), İbn Haldun'un Mukaddime'sinin bir toplumun kalkınmasını ya da çözülmesini belirleyen çeşitli toplumsal, siyasi, iktisadi ve ahlaki unsurları birbiriyle ilişkili ve dinamik bir biçimde sistematik olarak ele aldığı ifade etmektedir (Chapra, 2019:159). Modern dönem ile karşılaştırıldığında 8-13.yüzyıl arasındaki dönemde sosyal bilimlerde yer alan disiplinler arasında katı bir ayrışmanın olmadığı görülmektedir. Söz konusu dönemler arasında İslam âlimlerinin ve düşünürlerinin iktisada yaptıkları katkılar iktisadi faktörlere odaklı olmayıp disiplinler arası bir yaklaşım esas alınmıştır. Dolayısıyla, insanların ve toplumların refahını artıracak unsurlar sıralanırken ahlaki, toplumsal, siyasal, kültürel ve demografik hususlar dikkate alınmıştır. Bu bağlamda, Chapra (2019), İbn Haldun'un kalkınma teorisinin çok disiplinli ve dinamik olduğunu, bir toplumun veya ekonominin düşüş ve yükselişini çok sayıda ve birbiriyle ilişkili/etkileşime dayandıran parametrelerle ifade ettiğini savunur. Haddad (1977) ise bir dizi teknik eksikliklerle birlikte

İbn Haldun'un büyüme ve kalkınma anlayışının dikkate değer olduğunu ve geçerliliğini koruduğunu iddia eder.

İbn Haldun'un ekonomik gelişme ve kalkınma anlayışının hangi düşünsel altyapıya ve politik duruşa dayandığının tespit edilmesi bu hususta önem arz etmektedir. İbn Haldun'un 14-15.yy'de yaşadığı göz önünde bulundurulduğunda ve politik düşünce noktasındaki ayrışmaların modern zamanda belirlenleştirdiği düşünüldüğünde; İbn Haldun'u herhangi bir siyasi akımın öncülü görmek tarihsel okuma ve değerlendirme yanılığısına neden olabilir. Nitekim İbn Haldun üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde, İbn Haldun'u siyasi denklem üzerinden konumlandırma çabalarının farklılık arz ettiğini görmek mümkündür.

İbn Haldun'un "Toplumların hayat tarzlarının farklı olması, yaşamlarını sürdürmek ve geçimlerini sağlamak için tuttıkları yolların farklı olmasından kaynaklanır" (İbn Haldun, 2019a: I/169) ve "...insanların çalışma ve emeklerinin tamamı, onların sermayeleri ve kazançlarını oluşturur. Hatta insanların (çalışanların), emeklerinin dışında bir kazançları da yoktur. Toplumdaki çalışan kesimin, geçimleri ve kazançlarının tek kaynağı onların emekleridir" şeklinde emeğin önemine değer atfetmesi ve toplumsal gelişim kodlarını ekonomi üzerinden dile getirmesi dikkate değerdir (İbn Haldun, 2019a:II/93). Bu sebeple, İbn Haldun'un materyalist görüşlerin ve dolayısıyla Marks'ın müjdeleyicisi olduğu dile getirilmiştir (Ülken ve Fındıkoğlu, 1940:152; Togan, 1985:162; Mouhammed, 2007:91-92).

İbn Haldun'a dair bu tür değerlendirmelerin sosyolojik, tarihsel, siyasi dayanağı bulunmakla birlikte İbn Haldun'un görüşlerinin açık bir şekilde tahlili yapılacaksa, ekonomi alanında İbn Haldun'un görüşlerinin örtük bir biçimde değil açık bir biçimde liberal bir ideaya sahip olduğu görülecektir. İbn Haldun'un, Mukaddime'de, üreticilere tarh edilen vergi oranlarının/miktarının düşük olması gerektiğine dair yaklaşımı, devletin ekonomiye müdahale etmemesi savunusu, adalet ve mülkiyet haklarına ilişkin görüş ve yaklaşımları, uluslararası ticarete ithal kotalara ve vergi türü engellere taraf olmaması liberal yaklaşımının ipuçlarını vermektedir (Barry, 1999:17-18; Hançerlioğlu, 2007a: 309; Hançerlioğlu, 2007b: 84; Say, 2011:329; Toku, 2015: 105-128; Butler, 2019:12-13; Arslan, 2019:127). Dahası İbn Haldun'un hükümdarın/yönetimin keyfi harcamaları neticesinde devletin çökeceğini ifade etmesi ve devletin çöküş nedenlerinin bir unsuru olarak zikretmesi bu hususları güçlendirmektedir.

İbn Haldun'un liberal bir anlayışa eğilim göstermesine neden olan faktörlerin tespiti önemlidir. İslahi'ye göre İbn Haldun'un devletin piyasaya

müdahalesini eleştirmesi ve de “laissez faire” politikalarına yönelmesine sebep olan unsurlar; yaşadığı dönemde halkın mülkiyet haklarına devlet tarafından keyfi bir şekilde el konulması, hanedanlığa ait ticaret yerlerinin rekabetçi anlayışa zarar verip üreticileri zayıflatması, ekonomik faaliyetlerini kesintiye uğratan vergiler ve hanedanlığın lüks yaşama tarzıdır (İslahi, 2005:61).

İbn Haldun'un Yönetim Anlayışının Temel Unsurları: Politik İstikrar, İyi Yönetişim

İbn Haldun, uygarlıkların yükselişini ve kalkınmasını sağlayacak yönetim biçiminin nasıl olması gerektiğini Mukaddime’de etraflıca analiz eder. Bu konu, esas itibariyle politik iktisadın konusunu inşa eder. İbn Haldun’un yönetim felsefesinde politik istikrar ve iyi yönetişime dair kodlara da ulaşmak mümkündür. İbn Haldun, bir yönetimin mutlak anlamda üstlenmesi gereken fonksiyonları: savunma (min’el cundi), kamu maliyesi (ve’l mal) ve diplomasi (ve’l muhatebetu..) şeklinde sınırlamaktadır (İbn Haldun, 2019b: II/646).

İbn Haldun’un yönetim anlayışı, bir tarafta hükümdarın emri altında olanların (yönetilenlerin) yer aldığı, diğer tarafta da hükümdarın (yönetenin) bulunduğu nispi bir yönetim anlayışı üzerinedir. İbn Haldun’a göre bu ilişkinin istikrarlı bir düzlemde varlığını sürdürmesinin şartı, hükümdarın karizması, cüssesi, yüz güzelliği, keskin zekâsı değildir. Hükümdarın idare ve sevk etme becerisi, bu ilişki/etkileşim düzeyinin sağlıklı ilerlemesine katkı sunar. Bu durum, ancak hükümdarın iyi bir yönetim sergilemesi, tebaasına fayda sağlaması, şefkatli davranması ve tolerans göstermesi ile sağlanır. Bu türden bir yaklaşım günümüz ifadesiyle vatandaşın devlete olan aidiyet bağını artırır. Aksi bir durum olan istibdat ve tahakküm ise vatandaşın yalana, hileye ve aldatmaya yönelmesine neden olur ki devlet-vatandaş arasındaki bağın kopmasına/zedelenmesine ve ayrılığın derinleşmesine sebebiyet verir. İbn Haldun’ a göre bir yönetim şu anlayış üzerine olmalıdır:

“Yönetimle ilgili işlerin iyi olması, yönetimin tebaaya refah ve bolluk içinde bir yaşam sağlaması ve onları korumasıdır. Hükümdarlığın hakikati, tebaasını korumakla tamamlanır. Tebaaya iyilik ve ihsanda bulunmak ise onlara karşı şefkatli olmanın ve onların geçimlerine dikkat etmenin göstergelerinden biridir ve onlara karşı sergilenen sevginin temellerinden biridir” (İbn Haldun, 2019a: I/291-292).

John Locke, İbn Haldun’un dile getirdiği tespitlerin benzerlerini yüzyıllar sonra ifade etmiştir. Locke’ye göre bir kimse, sahip olduğu iktidarı, halkın yararına değil de kendi menfaatleri için kullanırsa orada bir tiranlık söz konusudur. Yasal bir kral ile Tiran arasındaki fark devletin/kamunun zenginliğinin paylaşımı konusudur. Eğer, halkın menfaati öncelikli hale getirilir ve mülkiyeti korunursa hakkaniyetli bir kralın olduğu sonucuna varılır. Ancak,

kamu zenginliğini, kendi özel ve öznel amaçları için kullanan kral tiranlaşır. Bu husus, Locke'un ifadesiyle sadece monarşilere has bir durum değildir diğer yönetim biçimlerinde de görülür (Locke, 2018:211-213).

Yine bir başka kısımda İbn Haldun, hükümdarın sahip olması gereken özellikleri şu şekilde sıralamaktadır:

"Asabiyet sahibi olup pek çok bölgeye ve halklara hakim olan kimselere baktığımızda, bu kişilerin cömert olma, hataları bağışlama, güç yetiremeyenlerin yüklerini hafifletme, misafirlere ikramda bulunma, yoksullara yardım etme, hoşla gitmeyen şeylere sabretme, verilen sözlere sadık kalma, korunması gerekenleri koruma .....yoksullara karşı mütevazî olma, yardım isteyenlerin dertlerini dinleme, şer'i hükümlere riayet edip ibadetleri yerine getirme ve ihanetten, hileden verdiği sözleri bozmaktan uzak kalma gibi iyi ve güzel şeylerde birbirleriyle yarıştıklarını görüyoruz" (İbn Haldun, 2019a: I/212).

İbn Haldun, insanların bir arada yaşama zorunluluğu ve bu ilişkiyi düzenleyecek bir mekanizmanın gerekliliği üzerinden siyasetin nasıl bir çerçeveye sahip olması gerektiğini Mukaddime'de farklı yerlerde izah eder. İbn Haldun, dini ve akli siyaset ayırımı yaptıktan sonra da akli siyaset felsefesinin nasıl bir yapıya sahip olması gerektiğini açıklar. İbn Haldun, akli siyasetin, medeni siyasetten (political utopianism) ayrı olduğunu, medeni siyasetin tahayyül- lere dayandığını iddia eder. Daha sonra da akli siyaseti de iki kısma ayırır. İbn Haldun'un Farsların da izlediği ve hikmetli bir siyaset olarak tarif ettiği siyaset, halkın ve cemiyetin faydası doğrultusunda yapılan ve özel olarak da devletin varlığını sürdürecektir olan birinci tür siyasettir. İbn Haldun'un değindiği ve eleştirdiği ikinci tür siyaset ise sultanın menfaatini esas alan siyaset anlayışıdır. İbn Haldun' a göre dünyada mevcut yönetimlerin neredeyse hepsi cemiyetlerini bu siyasete göre dizayn eder. Bu türden bir siyasetin esas hedefi, iktidarın baskı ve zulüm ile ayakta kalmasını sağlamak ve yalnızca hükümdarın menfaatini esas almaktır. İbn Haldun, İslam devletlerinin tebaa ve yurtlarını idare ederken birinci derecede şeriata göre hareket etmeleri gerektiğini; akli siyasetin tercih edilmesi zorunluluğunda ise ikinci derecede de filozof ve bilge kişilerin yönetim ve siyasetlerinin örnek alınması gerektiğini ifade eder (İbn Haldun, 2019a:I/460-461). Toku'ya göre modern siyaset felsefesi açısından ele alınırsa, İbn Haldun'un hikmet atfettiği birinci tür siyaset, devletin toplum için var olduğu anlayışıdır. İbn Haldun'un tarif ettiği ikinci tür siyaset ise toplumun devlet için var olması biçimindedir (Toku, 2015:112).

İbn Haldun'un siyaset ve yönetime dair tespitlerinde diğer iki önemli unsur, politik istikrar ve iyi yönetişimdir (Chapra, 2008: 842; Suhaila, 2018:1325). Bir dönem Dünya Bankası Başkanlığı yapmış olan Jim Yong Kim, iyi bir yönetişim yapısının ve buna dönük taleplerin yeni olmadığını hem İslam hem de Arap Dünyasını kapsayan birçok kültürde ve geleneğe iyi yönetişimin

esaslarının bulunduğunu belirtmektedir. Yong Kim, İslam Peygamberi Hz. Muhammed'in, yöneticilerin hesap verilebilirliği hususu üzerinden iyi yönetişime dair örnekler sunduğuna yer verir. Aynı konuşmasında Yong Kim, İbn Haldun'un Mukaddime'sine de atıfta bulunur. Yong Kim, İbn Haldun'un, hükümdarın insan haklarına karşı adaletsizlikle hükmetmesini ve mülkiyet haklarının gasp etmesinin bir tiranlık olduğunu dile getirmesini iyi yönetim niteler (World Bank, 2016).

Kalkınma/büyüme ve politik istikrar ilişkisi üzerine son yıllarda çok sayıda çalışma yapılmaktadır (Alesina ve Perotti, 1993; Alesina vd., 1996; Asteriou ve Price, 2001; Feng, 2001; Fosu, 2002; Aisen ve Veiga, 2013). Bu ilişkiden kastedilen yönetim biçiminin ne olması gerektiği değil yönetimin sürdürülebilirliğidir. İbn Haldun ise yaklaşık 650 yıl önce ekonomik kalkınma için siyasi istikrarın olmazsa olmaz olduğunu belirtmiş ve ekonomik refahın siyasi istikrar ile sağlanacağını dile getirmiştir (Battah, 1988: 213; Weiss, 1995:34).

İbn Haldun'un kalkınma anlayışının ana hatları, günümüz ifadesiyle şunlardır (Karataş, 2006:286):

- Verili bir politik istikrar ile girişim özgürlüğünün var olduğu,
- Mülkiyet haklarının kurulduğu ve korunduğu,
- Hukukun üstünlüğünün sağlandığı, ticaret yollarının güvenliğinin inşa edildiği,
- Üretim, istihdam ve gelirleri artıran düşük vergilendirme mekanizmasının oluşturulduğu,
- Devletin ekonomiye müdahale etmediği,
- Monopol bir piyasa sisteminin yer almadığı,
- Bağımsız bir para politikasının uygulandığı, uzmanlaşma ile donatılmış büyük bir nüfusun olduğu,
- Bağımsız ve yaratıcı düşünme ve davranışa olanak sağlayan eğitim yapısının inşa edildiği,
- Asabiyyetin (grup dayanışması) sağlandığı bir yapıdır.

Yukarıda sayılan hususlar sayesinde toplumların refahı artar ve ulusların yükselişi sağlanır. Mukaddime'de bir uygarlığın nasıl çöktüğü etraflıca anlatılır. İbn Haldun'un bu konudaki fikirleri bir yönüyle zenginlik içerir bir yönüyle de karmaşıklık barındırır. İbn Haldun, uygarlığın çöküşüne sebep olan faktörleri sadece bir öge üzerinden anlatı çabasına girmez. Söz konusu faktörler hem birbirini etkilemektedir hem de karşılıklı bir bağımlılığa sahiptir. İbn Haldun, bir uygarlığın yok olma sürecini, dış bir kuvvetin saldırısı sonucunda

olduğunu ifade etse de İbn Haldun'u özgün ve farklı kılan husus, uygarlığın çöküşünü "içsel" bir perspektifle sunma çabasıdır. İbn Haldun, döngüsel bir evrim yaklaşımı ile uygarlıkların gelişim basamaklarını izah eder. İbn Haldun, zaman ve mekân şerhi düşmeden her toplumsal örgütlenmeyi, uygarlığı canlı bir organizma üzerinden kurduğu analojiye göre betimlemektedir. İbn Haldun, her toplumsal örgütlenmenin bedevi umrana, sonra da hadari umrana geçtiğini dile getirir. Bir toplumsal örgütlenme ya da uygarlık, hadari umrana geçişten sonra mükemmelleşir ve ilerler sonra da çözülür, çöker ve en başa döner (Arslan, 2019:116-118).

Devletin Bozulmaya Başlamasının Mali/İktisadi Nedenleri

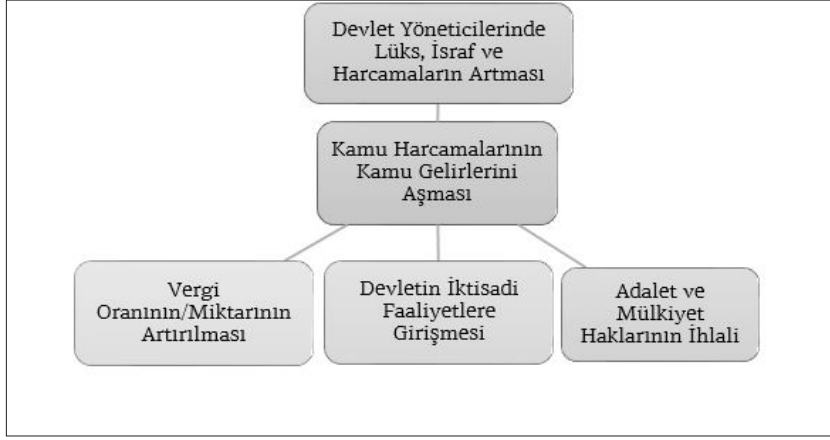
İbn Haldun, Mukaddime'de devletin olmazsa olmaz iki temel üzerine kurulduğunu ifade eder. Bunları, kuvvet, güç ve asabiyetin göstergesi olan asker (ordu) ve orduyu ayakta tutan ve devletin ihtiyaçlarını karşılayan mal ve para şeklinde ifade eder. Dolayısıyla bu iki unsurun bozulması üzerinden de devletin bozulmaya nasıl başladığını tahlil eder. İbn Haldun, insan ve devlet arasındaki ilişkiyi başlangıçta devletin sahip olduğu bedevi özellikler üzerinden ve daha sonraları ise devletin bir başka formu olan gelişmiş yapı (hadari) üzerinden şu şekilde açıklar (İbn Haldun, 2019a:I/446-447).

"Devletin mali yönden bozulmasına gelince, bil ki, başlangıçta devlet bedevi özelliklere sahip olduğu için, halka karşı şefkatli, harcamalarda ölçülü, haksız yere halkın malını yemekten uzak, çok vergi toplama amacı gütmeyen, tacirlerin her alışverişinden vergi almaktan kaçınan ve vergi memurlarından ayrıntılı hesaplar istemekten uzak bir yapıdadır. Dolayısıyla bu dönemde, harcamalarda aşırıya gitmeye gerektirecek sebepler ve buna bağlı olarak çok fazla paraya da ihtiyaç duyulmaz.

Sonra devlet güçlenir, sınırları büyür, hükümdarlık özelliklerine bürünür, idareciler lüks ve sefahate yönelirler ve böylece harcamalar artar. Hükümdarın, devlet adamlarının ve hatta şehirde yaşayanların giderleri genel olarak çoğalır. Bu durum askerlerin ve devlet adamlarının maaşlarının yükseltilmesini gerektirir. Sonra lüks ve israfın artmasıyla harcamalar daha da çoğalır ve bu durum halk arasında da yaygınlaşır. Çünkü insanlar yöneticilerin dini ve alışkanlıkları üzere yaşarlar.

Bunun üzerine hükümdar, hem şehir halkında müşahede ettiği bolluktan, hem de devletin giderleri ve askerlerin maaşları için paraya duyduğu ihtiyaçtan dolayı, yapılan alışverişlerden vergi almaya gereksinim duyar. Sonra lüks ve israf daha da artar ve alışverişlerden alınan vergiler ise giderleri karşılayamaz hale gelir. Bunun üzerine devlet zorla halkın mallarına el uzatmaya, yapılan her alışveriş için yeni vergiler koymaya başlar. Bazen de bir şüpheli duruma dayanarak veya ortada hiçbir şüphe olmadan, insanların malları ellerinden alınır."

Şekil 1. Devletin Bozulmaya Başlamasının Mali/İktisadi Nedenleri

Yukarıda yapılan doğrudan yapılan aktarmalar, Şekil 1.'de gösterilmiş olup sayılan her bir husus şu 3 unsura işaret etmektedir:

1. Devlet kademesinde başlayıp halka sirayet eden israfın ve lüksün, günümüz ifadesiyle kamu mali disiplini (gelir-harcama dengesini) bozması.
2. Bozulan mali disiplin nedeniyle kamu harcamalarına kaynak sağlamak üzere üreticilere yeni vergi konulması, tarh edilen vergi miktarının artırılması ya da devletin bir iktisadi oyuncu gibi piyasa da yer alıp ekonomik/ticari faaliyetlerde bulunması.
3. Konulan yeni vergilerin yanı sıra adalet mekanizmasının işleyişine sekte vuracak bir biçimde mülkiyet haklarına saldırıların yapılmasıdır.

İbn Haldun, Mukaddime'nin birçok yerinde halkın refahı ile devletin varlığının sürdürülebilirliğini, aynı düzlemde ve birbirine bağımlı unsurlar olarak ele almaktadır. İbn Haldun, devletin bozulmaya başlamasını ve en nihayetinde yıkılma aşamasına gelmesinin mali yönünü ifade ederken esasında bölüşüm problemine işaret etmektedir. Esas olarak kamu harcamalarının kaynağını oluşturan vergi gelirlerinin nasıl dağıtılacağı meselesi/problemi bu noktada karşımıza çıkar. Devletin toplayacağı kamu gelirleri, yalnızca seçkin ve dar bir zümrenin lüks ve israfına kaynaklık sağlarsa bozulma derinleşir, devlet çözümler ve en nihayetinde çöker.

Vergi Düzeninin Bozulmasının ve Devletin Ekonomiye Müdahalesinin Yıkıcı Sonuçları

İbn Haldun ve iktisat/ekonomi kavramlarının yan yana ya da aynı potada yer aldığı her çalışmada dikkat çeken ilk belirgin husus, İbn Haldun'un vergiye, vergi politikalarına ilişkin görüşlerinin sunulmasıdır. Şüphesiz bu durum, sosyal bilimlerin olağan akışına da uygundur. Çünkü iktisat literatüründe yer alan ve vergi oranı ile vergi hasılatı arasındaki ilişkiyi ortaya koyan Laffer eğrisinin sahibi Arthur B. Laffer, Laffer eğrisinin kendisi tarafından keşfedilmeden önce ilk olarak İbn Haldun tarafından ele alındığını dile getirmiştir (Laffer, 2004). Arz yanlı iktisat ve serbest piyasa savunucusu, ABD'nin 40. Başkanı Ronald Reagan, vergi oranı ile vergi geliri arasındaki ilişkiyi ifade ettiği bir konuşmada, doğrudan İbn Haldun'un ismi ile bu konuyu zikretmesi de İbn Haldun'un söz konusu ilişkiye dair düşüncelerinin yaygınlaşmasını kuvvetlendirmiştir.

İbn Haldun'un dile getirdiği devletin mali yönüyle çöküşü, esasında doğrudan halka yüklenen vergi miktarı ve halkın vergi miktarına gösterdiği reaksiyon ile ilgilidir. İbn Haldun, devletin başlangıç safhasında halktan aldığı vergi miktarının az ancak toplam vergi gelirinin çok olduğunu ifade eder. İbn Haldun'a göre (İbn Haldun, 2019a:/419-420.):

1. Devlet, başta dini emirlere göre hareket ettiğinden vergi miktarı şer'i esaslara göre tanzim edilmiştir. Haraç ve cizye türünden halka yüklenen vergilerin miktarı azdır.
2. Devletin başlangıç/kuruluş aşamasında hükümdar ve yöneticilerde hâlen bedevilik karakteri baskındır. Bu karakter, iyilik üzerine kuruludur, mallara/mülkiyet haklarına saygılıdır, tüketimleri ve istekleri sınırlıdır.

Yukarıdaki sayılan hususlar çerçevesinde halktan alınan vergi miktarı az olduğundan insanlar şevk ve istekle çalışır, üretim faaliyetinde bulunur. Böylelikle ülke kalkınır, üretim artar, refah seviyesi yükselir. Üretim, büyüme ve refah sayesinde vergi alınacak mal sayısı/çeşidi de artacağından elde edilecek toplam vergi geliri de artar. Bu süreç ve akış daha sonra başka bir mecraya evirilir. Hükümdarlar, birbirini taklit/takip eder, bedevilikten uzaklaşır, "akılcılığı esas alan koyu bir saltanatı" tercih ederler. Ayrıca, hükümdarlar bilgiçlik haline bürünür, nimet ve lükse dalar, pahalı alışkanlık ve ihtiyaçlarına meyleder. Bütün bu davranışlar neticesinde gelirler, harcamaları karşılayamaz düzeye gelir. Sürekli bir biçimde vergi miktarı artırılır. Halk nezdinde kademe kademe artırılan vergi miktarı, yükümlülük ve alışkanlık haline gelir. Ancak, bir süreden sonra bu vergi artışları kabul edilebilir ve ölçü sınırlarını aşar. Halkın üretim ve ticaret faaliyetiyle elde ettiği hasılat ile ödediği vergi miktarı arasında çok az bir fark kalır. Halkın çalışma istek ve arzusu kırılır ve üretimden el

çeker. Üretim faaliyetinin azalması neticesinde devletin topladığı vergi geliri de azalır. Fakat idareciler, vergi miktarının arttırmanın gelir-harcama arasındaki farkı kapatacağını ve vergi gelirlerini arttıracağı zannıyla vergi miktarını tekrar artırırlar. En nihayetinde de halkın ödeyeceği vergi miktarı en üst seviyeye gelir. Ancak, halkın ticaret ve üretim faaliyeti sonucu elde ettiği hasılatın tamamı vergi olarak ödendiğinden elde edilen kâr sifira iner. İbn Haldun, bu durumu şu şekilde sonlandırmaktadır (İbn Haldun, 2019a:I/419-420.):

“Toplam vergi gelirinin iyileştirileceği zannıyla, vergi oranlarındaki artış ve vergi gelirlerinde düşüş, -üretimden elde edilecek bütün menfaat beklentilerinin yok olmasına bağlı olarak- toplumun (ve ülke ekonomisinin) zayıflayıp gerilemesine kadar devam eder. Ancak sonuç itibarıyla bu durumun vebali ve zararları devlete döner. Çünkü toplumun iyi durumu, kalkınmışlığı ve üretici durumda bulunmasının faydası da devletin yararınadır. Eğer bütün bunları anladıysan, üretim ve kalkınmadaki en güçlü etkenin, üreticilere yüklenecek vergi oranlarının mümkün olduğu ölçüde az olması gerektiğini bilirsin. Çünkü bu durumda insanlar kar ve menfaat elde edeceklerini bildikleri için üretime yönelirler”

İbn Haldun’un iktisadi politikalarının merkezinde, serbest piyasa ve bu piyasa aktörleri tarafından yönetilen üretim anlayışı modeli yer alır. Böyle bir modelde, devlete yüklenen fonksiyon; devletin kamu gelirleri ölçeğinde kamu harcamalarını yönetmesi, üretici ve ticari sınıfla rekabete girmemesi, piyasaların dengesini bozacak bir şekilde piyasaya müdahale etmemesidir. Bu hususları sağlamanın da öncü şartı da hükümdarın/devletin kamu otoritesini ve hükümlerini, denge ve denetleme dışında bir araç olarak kullanmamasının gerekliliğidir.

İbn Haldun, Mukaddime’nin 3. Bölümünün 40. Faslına “Hükümdarın (Devletin) Ticaretle Meşgul Olması Halka Zarar Verir ve Vergi Gelirlerini Düşürür” başlıklı kısmında, piyasa-devlet-kamu gelirleri arasındaki mekanizmayı etraflıca anlatır. (İbn Haldun, 2019a:I/423-425). İbn Haldun, Mukaddimenin bu faslında da devletin lükse, aşırı harcamalarına ve israfına atıfta bulunur ve böylesi bir durumun gelir-gider (kamu) dengesini bozduğunu ifade eder. Eğer devlet, ‘olağandışı’ harcamalarına kaynak sağlayamazsa ya çarşıda, pazarda yeni vergiler ihdas eder ya da hükümdar adına vergi geliri adı altında vergi geliri sağlamak için ticaret ve ziraatla uğraşılır. İbn Haldun’a göre hükümdarlığın/devletin bu türden bir girişiminin motivasyon kaynağı tacir ve çiftçinin az sermaye ile elde ettiği kazanç ve hasılatı taklit etmesidir. Ancak devletin ticaretle uğraşması, ziraat yapması İbn Haldun’a göre devletin gelirlerini arttırmaz ve bu denli bir politika, tam aksine halka zarar verir.

İbn Haldun’a göre devletin üretici bir aktör olarak piyasaya müdahalesi halkta kötümser beklentiyle revaç bulması ile neticelenir. Halkın sermayesinin birbirine yakın olması sebebiyle kabul edilebilir bir rekabet ortamı

egemen iken piyasa ortalamasının çok üstünde bir sermaye miktarı ile pazara giren hükümdar, piyasayı optimum dengeden uzaklaştırır. Hükümdarın ticarete aktif bir biçimde yer alması, aksak bir rekabet ortamına sebebiyet verir. Böylesi bir tutum neticesinde hükümdar, ürünleri piyasa fiyatının çok üstünde satabilir ya da çok altında da alabilir. Devlet/hükümdar, yalnızca vergi gelirlerini arttırmak pahasına kamu otoritesini kullanmak suretiyle bazı ticari malları vaktinden önce piyasa sürebilir, tüccara ve çiftçilere razı olmadıkları bir fiyattan satabilir. Dahası tüccar ve çiftçiler, zorla satın aldıkları malların ellerinde kalması nedeniyle ticaret yapamazlar, düşük fiyattan satarlar ve bu sebeple de sermayelerini kaybedip iflas edebilirler.

Bu anlayış, esasında, günümüz ifadesiyle modern iktisatta dışlama (crowding-out) olarak bilinen, kamunun özel sektörü piyasadan uzaklaştırması durumunun bir başka versiyonudur. Sermaye kayıplarının ve iflasın yaygınlaşma bulaşıcılığının, halkın çoğuna sirayet etmesi sonrasında üretim, girişim ve ticaretteki iyimser beklenti yok olur. Döngüsel bir akışın tezahürü olarak da böyle bir politika vergi düzenini bozar ve sanılanın aksine vergi gelirlerinin azalması ile neticelenir. Bu durum en nihayetinde devletin bozulmasına ve çözülmesine neden olur.

Kamu otoritesini kullanmak suretiyle devletin, iktisada hayata müdahalesi İbn Haldun'un Mukaddime'de değindiği ve eleştirdiği konuların başında gelmektedir. Siyasi etik yasasının, mal varlığının şeffaflığının yoğun olarak tartışıldığı günümüzde, İbn Haldun'un bu hususa dönük başka tespitleri de dikkate değerdir. İbn Haldun, Fars tarihinden nakiller sunarak olayı derinleştirir. Fars hükümdarlarının ancak hükümdar soyundan gelen kişilere verildiğini sonra da fazilet ehli, din adamları, cesur ve cömert kişilerin seçilebileceğini ifade ettikten sonra seçilen kişilerin özellikleri hususuna şerh koyulur. Seçilen hükümdarların adaletli olması ve herhangi bir meslekle uğraşmaması önkoşuldur. Mesleğini devam ettiren hükümdarın piyasa dengesini bozması nedeniyle hükümdarın ticaretle uğraşmaması da şart koşulmuştur.

İbn Haldun, bu faslın sonunda hükümdarın mal ve servetini çoğaltmasının ancak vergi gelirleri ile isabetli olacağını ifade eder. Adil bir ticari atmosfer inşa edecek vergi sistemi, girişimcilik ruhunu ve üretim isteğini artırır. Bu durum da vergi gelirlerinin artışına olanak sağlar. Ancak, ticaret ve ziraatla uğraşan (söz konusu dönem tarım toplumu) devlet/hükümdar/hanedan, halka zarar verir, vergi gelirlerinin azalmasına, toplumun zayıflayıp gerilemesine yol açar. Nitekim İbn Haldun, insanların geçim türleri ve yollarını ele aldığı V. bölümün II. Faslında da rızık elde etmek için çalışma ve gayret göstermenin gerekliliğini izah eder (İbn Haldun, 2019b:II/835-836). Daha sonra

da rızkın doğal kaynaklarını, meslek grupları üzerinden ele aldıktan sonra emirlik/imaret (El-ımaratü feleyset bi-mezhebi't-tabi'i me'aş) yani geçim için siyasi güç ve idari makam kullanmanın geçimin tabii bir yol olmadığını belirtir (İbn Haldun, 2019b:II/836).

Adalet Mekanizması ve Mülkiyet Haklarının İhlali

Ülkeler arasında gelir farklılıklarını açıklayan, iktisadi büyüme ve kalkınmanın sağlanmasında etkili olan kurumsal yapıların rolü ile ilgili çalışmalar 19.yy'den sonra Kurumcu iktisat ile yoğunlaşmış olsa da adalet, mülkiyet hakları ve ekonomi arasındaki ilişkiye dair çalışmalar yüzyıllar öncesine dayanmaktadır. Hem Batı hem de Doğu dünyasında bu alana/ilişki ağına dönük birçok çalışmalar ortaya konulmuştur. Thomas Hobbes'un Levithan'ı (1651), John Locke'in Yönetim Üzerine İkinci İnceleme (1690) adlı eseri, Adam Smith'in Ulusların Zenginliği (1876) bu türden çalışmalara örnek gösterilebilir.

Zulmün egemen olduğu ve adalet mekanizmasının sağlanmadığı bir yönetimde, insanlar, mallarının/mülkiyetlerinin ellerinden alınabilir korkusuyla çalışma, ticaret ve üretim faaliyetlerinde yer almak istemezler. İnsanların refahını artıran ve sahip olduğu mallar üzerinde egemenlik hakkı ve kullanım biçimi serbestisine imkân sağlayan mülkiyet sisteminin varlığı iktisadi aktörlerin çalışma, üretim, yatırım arzu ve isteklerini artırır (Eggertson, 1990; Acar, 2011; Oğuz, 2011).

Dani Rodrik, Batının ekonomik olarak yükselmesini, güvenli ve istikrarlı mülkiyet haklarının varlığı sistemine bağlar ve mülkiyet sisteminin modern ekonomik büyümenin başlangıcı olduğunu ifade eder. Bu anlayış çerçevesinde Rodrik'e göre "Bir girişimcinin, sonucunda ortaya çıkacak ya da iyileştirilecek varlıklardan elde edeceği getiri üzerinde kontrol sahibi olmayacaksa biriktirmek ve yaratıcılığını kullanmak için bir gerekçesi olmayacağı savının temelidir" (Rodrik, 2014:40).

Siyaset bilimi ve yönetim felsefesi bağlamında siyasetnameler başta olmak üzere İslam bilginlerinin/alimlerinin çalışmalarında da toplumsal barış ve refahı kazandıran unsurlardan biri belki de en önemlisi adalet müessesinin kurulmasına dönüktür (Ebu Yusuf, 1982; İbn Teymiyye, 1999; Nizamülmülk, 2007; Koçi Bey, 2007; El-Maverdi, 2014; Gazali, 2016; İbnü't Tıktaka, 2017). İbn Haldun da kaynağını İslam Hukukundan almak suretiyle siyasi iktidarın mevcudiyetinin korunması/sürdürülmesi noktasında hukuk ve adaletin işlevselliği üzerine odaklanmıştır (Gule, 2015) Bu anlayış çerçevesinde Mısır'da Baş kadılık yapmış biri olarak İbn Haldun'a göre kalkınmanın ve gelişmenin

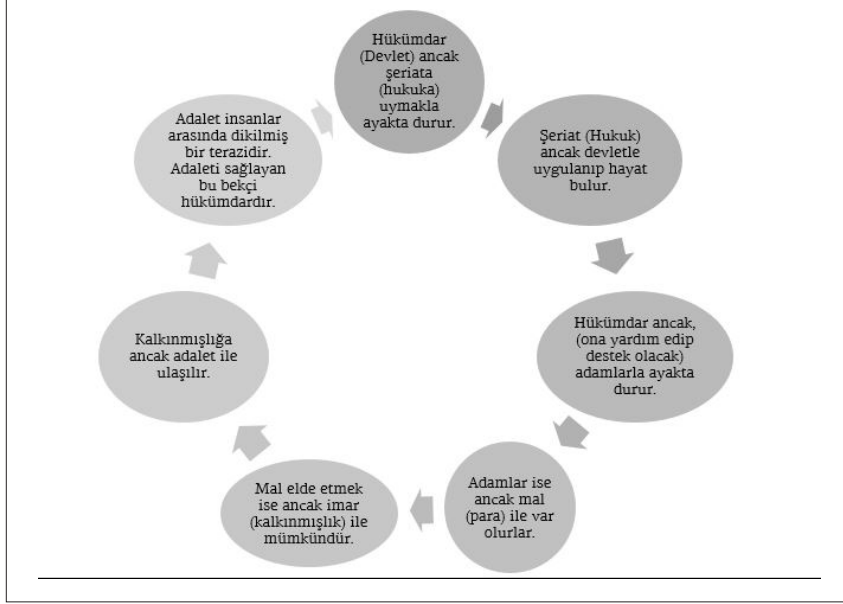
olmazsa olmazı hukuk ve adalettir (Askari vd., 2015:158-159). İbn Haldun'a göre devletlerin ayakta kalmasını sağlayacak unsurlardan biri mülkiyet haklarının korunmasıdır. İbn Haldun için mülkiyet hakları esasında bir adalet meselesidir. İbn Haldun, "Zulmün Umranın Yıkılmasına Sebep Olacağı Hakkında" başlıklı kısımda, devletin, otoriteryen eğiliminin orantısız bir biçimde artmasının yaratacağı olumsuz sonuçları, mülkiyet hakları bağlamında geniş bir biçimde ele almaktadır. İbn Haldun, bir toplumda kalkınmışlığın ve refah artışının insanların kazanç elde etmek için yapmış oldukları gayret ve çalışma ile orantılı olduğunu ifade eder. İbn Haldun'a göre insanlar geçimlerini sürdürmek ve refah seviyelerini arttırmak için çalışırlar. Mallarının ellerinden alınacağını bilen kişiler çalışmaktan, üretmekten ve ticaretten çekilirler. İktisadi faaliyetlerden çekilme, piyasaların durgunlaşmasına neden olur. Bu sebeple, insanlar maişetlerini temin etmek için başka yerlere göç ederler. Göç süreci ile birlikte evler, şehirler boşalır ve bu durum şehirlerin yıkılışına sebebiyet verir. Toplumun yok oluş süreci aynen devlete de sirayet eder (İbn Haldun, 2019a:I/431-433).

İbn Haldun, bir toplumda zulüm ve haksızlığın, toplumu geriletğine, kamu gelirlerinin azalmasına yol açmak suretiyle de devlete zarar verdiğini dile getirir. İbn Haldun'a göre bir umranın yükselişini sağlayacak olan ilkeler bütünü adalet dairesi ve siyasi hikmetin bileşimidir. Sekiz temel prensip (kelimat-ı hikmetiye) üzerine inşa edilen bu esaslar, dairesel bir döngüye sahiptir. Bu prensipler aynı zamanda karşılıklı bağımlılık ve etkileşim halinde olup başlangıç ve sonunu keskin bir biçimde ayrılmamaktadır (Chapra, 2019:145-147). İbn Haldun, Fars hükümdarı Behram bin Behram ile Farsların dini lideri olan Mubezan arasında geçen bir diyalog üzerinden konuyu naklederek derinlemesine irdeler. İbn Haldun, adalet dairesi döngüsü Şekil 2'de gösterildiği gibi şu şekilde dile getirmektedir (İbn Haldun, 2019a:I/432).

"Ey Hükümdar! Hükümdarlık (devlet) ancak şeriata uymakla, Allah'a itaat edip onun emirleri ve yasaklarına göre hareket etmekle ayakta durur. Şeriat ise ancak devletle uygulanıp hayat bulur. Hükümdar ancak, (ona yardım edip destek olacak) adamlarla ayakta durur. Adamlar ise ancak mal (para) ile var olurlar. Mal elde etmek ise ancak imar (kalkınmışlık) ile mümkündür. Kalkınmışlığa ancak adalet ile ulaşılır. Adalet insanlar arasında dikilmiş bir terazidir. Bu teraziyi Rab dikmiştir ve ona bekçi tayin etmiştir. Bu bekçi hükümdardır"

Şekil 2. Sekiz Temel Prensip (Kelimat-ı Hikmetiye)

Şekil 2'de gösterilen ve sekiz temel prensipten oluşan adalet döngüsünde merkezi olan ve odak noktasında yer alan kavram adalettir. Hükümdarın, devleti, hukuk anlayışı çerçevesinde adalet ile yönetmesi ile başlayan süreç döngüsel bir şekilde yine adalet ile sonlanmaktadır. İbn Haldun'un tespit ettiği devletin varlığı için zorunlu iki unsurdan birinin mal/para olduğunun tespiti daha önce de ifade edilmişti. Mal ve servetin kalkınma/gelişme sağlanacağına tespitinden sonra kalkınmanın önkoşulunun da adalet ile sağlanabileceği yaklaşımı önem arz etmektedir.

İbn Haldun, otoriter ve despotik bir anlayışın/yönetimin olması neticesinde refahın belirleyici unsurlarından biri kabul edilen girişimciliğin yok olacağına hüküm getirir (Dinçer, 2019:125) ve medeniyetin inşa edilmesi için mülkiyet haklarının korumanın gerekli olduğunu vurgular. İbn Haldun'un bu anlayış çerçevesinde zulmün umranın yıkılmasına sebep olacağını (fienne zulme mü'zin biharabî el-umrân) dile getirmesi ve vurgulaması dikkate değerdir (İbn Haldun, 2019b:II/697).

Mülkiyet haklarının (özel mülkiyet) neyi ifade ettiğinin ve kalkınma üzerindeki etkisinin belirlenmesi, İbn Haldun'un kurumsal yaklaşımının anlaşılması için gereklidir. İnsanların kullandıkları malların çoğu, farklı şekillerde faydalara sahiptir ve farklı şekilde kullanımları insanlarda memnuniyet sağlar. Bir araç olarak baston, yürürken destek sağlamak için de kullanılabilirken aynı zamanda hoşnut olmadığınız komşunuza vurmak içinde kullanılabilir.

Patates, yiyecek olarak olarak da tercih edilebilir; alkol üretiminde de kullanılma özelliği barındırır. Boş bir yerleşim alanına ev inşa edilebileceği gibi fabrika da kurulabilir. Bu bağlamda, bireylerin kaynakları kullanma hakları bizi mülkiyet haklarına götürür. Mülkiyet hakları sistemi, kişilere malları üzerinde hâkimiyet yetkisi ve kullanım biçimleri üzerinde sınırlandırılmayan bir yetki tanıır. Mülkiyet hakları ve kullanımı, üç farklı kategoride ele alınabilir. Birincisi, bireylerin sahip oldukları varlıkları (iktisadi) kullanıcı haklarına sahip olmak sıfatıyla fiziksel bir şekilde dönüştürme ve dahası yok etmeyi de kapsayacak bir şekilde kullanım hakkına olmalarıdır. Eğer söz konusu varlıkların kullanım hakları kısıtlanırsa ekonomik değeri düşebilir. İkincisi, sahip olunan bir varlık; bireylere gelir elde etme ve diğer kişilerle sözleşme yapma hakkı sağlar. Üçüncüsü, bireylerin, sahip oldukları varlık üzerindeki haklarını devretme ya da satma şeklinde başkalarına sürekli bir biçimde aktarma hakkını verir (Eggertsson, 1990:34-35).

Mülkiyet haklarını doğuran işlemler içinde işlem maliyetleri de yer alır. İşlem maliyetleri kavramı, Ronald Coase'un 1937'de yayınlanan *Firmanın Doğası* (The Nature of the Firm) adlı çalışmasında doğrudan zikredilmemişse de bu kavram Coase'a atfedilir. R. Coase, iyi işleyen bir piyasa mekanizması olsa da bir üretici birimi özelliğinde olan firmalara neden ihtiyaç duyulduğunu, firmaların ortaya çıkış nedenini ve üretim faaliyetlerinin piyasa yerine neden firma özelinde olduğunu inceler. Coase'a göre firmanın varlık sebebi piyasaya nazaran işlem maliyetlerini azaltmasıdır. Firmalar olmadan iktisadi aktörlerin yaptıkları sözleşmeler, yüksek işlem maliyetine (fiyat mekanizmasını kullanma maliyetleri) sebep olmaktadır (Coase, 1937). Coase, neoklasik teorinin üretim maliyetlerini yalnızca üretim ve ulaştırma maliyetlerini kapsayacak biçimde ele almasının eksik olduğunu iktisadi örgütlenmelerin idaresi ve sözleşmelerin yapılmasına ilişkin maliyetlerin de göz önünde bulundurulmasını savunmuştur. Coase, toplumdaki kurumsal yapının veri olarak alındığını ve kurumsal yapının bir parçası olan hukuki sistemin ve firmaların mevcut halleri ile kabul edildiğini ifade eder. Coase'un iktisat bilimine katkısı "piyasa sisteminde kurumsal yapıların önemini" keşfetmiş olmasıdır (Madenci, 2004:221). Coase'un bu yaklaşımını Douglas North ve John Wallis genişletmişlerdir. North'e göre Coase'un en önemli mesajı, yüksek ticari işlem maliyetlerinin yüksek olduğu durumlarda kurumların önemli olduğunu vurgulamasıdır (North, 2010:20).

North ve Wallis (1994) işlem ve dönüşüm maliyetleri arasında önemli ayrımlar yapmasına olanak sağlayan Coase'un önermesini, veri teknoloji ile işlem maliyetlerini azaltacak kurumların varlığı ile sağlanabileceğini ifade etmişlerdir. İşlem maliyeti nedir, nasıl ölçülür ve mülkiyet hakları ile ilişkisi

nedir sorusunun yanıtlanması gerekir. İşlem maliyeti, geleneksel tanımıyla, bir firmanın veya bireylerin mal ya da hizmet edinirken malın fiyatının yanı sıra o malı elde etmek için ortaya çıkan ek maliyettir. Mal ya da hizmetlerin bazı özellikleri fizikseldir. Malın rengi, boyutu, kimyasal bileşimi, ağırlığı bu türdendir. Diğer özellikler de malın mülkiyet hakları üzerinedir. Malın kullanımını, maldan gelir elde edilmesi gibi. Malın değerini hem fiziksel nitelikler hem de mülkiyet nitelikleri etkiler. Bir mal ya da hizmetin fiziksel niteliklerini değiştirmek dönüşüm işlevi iken mülkiyet hakkı niteliklerini değiştirmek işlem fonksiyonudur. Dolayısıyla dönüşüm maliyetleri ve işlem maliyetleri gibi iki kavramla karşı karşıya geliriz. Girdileri dönüştürmek suretiyle fiziksel çıktı elde etmek için gereken toprak, emek, sermaye ve girişimcilik becerilerinin maliyetleri dönüşüm maliyetidir. Mülkiyet haklarını bir kişiden diğerine aktarmak için gerekli olan beceri maliyetleri ise işlem maliyetidir. İşlem maliyetlerinin birçoğu gözlenemez niteliktedir. Bir ev kiralamak için bireyin yüklenmek zorunda olduğu maliyet; dolaşması, evi oluşturmasıdır ki bu bir işlem maliyetidir ve ölçümü zordur (North ve Walis, 1994:611-612; North, 2010:82-83). İssız bir adada yalnız yaşayan bir kişi, kendi üretimi için bilgi maliyeti ile karşılaşsa da izole bir hayat yaşadığından ve değişim işlemi bulunmayacağından bu kişinin işlem maliyeti olmayacaktır. Bireyler arasında mülkiyet haklarının değiş tokuşu, bazı işlem maliyetlerine yol açar. Eggertson'a göre bunlardan biri de, taraflardan biri olmayan üçüncü kişilerin tecavüzüne karşı bireylerin mülkiyet haklarının korunmasıdır. Örneğin, korsanlara ve meşru/yasal ticaret durumunda hükümete bile karşı konulmak suretiyle korunmanın sağlanması bir maliyete neden olur (Eggertson, 1990:15).

Mülkiyet haklarının korunması için devletin koyacağı kurallar bütünü, düzenlemeler ve kurumsal mekanizmalar etkin bir rol oynar. Ekonominin gelişmesi ve toplumsal işlemlerin yürütülmesinde belli standartların varlığı gereklidir. Eğer bir devlet, bir bölgede yağmacı, korsan ve talancıların tehdidine karşı hukuk mekanizmasını inşa eder, bu mekanizmayı devreye koyar ve uygulamasını ödün vermeksizin temin ederse o bölgede ticari olarak gelişme sağlanır. Fakat devlet, bazılarının mallarının mübadele (alım-satım) işlemlerine kısıt getirirse, işlem maliyetleri doğal olarak yükselir. Dahası o malların piyasada üretim ve mübadelesi ortadan kalkabilir (Demir, 1996:210-18).

Serbest piyasa ekonomisinin temel unsurlarından biri özel mülkiyet haklarının korunmasıdır. Ekonomik özgürlüklerin bir alt bileşeni olarak özel mülkiyetin korunması sermaye birikimine ve dolayısıyla ekonomik büyüme yol açacaktır. Bu anlayışla kişi ya da şirketlerin anlaşma ve sözleşmelerini yerine getirmeleri hususunda bir ülkenin ülkede etkin ve güçlü bir hukuk sistemi çok önemlidir (Aktan ve Yay, 2018:77). D. North, insanlar arasında düzenin

sağlaması ve mübadelelerdeki belirsizliklerin azaltılmasında tarih boyunca kurumların önemli rol üstlendiğini ifade etmiştir. Bu bağlamda, North, iktisat tarihi evrimi ışığında enformel ve formal kurumların mülkiyet hakları üzerindeki etkisini ele almıştır. North, avcı-toplayıcı ya da köy içindeki mübadelelerin kolay, uzmanlaşmanın temel düzeyde olduğunu ve bu nedenle hanelerde kendi kendine yeterliliğin olduğunu ifade eder. Değişime doğru küçük bir adım, ticaret kapsamının kasaba ötesine girmesi ile neticelenir, piyasa genişler. Küçük ölçekli bir kasabada yerel mübadeleyi kolaylaştıran yoğun bir enformel kısıtlar ağı mevcuttur ve bu sebeple işlem maliyetleri düşüktür. Pazar büyüklüğünün artması işlem maliyetlerinde yükselişe yol açar. Bu süreç, sermaye pazarının oluşum ve büyük miktarda sabit sermayeye sahip olan şirketlerin gelişmesi için bir tür zorlayıcı düzeni gerekli kılar. North, “Güvence altına alınmış mülkiyet hakları, zaman ve mekân içinde etkin ve tarafsız bir biçimde, sözleşmelerin yaptırımlarını uygulayan siyasi ve yasal kurumlar gerektirirler” şeklinde ifadesini sürdürmüştür (North, 2010:152-158). Bu anlayış çerçevesinde North, yaptığı çalışmalarda işlem maliyetlerinin düşürülmesi ve mülkiyet haklarının güvence altına alınması işlevini devlete yüklemektedir (Şenalp, 2007: 67).

İbn Haldun, D. North’ten yüzyıllar önce benzer bir yaklaşımla hem işlem maliyetlerinin düşürülmesi hem de mülkiyet haklarını korunması noktasında devlete fonksiyon yükler. İbn Haldun, devletin piyasaya müdahalesinin derecesinin ve niteliğinin, ekonomik dönüşümün sağlanmasında önemli bir işleve sahip olduğunu dile getirir. Bu anlayışla, devletin piyasada adaleti tesis etmek için idari uygulamalarının gerekliliğine ve zorunluluğuna işaret eder. İbn Haldun, devletin bu şartları sağladıktan sonra sermayedarların üretken girişim faaliyetlerini gerçekleştirebileceklerini savunmaktadır. İbn Haldun, piyasadaki düzenlemelerin özel mülkiyetin, fiziksel ve entelektüel hakların korunması için de yetersiz olduğundan endişe etmiştir. İbn Haldun’a göre aksak rekabet koşulları nedeniyle özel sektör gerekli teşvikten mahrum kalırsa ekonomik faaliyetler kademeli bir biçimde ivme kaybedecektir (Khalid, 2015:185-86).

İbn Haldun, şehirlerdeki sermayedarların makam, nüfuz, müdafaa ve korunmaya ihtiyaçları olduklarını dile getirir. Hadari (şehirli) bir kimsenin artan sermayesi neticesinde edindiği para, arazi ve akar (gayrimenkul, ev, ocak, dükkân, arsa, çiftlik, bağ, bahçe) gibi gayrimenkul mallar ve mülkler, o kişiyi yaşadığı şehir ya da bölgede zengin hale getirir. Bu nedenle, söz konusu kişiye halkın bakış açısı değişir. Çünkü, artan refah ve hal dikkat çekicidir. Mülkiyete tecavüz, saldırganlık ve düşmanlık gibi hisler insanlar arasında tabii bir durumdur. Bu sebeple, hükümdarlarda ve emirlerde, o bireyin sahip olduğu serveti ele geçirerek kendi mülklerine alma hissi doğar. Çünkü amaç

bireyi, sultanın hükmünün boyunduruğu altına almaktır. Mülkiyet hakkını ihlal ve gasp etmek isteyenler rekabete girer ve tüm hilelere başvurur. En sonunda bu kimseler, bazı gerekçeler göstererek bireylerin malına el koyacak şekilde kanuni bir dayanak üretirler. İbn Haldun, bu hususta dikkat çekecek bir biçimde kendi zihnindeki ideal yönetim biçimini ve şeklini de tarif eder. İbn Haldun, Hz. Muhammed'in: "Benden sonra hilafetin devam müddeti sadece otuz senedir, bundan sonra (devlet idaresi, eskiden olduğu gibi) insanlara zulüm ve tecavüz eden ısırgan bir mülke avdet eder" hadisinden yola çıkarak, adaleti sağlayacak unsurun şeriata uygun halifelik makamı olduğunu, aksi takdirde hükümetin uyguladığı hükümlerin çoğunluğunun zulüm ve haksızlık meydana getirdiğini dile getirir. Bütün sayılan bu nedenlerden dolayı, umranda sermayedar ve servet sahipleri mutlak anlamda onları koruyan bir iradeye ve güce muhtaçtırlar. Bu gücün varlığı sayesinde kendilerini korur ve savunurlar. Bunu sağlayacak kimseler hükümdarla ilişki içinde olan hükümdarın akrabaları, dostları veya hükümdar ve devletin koruyan asabiyetin himayesidir. Eğer servet sahipleri, devlet ve asker gibi himaye ediciler tarafından korunmazsa beyler, valiler ve memurlar eliyle yağma tehdidi ile karşı karşıya kalırlar (İbn Haldun, 2019a:II/69; İbn Haldun, 2019b:II/813). İbn Haldun'un bu tespiti, bedevi yaşam tarzından farklı bir şekilde hadari umranda özel mülkiyetin koruyuculuğunun devlet tarafından sağlanması gerektiğine ve sorumluluğunun devlete ait olduğuna işaret eder.

Mülkiyet haklarını korumanın bir maliyeti olmakla birlikte bu husus, on dördüncü yüzyılda bile geçerlidir. İbn Haldun, devletin varlığı ile egemen kuralları hâkim kılması sayesinde insanların mülkiyetlerinin korunacağını belirtir. Bireylerin mülkiyetlerinin devlet tarafından korunması da sahip oldukları malların kıymetlerinin artmasına olanak sağlar. İbn Haldun, bir hanedanın yıkılışının sonlarına doğru ve yeni bir iktidar rejimini kurmaya geçiş safhasında sahip olunan akar, bahçe gibi gayrimenkul sektörünün ciddi şekilde olumsuz etkileneceğini ifade etmiştir. İbn Haldun'a göre bunun sebebi, söz konusu geçişte askeri güç kaybı, siyasi kargaşa ve bunun sonucu olarak mülk haklarının yöneticiler tarafından zayıf bir şekilde korunmasıdır. Malların korunamamasından dolayı mülke olan talep azalır ve netice olarak malların piyasa değerleri düşer. İbn Haldun'a göre yeni bir hanedan ile birlikte şehir büyür, cazibesi artar ve böylece artan talep neticesinde mülklerin piyasa değeri yükselir. Bu hususta gayrimenkul çöküşünü engelleyen ana faktör otoritenin/devletin varlığıdır (İbn Haldun, 2019a:II/67; İbn Haldun, 2019b:II/812). İbn Haldun, örnek olarak sadece gayrimenkul ifadesini kullansa da argümanları maddi olmayan ekonomik varlıklar içinde geçerlidir. Özetle, mülkiyet haklarını güvence altına alan bir ortam için, iktidar rejiminin gücü (yeterli olmasa

da gereklidir (Khalid, 2015:185-86) çünkü şehirlerin inşa edilmesi ve kasabaların planlanması için mutlak biçimde devlete ve hükümdarlığa ihtiyaç vardır (İbn Haldun, 2019a:II/29).

Hanedanlığın, melikin, hükümdarlığın olduğu bir yönetim tarzında insanların mülkiyet hakları neden korunur ve yönetimleri buna yönlendiren motivasyon kaynağı nedir türünden sorular kayda değerdir. Elias L. Khalil (2007), İbn Haldun'un mülkiyet haklarına vurgusunun Olson'un "yerleşik haydut teorisi" üzerinden okunulması gerektiğini ifade eder. Mancur Olson, "Diktatörlük, Demokrasi ve Kalkınma" adlı çalışmasında toplumların, tarih boyunca neden/niçin anarşiden kaçtığını sorgulayarak işe başlar. Olson, ilk önce gezgin/göçebe (başiboş) ve yerleşik/sabit haydut ayrımı yapar. 1920'lerde Çin'in büyük bir bölümünde savaş lordlarının hâkim olduğunu ve bunların el koydukları bölgede hakimiyet inşa ettiklerini belirtir. Bunların gezgin/göçebe haydutlar şeklinde olduğunu, uğradıkları bölgelerde insanlara ağır vergi yüklediklerini ve mülkiyet haklarına saldırdığını ifade eder. Feng Yu-hsiang isimli bir savaş ağası ise gezgin/göçebe haydutları bastırmak için ve onları bölgeden uzak tutmak için sabit/yerleşik haydut pozisyonuna geçer. Şaşırtıcı bir olay olarak gözüксе de Olson, halk için sabit/yerleşik haydutların gezgin/göçebe haydutlara tercih edilebilir olduğunu ifade eder. Olson'a göre gezgin/göçebe bir haydut sabit/yerleşik bir duruma geçerek normal vergi alır. Bu durum, üretim ve çalışmayı artırır. Gezgin/göçebe haydut gelirin tümünü alırken sabit/yerleşik haydut gelirin bir kısmını alır. Bu politika ile hem halkın mülkiyet hakkı korunur hem de anarşi ortamının ortadan kalkmasına zemin hazırlanır (Olson, 1993:568).

İbn Haldun, devletlerin yönetim biçiminin demokratik ya da farklı bir biçime sahip olması ile ilgilenmemiş, hükümdarlığı/hanedanlığı veri olarak kabul etmiştir. Mukaddime'de mülk ve hanedanlığın eşdeğer olarak kullanıldığına da şahit olmaktayız. Burada sorulması gereken temel soru şudur: Melik (mülk sahibi); hüküm süren, sözü geçen, halk üzerinde tasarruf sahibi ve bütün topraklara egemen bir kişi iken mülkiyet haklarını neden korumalıdır? Bu meseleye verilecek cevap vergi miktarı/oranı üzerinden okunabilir. Devletin topladığı vergi miktarı/oranı arttıkça bireylerin mülkiyet haklarına müdahale artmaktadır. Laffer Eğrisinden hatırlanırsa, vergi oranı %100 olduğunda devletin topladığı vergi gelirleri 0 olur. Çünkü, vergi oranının %100 olduğu bir ekonomide bireylerin çalışma; üreticilerin, firmaların ise üretim ve ticaret faaliyetlerini gerçekleştirme ortadan kalkar çünkü elde edecekleri gelirin tamamına el konulur. Bu bağlamda, varlığını sürdürmek isteyen hanedan/hükümdar optimal bir vergi oranına ulaşmak zorunda kalırlar.

Acemoğlu ve Robinson (2019), İbn Haldun'un Mukaddime'sinin zengin fikirlere sahip olduğunu belirtir. Daha sonra da T. Hobbes'un "Despotik Levithan iktisadi teşvik yaratma konusunda çok daha başarılıdır çünkü güvenlik, öngörülebilirlik ve düzen yaratır" savunusunun bir yönüyle haklı olduğunu, esasında Despotik Levithan'ın ekonomik üzerinde hem olumlu (iyi) hem de olumsuz (kötü) etkilerinin olduğunu, bunun da İbn Haldun'un çalışmaları ile açıklanabileceğini ifade eder. (Acemoğlu ve Robinson, 2019:130-139). İbn Haldun, ekonomik özgürlükleri yok edecek olan ezici bir kamu otoritesinin ya da yöneticinin egemenliğinde olan bir ticari yapının zararlarının farkındadır. Bu bağlamda, İbn Haldun'a göre piyasa, devletin keyfi uygulamalarının bir alanı olmamalıdır, üretken bir ticari ortam için ağır vergilendirmeyi engellemelidir (Weiss, 1995:32). Güvenlik-özgürlük denklemi yalnızca siyaset ya da yönetim arenasında değil iktisadi hayatın her alanında da toplumsal refahı etkilemektedir. İbn Haldun, mülkün/devletin/hükümdarlığın varlığının zorunluluğunu, birlikte yaşama gerekliliği ve insanların birbirleri üzerinde tahküm kurmamaları, zulüm yapmamaları gerektiği hakikati üzerinden açıklar. İnsanların ya da toplumların otoriteye duyduğu ihtiyaç, esasında devletin yarattığı hukuk üzerinden anlaşılır. İnsanların otorite ve hakimiyet unsuruna ihtiyaç duymalarının temel nedeni hukuk ve mülkiyet hakkının korunmasıdır (İbn Haldun, 2019a:I/289-290).

Bir devletin güvenlik ve barış ortamını tesis ederek iyi bir düzen inşa etmesi ve bu anlayış üzerinden kanunları yürürlüğe koyarak iktisadi süreçlerdeki belirsizlikleri ortadan kaldırması önemlidir. Bu türden uygulamalar, iktisadi süreçlerdeki öngörülerini berraklaştırarak piyasaların canlanmasına, yatırımın artmasına ve ticari büyümeye olanak sağlar. Devlet kurucuları ve yöneticiler de kendi çıkarlarına dayanarak mülkiyet haklarını sağlayabilir. Nitekim devlet politikalarındaki belirsizlik durumunun varlığı ve mülkiyet haklarının korunmadığı bir yapı, herkesin yüzde yüze yakın bir vergi ile karşı karşıya kalması anlamına gelir. Bu türden bir eylem ya da politika üretim, yatırım ve çalışma hayatı için motivasyonun yok olması demektir. Bu durum, devlet gelirlerinin azalması ile neticelenir. Bu sebeple düşük vergi tercih edilir. Despotik büyüme olarak ifade edilen şey iki yüzlüdür ve Acemoğlu ve Robinson'a göre İbn Haldun bunu çok iyi kavramıştır. Halka hesap vermeyen ve denetimden uzak olan despotik devletin elindeki güç mutlak hale gelir. Mutlak güç eninde sonunda kazançları tekel haline getirir ve mülkiyet haklarının ihlaline yol açar. İbn Haldun, böylelikle devlet-toplum arasında denge/denetleme mekanizmasının çift yönlü olduğunu, devletin mutlak güç haline gelmesinin zararlarını ifade etmiş ve "hem despotik büyümenin meyvelerinin kuruyacağını hem de Levithan'ın ürkütücü yüzünün er ya da geç yarattığı

kazançların altını oyacağı öngörüsünü” tespit etmiştir (Acemoğlu ve Robinson, 2019:140-141).

İbn Haldun, devletin, halkın mülkiyet haklarını saldırısını yalnızca insanların mal ve mülklerinin karşılıksız ve hiçbir gerekçe göstermeden alınması ile sınırlamaz. İbn Haldun’a göre bir kimseyi zorla ya da ücretsiz çalıştırma, insanların ellerindeki malları ucuza alıp onlara yüksek fiyattan satma şeklindeki uygulamaların hepsi mülkiyet haklarının ihlalidir. Bununla birlikte İbn Haldun, haksız bir biçimde vergi alanları da zalim olarak niteler. İbn Haldun’a göre devletin ve hükümdarın mülkiyet haklarını ihlal eden bu türden politikalara yönetmesinin sebebi devlet adamlarının lüks ve israf nedeniyle harcamaların artması nedeniyledir. Devlet, giderlerini karşılamak için ya yeni vergiler koyar ya da vergileri arttırır. Bu eylemler, aynı zamanda malların gasp edilmesine kapı açar. İbn Haldun’a göre devlet, umranın formu/sureti/heykelidir. Bu sebeple madde olan umranın (toplumun-iktisadi bünyenin) bozulması devletin de bozulmasına/çökmesine neden sebep olur (İbn Haldun, 2019a:I/431-436).

Sonuç

Kalkınma olgusu, büyümeyi kapsayacak bir biçimde bir toplumun ekonomik, sosyal, siyasal, kültürel alanda gelişmesidir. Kalkınma üzerine yapılan çalışmalar sadece iktisat bilimi ile sınırlı olmayıp sosyal disiplinlerin keşişim alanına karşılık gelir. Ayrıca, bu araştırma alanı, multidisipliner bir yöntemi de gerekli kılar.

Tarım ve sanayi toplumlarında büyüme ve dolayısıyla kalkınmanın kaynaklarını üretim faktörlerinden doğa, emek ve sermaye oluşturmuştur. Bilgi toplumunda ve günümüzde söz konusu üretim faktörleri büyüme ve kalkınmayı açıklamak için yeterli değildir. Ekonomik büyümenin söz konusu kaynaklar ile bilgi, teknoloji, beşerî sermaye, araştırma ve geliştirme vd. birçok faktöre bağlı olduğunu ifade eden İçsel büyüme teorileri ile büyüme konusunda yeni çığırılar açılrsa da kurumsal faktörlerin kalkınma üzerindeki rolü yeniden ve artan bir biçimde tartışılmaya devam edilmektedir. Zengin doğal kaynaklara ve emek gücüne sahip bazı Afrika ile Latin Amerika ülkelerinin doğal kaynaklar ve işgücü açısından kıt unsurlara sahip bazı Avrupa ve Asya ülkelerine göre millî gelir ve gelişmişlik noktasında geri kalmaları, iktisadi kalkınmanın salt üretim faktörleri ile açıklanamayacağını göstermektedir. Bu bağlamda, iktisadi büyüme ve kalkınmanın sağlanması noktasında toplumların yapısı ve inşa ettikleri kurumlar üzerinden yeni bir okuma/değerlendirme ihtiyacı gereklidir.

Kurumların, iktisadi kalkınma sürecindeki önemine dönük çalışmalar son yüzyılda yoğunlaşmışsa da esasen yüzyıllardır bu konu hem Doğu hem de Batı dünyasında tartışılmaktadır ve yeni çalışmalara sahne olmaktadır. Kurumsal faktörlerden kastedilenler arasında, ekonomik özgürlüklerin temin edilmesini sağlayan, adalet ve mülkiyet haklarının yerleşmesine olanak sağlayan, halkın sahip olduğu kaynakları tekeline almayan, politik istikrar ve iyi yönetimi inşa eden bir yönetim yapısıdır. Bütün bu sayılanlar esas itibarıyla bölüşüm meselesinin uzantılarıdır.

Bu çalışmada, kurumların, iktisadi gelişme sürecindeki önemi dikkate alınarak uygarlıkların/milletlerin çöküşüne neden olan unsurların ekonomik boyutu kurumsal bağlamda İbn Haldun'un Mukaddime adlı yapıtı üzerinden sunulmaya çalışılmıştır. Esasında uygarlıkların/milletlerin düşüşüne neden olan faktörlerin tespiti, bir yönüyle uygarlıkların/milletlerin yükselişini teşvik edecek politika bileşenlerinin nelerden oluştuğuna ulaşmaya imkân sağlayacaktır.

İbn Haldun, bir devletin asabiyet ve günümüz ifadesiyle ekonomi gibi iki unsur üzerine inşa edildiğini ifade eder. İbn Haldun, bir devletin/uygarlığın çöküşünün nedenlerini sıralarken siyasi boyutuyla asabiyetin çözülmesini, ekonomik boyutuyla da kamu harcamalarını karşılayacak kaynaklarda (vergiler) bir aksaklığın olması üzerinden izah eder. İbn Haldun'a göre yöneticilerin lüks ve israfa dayalı tutumları nedeniyle kamu gelirlerinin kamu harcamaları karşılayamaması ve bu sebeple de gelir-gider arasındaki açığı kapatmak için devletin, vergi oranlarını/miktarını arttırması, üretici bir aktör gibi ticari faaliyetlerde yer alması, halkın mallarına el koyması devletin çözülmesine ve çöküşüne neden olur.

İbn Haldun, yönetim konusunu ele alırken demokrasi konusu ile ilgilenmemiş, hanedanlık ve hükümdarlığı veri olarak ele almıştır. Ancak, günümüz ifadesiyle iktisadi alan dahil olmak üzere devlet-vatandaş arasındaki güvenlik-özgürlük denkleminin sınırlarının iyi çizilmesi gerektiğinin de farkındadır. İbn Haldun, adaletin sağlanması ve mülkiyet haklarının korunmasını kalkınmanın ön şartı olarak ilan etmiştir. Yine benzer bir biçimde, halkın sahip olduğu kaynakları, tekeline almayacak optimum ya da asgari bir vergi oranı/miktarının olması gerektiğini vurgulamıştır. İbn Haldun, günümüz ifadesiyle politik istikrarı, iyi yönetimi ve de halkın menfaatlerini önceleyen bir siyaset biçiminin önemine değinmiştir. Bu hususların yanı sıra bağımsız bir eğitim yapısı ile bir şehrin sahip olduğu tecrübe ve yenilikçi yapısının da kalkınma üzerindeki etkisini net bir biçimde vurgulamıştır.

Söz konusu ilkeler ve tespitler arasında günümüzde de tartışılan kamu-ekonomik faaliyetlerdeki yerinin ve ağırlığının sorgulanmasına zemin

hazırlamaktadır. Devlet erkini, belirli bir grubun amacına hizmet edecek biçimde kullanmak suretiyle devletin ekonomiye müdahalesi savunusu, mevcut ekonomik problemlerin derinliğini artırmaktadır. Kurum ve kuruluşları ile serbest piyasa ekonomisinin egemen olmadığı bir ekonomide, devletin ekonomik faaliyetlerdeki rolünün/ağırlığının derecesi/etki alanı muğlak bir hale gelmektedir. Bu anlayışla, serbest piyasa ekonomisinin hâkim olduğu bir ekonomide devlete yüklenen adalet, savunma ve güvenlik gibi temel fonksiyonlar aynı zamanda devlet-ekonomi arasındaki sınırların tayin edilmesine ve istikrarlı bir ekonomik gelişimin varlığına olanak sağlamaktadır. Bu çerçevede, devletin ekonomiye müdahalesinin sakıncalarını yüzyıllar evvel tespit eden İbn Haldun'un Mukaddime'sinin günümüzde de ülkelerin (özellikle de az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkeler sınıfında yer alan çoğu İslam ülkelerinin) kalkınmasını sağlayacak yeterli ve zengin denilebilecek donelere sahip olduğunu söylemek mümkündür. Bundan sonra yapılan çalışmalarda ise devletlerin çöküşüne neden olan asabiyet ve ekonomi ayağının senkronize bir biçimde ele alınması yeni ufukların sunulmasına imkân sağlayacaktır.

Kaynakça

- Abbadi, S. (2004). Ibn Khaldun Contribution To The Science Economics, *Journal of Al- Azhar University*,7(1):41-48.
- Acar, M. (2011). Özgürlük ve Medeniyetin Temel Kurumu: Özel Mülkiyet. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 7(27), 39-56.
- Acemoğlu, D. ve Robinson, J. (2018). *Ulusların Düşüşü*. Velioğlu, F.R. (Çev.), Doğan Kitap, İstanbul.
- Acemoğlu, D. ve Robinson, J. A. (2019). *Dar Koridor: Devletler, Toplumlar ve Özgürlüğün Geleceği*. Taşkın, Y. (Çev.), İstanbul: Doğan Kitap.
- Adams, J., (1990), Institutional Economics and Choice Economics: Commonalties and Conflicts, *Journal of Economic Issue*, XXIV (3), 845-859.
- Aisen, A. ve Veiga, F. J. (2013). How does political instability affect economic growth? *European Journal of Political Economy*, 29, 151-167.
- Aktan, C. C. ve Yay, S. (2018). Nobel Ekonomi Ödülü Sahibi Douglass C. North'un İktisat Bilimine Katkıları: Yeni İktisat Tarihi ve Kurumsal İktisat. *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, 10 (2): 62-82.
- Alesina, A. ve Roberto P. (1993). *Income Distribution, Political Instability, and Investment*. NBER. Cambridge.
- Alesina, Alberto, Şule Özler, Nouriel Roubini ve Phillip Swagel (1996). Political Stability and Economic Growth. *Journal of Economic Growth*, 1(2): 189-211
- Alrefai A. ve Brun, M. (1994). Ibn Khaldun: Dynastic Change And Its Economic Consequences, *Arab Studies Quarterly*, 16(2):73-86.
- Arslan, A. (2019). *İbni Haldun*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Askari, H., Iqbal, Z., ve Mirakhor, A. (2015). *Introduction to Islamic Economics: Theory and Application*. John Wiley & Sons.
- Asteriou, Dimitrios ve Simon Price (2001). Political Instability and Economic Growth: UK Time Series Evidence. *Scottish Journal of Political Economy*, 48 (4): 383-399
- Aysan, A.F. ve Dumludağ, D. (Ed.) (2014). *Kalkınmada Yeni Yaklaşımlar*. Ankara: İmge Yayınevi.
- Baeck, L. (1994). *The Mediterranean Tradition In Economic Thought*, London: Routledge,
- Barry, N. (1999). Sivil Toplum, Din ve İslam. Erdoğan, M. (Çev.), Ömer Demir (Ed.) *İslam, Sivil Toplum, Piyasa Ekonomisi içinde* Ankara: Liberte Yayınları.
- Battah, A. M. (1988), Ibn Khaldun's Principles of Political Economy: Rudiments of a New Science. Doktora Tezi, The American Univesity, Washington D.C.
- Boulakia, J.D.C. (1971). Ibn Khaldun: A Fourteenth-Century Economist. *Journal of Political Economy*, 79(5): 1105-1118.
- Butler, E. (2019). *School Of Thought 101 Great Liberal Thinkers*. Institute of Economic Affairs.
- Chapra, M.U. (1999). Islam and economic development: a discussion with in the framework of Ibnu Khaldun's philosophy of history. In Proceedings of the Second Harvard University Forum on Islamic Finance: Islamic Finance into the 21st Century Cambridge, Massachusetts, Center for Middle Eastern Studies, Harvard University, ss. 23-30.
- Chapra, M.U. (2008). Ibn Khaldun's theory of development: Does it help explain the low performance of the present-day Muslim world? *The Journal of Socio Economics*.37(2), 836-863.
- Chapra, M. U. (2019). *İktisadın Geleceği: İslami Bir Bakış*. Turan, M. (Çev.). İstanbul: İktisat Yayıncılık.
- Coase, R. H. (1937). The nature of the firm. *Economica*, 4(16),386-405.
- Coase, R. H. (1984). The new institutional economics. *ZEITSCHRIFT für die gesamte Staat-swissenschaft/Journal of Institutional and Theoretical Economics*, (H. 1), 229-231.
- Commons, John R., (1931). Institutional Economics. *American Economic Review*, 21(3),648-657.
- Demir, Ö. (1996). *Kurumcu İktisat*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Diñer, Ö. (2019). *Siyasetnameleri Yeniden Okumak, Bir Yönetim Bilimci Gözüyle Geleneksel Siyasi Düşünce*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Dumludağ, D. (2014). Kurumlar, Kurumsal Değişim ve Ekonomik Kalkınma. Ömer Faruk Aysan ve Devrim Dumludağ (Ed). *Kalkınmada Yeni Yaklaşımlar içinde* (s.15-36). Ankara: İmge Kitabevi.
- Ebu Yusuf. (1982). *Kitâbu'l-Harâc*. M. Atallah Efendi (Çev.), (sad. İsmail K.). Ankara: Akçağ Yayıncılık.
- Eggertsson, T. (1990). *Economic Behavior and Institutions*. Cambridge: Cambridge University.
- El-Alfi, E.S. (1968). Production, Distribution, and Exchange in Khaldun's Writings. Ph.D. diss., University of Minnesota.
- El-Maverdi, E. H. (2014). *Bilge Yöneticinin El Kitabı: Edebü'l Vezir*. (Çev. ve Hz. İbrahim Barca). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Feng, Yi (2001). Political Freedom, Political Instability and Policy Uncertainty: A Study of political Institutions and Private Investment in Developing Countries. *International Studies Quaterly* 45, 271-294.

- Fosu, A. K. (2002). Political instability and economic growth: Implications of coup events in Sub-Saharan Africa. *American Journal of Economics and Sociology*, 61(1), 329-348.
- Gazali. (2016). *Mülkün Sultanlarına (Nasihat'ül Müluk)*. Şekerci, O. (Çev.). İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Gibbon, E. (1993). *The Decline and Fall of The Roman Empire*, London: Penguin Classics.
- Gule, L. (2015). *Ibn Khaldun: Law and Justice in the Science of Civilisation*. Fløistad, G. (Ed.). In *Philosophy of Justice* (119-138). New York: Springer.
- Haddad, L. (1977). A Fourteenth Century Theory of Economic Growth and Development. *Kyklos*, 30 (2):195-213.
- Hançerlioğlu, O. (2007a). *Düşünce Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Hançerlioğlu, O. (2007b). *Toplum Bilim Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Hobbes, T. (2020). *Leviathan*. Lim, S. (Çev.) Yapı Kredi Yayınları, İstanbul. (Eserin orijinali 1651'de yayımlandı).
- Hodgson, Geoffrey M., (1998). The Approach of Institutional Economics., *Journal of Economic Literature*, 36(1):166-192.
- İbn Haldun, A. (2019b). *Mukaddimetü İbn Haldun, Vafi, A. A. (Nşr.)*, Kahire: Daru Nahdati Mısır.
- İbn-i Haldun, A. (2019a). *Mukaddime*. (Çev. Halil Kendir). İstanbul: Marmara Kültür Yayınları.
- İbn Teymiye. (1999). *Siyaset (es-Siyasetü'ş Şer'iyye)*. Akyüz, V. (Çev.). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- İbnü't Tıktaka. (2017). *Siyaset Adabı: el-Fahri fi'l Adabi's Sultaniyye ve'd- Düveli'l İslamiyye* [Mukaddime ve Siyasete Dair Birinci Bölümün Çevirisi]. Yılmaz, H. (çev. ve ed.). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Islahi, A. A (2005). *History of Islamic Economic Thought. Contributions of Muslim Scholars to Economic Thought and Analysis*. Edward Elgar Publishing. United Kingtom.
- Karataş, S. C. (2006). Economic Theory of Ibn Khaldun and Rise and Fall of Nations. *Geçmiş-ten Geleceğe İbn Haldun. İslam Araştırma Merkezi*, ss. 277-286.
- Kennedy, P. (1987). *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*. New York: Random House.
- Khalid, H. (2015). The Role of Institutions in Driving Economic Change: Comparing The Thoughts Of Ibn Khaldûn and Douglass C. North. *Intellectual Discourse*, 23(2):177-199.
- Khalil, E. L. (2007). Fragment, Ibn Khaldun on Property Rights, The Muqaddimah: An Introduction to History. *Journal of Institutional Economics*, 3(2), 227-238.
- Koçi Bey. (2008). *Koçi Bey Risaleleri*. Çakmaköğlu, S. (haz.). İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- Laffer A. (2004). The Laffer Curve: Past, Present, and Future, Executive Summary, The Heritage Foundation, <https://www.heritage.org/taxes/report/the-laffer-curve-past-present-and-future>. (17.07.2019).
- Landes, D.S. (1998), *The Wealth and Poverty of Nations: Why Some Are So Rich and Some So Poor*, W.W. Norton &Co, New York.
- Locke, J. (2018). *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme*. Bakırcı, F. (Çev). Ankara: Eksi Kitaplar.
- Madenci, C. (2004). "Firmanın Doğası" Üzerine. *Piyasa Dergisi*, 12, 221-231.
- Mihçi, H. (2005). *Kurumsal Yapı ve Kalkınma*. Kar, M. ve Taban, S. (Ed). İktisadi Kalkınmada Sosyal, Kültürel ve Siyasal Faktörlerin Rolü içinde (s.53-88). Bursa: Ekin Kitabevi.

- Mirakhor, A. (1987). Muslim Scholars and the History of Economics: A Need for Consideration, *American Journal of Islamic Social Sciences*, 4(2):245-276.
- Mouhammed, A. (2004). Ibn Khaldun And The Neoliberal Model, *History of Economic Ideas*, 12(3):85-109.
- Mouhammed, A. H. (2007). On Ibn Khaldun's Contribution to Heterodox Political Economy. *History of Economics Review*, 46(1), 89-105.
- Nagarajan, K. V. (1982). Ibn Khaldun and 'Supply-Side Economics': A Note. *Journal of Post Keynesian Economics*, 5(1):117-119.
- Nashat, M. A. (1945). Ibn Khaldun, Pioneer Economist. *in L'Egypte Contemporaine*. 35:375-490, Cairo.
- Nizamülmülk. (2007). *Siyasetname*. Yalsızuçanlar, S. (çev.). İstanbul: Antik Kitap.
- North, D. C., ve Thomas, R. P. (1973). *The rise of the western world: A new economic history*. Cambridge: Cambridge University Press.
- North, D. C., ve Wallis, J. J. (1994). Integrating institutional change and technical change in economic history a transaction cost approach. *Journal of Institutional and Theoretical Economics (JITE)/Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, 150(4), 609-624.
- North, D. C. (2010). *Kurumlar, Kurumsal Değişim ve Ekonomik Performans*. G. Ç. Güven (çev.). İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları.
- Oğuz, F. (2011). İnsan Olmanın Doğal Sonucu Olarak Mülkiyet Hakları. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 7(27), 57-77.
- Olson, M. (1982). *The Rise and Decline of Nations*, Yale University Press.
- Olson, M. (1993). Dictatorship, Democracy, And Development. *American Political Science Review*, 87(3), 567-576.
- Oweiss, I. M. (1988). *Ibn Khaldún, Father of Economics*. In *Arab Civilization: Challenges and Responses*, Oweiss, I. M. ve Atiyeh, G. N. (Ed.), State University of New York Press, New York.
- Qadir, M. A. (1941). The Social and Political Ideas of Ibn Khaldun. *The Indian Journal of Political Science (Allahabad)*, 3(2):117-126.
- Qadir, M. A. (1942). The Economic Ideas of Ibn Khaldun. *The Indian Journal of Economics (Allahabad)*, 22:898-907.
- Rafiq, A. (1953). Ibnu Khaldun: A Great Pioneer Economist, In *The Panjab University Economist: The Journal of the Department of Economics*, University of Panjab 2. No. 1. Punjab: University of Punjab.
- Rodrik, D. (1999). Where Did All the Growth Go? External Shocks, Social Conflict, and Growth Collapses, *Journal of Economic Growth*, 4, s. 385- 412.
- Rodrik, D. (2000). Institution for High- Quality Growth: What They are and How to Acquire Them, *Studies in Comparative International Development*, Vol. 35, No. 3, s. 3-31.
- Rodrik, D. (2003). Institutions, integration, and geography: In search of the deep determinants of economic growth. *Search of Prosperity: Analytic Country Studies on Growth*.
- Rodrik, D. (2009). *Tek Ekonomi Çok Reçete Küreselleşme, Kurumlar ve Ekonomik Büyüme*. Doğanıç, N. (Çev.), Ankara: Efil Yayınevi.
- Rodrik, D. (2014). Kaliteli Büyümeye Yönelik Kurumlar: Nelerdir ve Nasıl Kazanılır. Ömer Faruk Aysan ve Devrim Dumluoğ (Ed). *Kalkınmada Yeni Yaklaşımlar içinde* (s.37-66). Ankara: İmge Kitabevi.

- Say, S. (2011). İbn Haldûn'un "Uluslararası İlişkileri Etkileyen Unsurlar"a İlişkin Görüşlerinin Analiz ve Değerlendirilmesi, Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi/Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü.
- Smith, A. (2013). *Milletlerin Zenginliği*. Derin, H. (Çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. (Eserin orijinali 1876'da yayımlandı).
- Snowdon, B. ve Vane, H. (2005). *Modern Macroeconomics Its Origins, Development and Current State*. United Kingdom: Edward Elgar Publishing,
- Soofi, A. (1995). Economics of Ibn Khaldun Revisited. *History of Political Economy*, 27(2),387-404.
- Spengler, J.J. (1964). Economic Thought of Islam: Ibn Khaldun. *Comparative Studies in Society and History*, 6(3): 268-306.
- Spengler, J.J. (1964). Economic Thought of Islam: Ibn Khaldun. *Comparative Studies in Society and History*, 6(3): 268-306.
- Spengler, O. (1991). *The Decline Of The West*. Oxford: Oxford University Press.
- Suhaila, A. (2018). Ibn Khaldun's Theory of Good Governance in Achieving Civilization Excellence. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 8(9):1321-1333.
- Şenalp, M. G., (2007), Dünden Bugüne Kurumsal İktisat, içinde: E. Özveren (ed.), Kurumsal İktisat, Ankara: İmge Kitabevi, 45-92.
- Taban, S. (2008). İktisadi Büyüme: Kavram ve Modeller. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Todaro, M. and Smith, S. (2015). *Economic Development*, Boston: Pearson Yayınları.
- Togan, A. Z. V. (1985). *Tarihte Usul*. İstanbul: Enderun Yayınları.
- Toku, N. (2015). *Siyaset Felsefesine Giriş*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Toynbee A.J. (1935). *A Study of History*, vol.III, Oxford University Press, New York.
- Ülken, H.Z. ve Fındıkoğlu, Z.F. (1940). İbni Haldun. İstanbul: Kanaat Kitabevi.
- Veblen, T. (2015). *The Theory of the Leisure Class*, (ed. Martha Banta), Oxford, GBR: Oxford University Press.
- Weiss D. (1995). Ibn Khaldun On Economic Transformation, *International Journal of Middle East Studies*, 27(1), 29-37.
- World Bank. (2016). Remarks by World Bank Group President Jim Yong Kim at the World Government Summit, Erişim adresi: <https://www.worldbank.org/en/news/speech/2016/02/08/remarks-by-world-bank-group-president-jim-yong-kim-at-the-the-world-government-summit>.

Cumhuriyet Dönemi Aktörlerinden Sadri Maksudi Arsal: Liberal Milliyetçi Tema*

Mustafa Demirci**

Öz

Bu çalışma Sadri Maksudi Arsal'ın liberal milliyetçilik anlayışını ele almaktadır. Çalışmanın yöntemi doküman analizi olarak belirlenmiştir. Bu bağlamda Arsal'ın siyasal düşünceleri, milliyetçilikle ilgili çalışmaları ve alan yazınında liberal milletçilikle ilgili düşünceleri yansıtan çalışmalar ele alınmıştır. Araştırmanın veri analizi, nitel araştırma yöntemlerinden içerik analizi yoluyla gerçekleştirilmiştir. Verilerin analizi bir döngü şeklinde sistematik bir şekilde yapılmıştır. Bu döngünün adımları Arsal'ı ve yaşadığı dönemin siyasal yönünü ele alma, liberal milliyetçiliğin önde gelen isimlerinin düşüncelerini inceleme, Arsal'ın millet ve milliyetçilik hakkındaki görüşlerini ele alma, liberal milliyetçiliğin üzerinde durduğu kavramları inceleme, liberal milliyetçiliğin önde gelen isimleri ile Arsal'ı düşüncelerini karşılaştırma yapma süreçlerinden oluşmaktadır. Veri analizi sonucunda, Sadri Maksudi Arsal ve yaşadığı dönemin siyasal yapısı, Arsal'ın millet ve milliyetçilik yaklaşımı, bireyin millet içindeki rolü, kozmopolitlik, federalizm ve barış meselesi, azınlık meselesi, milliyetçilik ve ilerleme olmak üzere toplam altı temel başlık belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sadri Maksudi Arsal, Milliyetçilik, Liberal Milliyetçilik, Osmanlı, Türkiye.

**Sadri Maksudi Arsal, One of the Actors of the Republican Period:
Liberal Nationalist Theme**

Abstract

This research addresses Sadri Maksudi Arsal's understanding of liberal nationalism. The method of the study was determined as document analysis. Accordingly, Arsal's political thoughts, his studies on nationalism and studies reflecting liberal nationalism in the literature have been discussed. Data analysis of the research was carried out through content analysis, one of the qualitative research methods. Data analysis was done systematically in a cycle. The steps of this cycle consist of several processes that deal with Arsal and the political aspects of the period in which he lived, that examine the thoughts of the leading figures of liberal nationalism, and discuss Arsal's views on the nation and nationalism, examine the concepts that liberal nationalism emphasizes, and finally comparing Arsal's ideas with the leading names of liberal nationalism. As a result of the data analysis, a total of six main headings were determined: Sadri Maksudi Arsal and the political structure of his period, Arsal's approach to nation and nationalism, the role of the individual in the nation, cosmopolitanism, federalism and peace issue, minority issue, nationalism and progress.

Keywords: Sadri Maksudi Arsal, Nationalism, Liberal Nationalism, Ottoman, Turkey.

*Bu çalışma, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı'nda, Prof. Dr. Atilla Doğan danışmanlığında savunduğum "Sadri Maksudi Arsal'ın Düşünce Dünyasında Liberal Milliyetçi Tema" adlı doktora tez çalışmasından türetilmiştir.

**Dr. Öğretim Gör. | Artvin Çoruh Üniversitesi, Yusufeli MYO | mustafademirci@artvin.edu.tr
ORCID: 0000-0002-7341-3696 | DOI:10.36484/liberal.1146569
Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 27, Sayı:107, Yaz 2022, ss. 65-93.
Gönderim Tarihi: 21 Temmuz 2022 | Kabul Tarihi: 22 Eylül 2022

Giriş

Sadri Maksudi Arsal, Türk siyasal hayatının önde gelen isimlerinden olmuştur. Ulus devletinin inşası sürecine katılan Arsal, milliyetçilik yaklaşımı ile dönemin politikalarına etki etmiştir. Arsal'ın milliyetçilik anlayışı tüm milletlerin eşitliğine ve ayrı ayrı kıymetine dayanmaktadır. Türkoloji ve milliyetçilik konularında çalışmış birçok düşünürden dersler almıştır. Kendi milliyetçilik yaklaşımını *Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları* başlıklı kitabında dile getirmiştir. Arsal'ın millete ve milliyetçilik olgularına bakışı çok yönlü gözükmektedir. Birçok konuda karma bir yaklaşım benimsediği söylenebilir. Bununla birlikte Arsal Türk siyasal hayatı içerisinde genellikle liberal milliyetçi düşünür olarak anılmıştır. Ancak liberal milliyetçilikle anılmasının nedenleri üzerinde yeterince durulmamıştır.

Milliyetçilik kavramı sosyal bilimlerin ve özellikle siyaset biliminin ele aldığı önemli kavramlardan birisidir. Özellikle Fransız Devrimi'nden bu yana önemini devam ettiren kavram bir o kadar da tartışmalıdır. Kavrama yönelik bakış farklılıkları ve milliyetçiliğin farklı şekilde ele alınması beraberinde milliyetçilik tipolojilerinin oluşmasına neden oldu. Liberal milliyetçilik bu tipolojilerden yalnızca birisidir. Kymlicka (1998: 25-26), milliyetçiliğin bu şeklinin 1990'lı yıllarda geliştiğini ifade etmektedir. XX. Yüzyılda toplumun önemine değinen komüniteryan düşüncenin gelişimi ile toplumsal dayanışmayı temel alan yaklaşımlar güçlenmeye başladı. Modernite ve atomistik birey anlayışı ise sorgulanmaya başlandı. (Dagger, 2004: 171). Ulus devletlerin homojenliği ve bütünlüğü aleyhine gelişen atomistik birey anlayışına bir tepki olarak liberal milliyetçilik akımı gelişti. 1980'li ve 1990'lı yıllarda Neil MacCormick, David Miller ve Yael Tamir gibi düşünürler yazdıkları eserlerde ulus devlet lehinde yeni bir savunuyu başlattı. Nitekim bu üç isim liberal milliyetçiliğin temsilcileri arasında nitelendirildi (Charney, 2003: 295; Özer ve diğerleri, 2018: 42). İlk olarak Neil MacCormick, "Questioning Sovereignty" adlı çalışmasında milliyetçiliğin liberal şeklinin olup olamayacağını sorgulamıştı (MacCormick, 2002: 174-177). Birey ve toplum ilişkisinde topluma ayrı bir kişilik atfeden Miller, *On Nationality* adlı kitabı ile milliyetçiliği yeniden ele almıştı. Miller, milleti ortak tarihe, ortak inanca sahip; karşılıklı sözleşme ile oluşmuş, belirli bir toprak parçasına bağlı olan; diğer toplumlardan ayrı kendine özgü ortak bir kültürü paylaşan birimler olarak nitelendirmiştir (Miller, 1995: 27). Liberal milliyetçilikle anılan bir diğer düşünür Tamir olmuştur. Tamir, küreselleşmeye rağmen ulus devletin neden ayakta kalmaya devam ettiğini *Why Nationalism* adlı eserinde dile getirmiştir. Ona göre ulus

devletin homojenliğinin aleyhine dönük tüm gelişmelere rağmen ulus devletin bir alternatifi bulunmamaktadır (Tamir, 2019: 155).

Etimolojik anlamda “liberalizm” ile “liberty” (özgürlük) kelimeleri arasında bir bağlantı ve birleşmenin olduğu kabul edilmektedir. Liberalizm temel konularından birisi bireysel hürriyetin önemi olmuştur (Yayla, 2002:16-17). Liberal milliyetçilik, liberalizmin bireyler için temel kabul ettiği özgürlüğü milletler için kullanmaktadır. Liberal milliyetçilik, atomistik birey anlayışına ve küreselleşmeye karşın ulus devleti doğal birimler olarak yeniden savunan bir milliyetçilik anlayışı olmuştur. Heywood, liberal milliyetçiliği tanımlarken ulus devletlerin öz yönetim hakkına, milletlerin eşitliği ilkesine ve birey ile ulus arasında ahlaki benzerliğe vurgu yapmaktadır (Heywood, 2015: 339). Liberal milliyetçiliğin önemli bir içeriği bireylerin bir kültürün parçası oldukları düşüncesidir. Tamir, kültür ve üyelik, değerinden ancak birlikte yararlanabilecek komünal özellikler olarak nitelendirmiştir. Bu anlamda belli bir kültürün üyesi olmaktan ötürü her bireyin sahip olduğu bir kültür hakkı vardır. Kültür hakkı, bireylerin bir dili paylaşabilecekleri, geçmişin anılarını sürdürebilecekleri, kahramanlarını sevebilecekleri, tatmin edici bir şekilde yaşayabilecekleri bir kamusal alan hakkı anlamına gelmektedir. Bu durum ulusal yaşama denk düşmektedir. Liberal milliyetçilik, tüm ulusların eşit haklara sahip olması gerektiği fikrine dayanır ve aslında evrensel yapısını özünde bulunan bireysel haklar teorisinden alır (Tamir, 1993: 8-9). Böylece ulus devletin liberal politik bireyleri arasında çözülen dayanışma bağları liberal milliyetçilikle yeniden tesis edilmeye çalışılmıştır. Liberal milliyetçilik, liberalizmin bireyi esas alan ve hukuki bir statüye dayalı bir yurttaşlık anlayışını benimseyen yaklaşımı eleştirmektedir (Karabulut, 2014: 875-). Ulusu, hukuka dayalı bir yurttaşlar topluluğu şeklinde tanımlamak yerine ortak geçmişe ve mirasa sahip kültürel topluluklar olarak tanımlamaktadır (MacCormick, 2002: 186). Liberal milliyetçilik hem homojenlikten (Miller, 1995: 90-91) hem bir ulus içerisinde yaşayan azınlık grupların kültürel özerkliğinden (Kymlicka, 1998: 26) yanadır. Ancak her iki durumda da yurttaşlar arasında karşılıklı rol ve ödevlerin bulunduğu ve vatanseverlikle devam eden bir toplumsal yapı arzulanır. Sağlıklı bir toplum için dayanışma gereklidir (MacCormick, 2015: 924). Dayanışmanın gereği olarak bireye yüklenen ödev ve sorumluluklar bireylerin liberalizmle temellendirilmiş hak ve özgürlüklerini sınırlandırmak bir yana dursun, bu hak ve özgürlükleri garanti altına alır. Nitekim güçlü bir demokrasi, güçlü bir toplumsal kimlik mekanizması aracılığıyla mümkün olur. Çünkü arzu edilen liberal ilkeler ancak ortak bir ulusal kimliği paylaşan bir politik toplulukta mümkün olur. Bunun için yurttaş etkinliği, ulusal politik topluluk içerisinde sınırlandırılır. Her yurttaşın ulusal ve kültürel değerleri gözetmesi,

ortak bağlar etrafında kümelenmesi ve ortak iyi için amaç edinmesi gerekir. Böylece atomistik bireyciliğin yarattığı yurttaşlık krizi güçlü bir ulusal kimlik aracılığıyla çözülmüş olur (Karabulut, 2014: 875-881).

Liberal milliyetçiliğin ayırt edici özellikleri şu şekilde sıralanabilir;

- Ulusu liberal ilkelerle yeniden yorumlaması
- Ulusları ortak tarihi ve kültürel birimler olarak kabul etmesi
- Hukuksal yurttaşlık yerine karşılıklı bağlara ve sorumluluklara sahip ulusal kimliği tercih etmesi
- Homojenlikten yana ulus devlet anlayışı
- Her ulus için devlet kurma hakkı yerine tek devlet içerisinde azınlıklar için kültürel özerklikten yana olması
- Liberalizmin bireye sunduğu hak ve özgürlükleri kolektivizmle garantilemesi
- Bireylerin belli bir kültüre ve belli bir kimliğin parçası olma hakkını savunması
- Bireylere belli bir kolektivitinin parçası olmasından ötürü rol ve ödevler yüklemesi

Liberal milliyetçilik yaklaşımı, demokratik katılımı bir ulusa üyelikle anlamlandırması yönünden eleştirilmektedir. Yetkin yurttaşlığı mümkün kılan en iyi yapı ortak bir ulusal kimliği oluşturan topluluklarda mümkün olduğunu varsaymaktadır (Karabulut, 2014: 881). Liberal milliyetçiliğin çözmesi gereken önemli bir problem toplumsal bütünlüğün temini adına homojenlik lehinde tutunduğu tavra karşın demokratik ve liberal hak ve özgürlüklerin nasıl çatışmadan bir arada bulunabileceğidir. Türk siyasal hayatında liberal milliyetçilik akımı Arsal gibi isimlerle anılmıştır. Arsal'ın milliyetçilik anlayışının anlaşılması hem milliyetçilik kuramlarının hem dönemin siyasal ortamının anlaşılması bakımından önemlidir. Bu çalışmanın önemli bir yönü 1990'lı yıllarda gelişen liberal milliyetçilik kuramının izlerine çok daha erken dönemde Arsal'ın düşüncelerinde olup olmadığının ortaya konmasıdır. Bu çalışmada Arsal'ın liberal milliyetçi bir temaya sahip olup olmadığı üzerinde durulacaktır. Bu doğrultuda çalışma üç bölümden oluşmaktadır. İlk olarak Sadri Maksudi Arsal'ın hayatına ve yaşadığı dönemdeki politik gelişmelere yer verilecektir. İkinci olarak Arsal'ın millet ve milliyetçilik yaklaşımı ele alınacaktır.

Arsal ile ilgili alan yazındaki çalışmalara bakıldığında, çalışmaların çoğunun Arsal'ın biyografisi, tarih ve hukuk yönü ile ilgili olduğu görülmektedir. Arsal hakkında yapılan biyografi çalışmalarının başında Adile Ayda'nın, (1991) *Sadri Maksudi Arsal* başlıklı kitabı gelmektedir. Ayrıca Editörü Gedikli,

Yörük ve Kalıpçı'nın olduğu, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası'nın* "Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal'a Armağan Özel Sayısı" (2017) Arsal hakkında yapılmış çok yönlü bir çalışma olarak nitelendirilebilir. Bu sayıda Halil İnalçık, Adile Ayda, Gönül Pultar, Ali Birinci ve Ali Adem Yörük gibi isimler Arsal'ın hayatını kaleme almıştır. Arsal'ın millet ve milliyetçilik görüşlerini ele alan başlıca çalışmalardan birisi de Nevin Güngör Ergan'ın (2017) kaleme aldığı yazıdır. Arsal hakkında yapılan daha erken dönem çalışmalar arasında Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü tarafından yayımlanan *Türk Kültürü Aylık Dergisi* yer almaktadır (1967; 1968). Aynı dergide Halil İnalçık tarafından "Sadri Maksudi Arsal" başlığıyla bir makale yayınlanmıştır (İnalçık, 1963). Bir diğer çalışma ise Bolay (2002) tarafından gerçekleştirilmiştir. "Cumhuriyet Dönemi Düşünce Hayatı" başlıklı çalışmasında Arsal'ın Türk milliyetçiliğine katkısı ve milliyetçilik düşüncesine yer verilmiştir. Bu eserlerin dışında Arsal'ın da kendisine ait kitap ve makaleleri bulunmaktadır. Arsal'ın siyasi fikirlerini görmek adına en önemli eseri *Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları* (2018) adlı eseridir. Ayrıca *Türk Dili İçin* (1930) adlı eseri millet ve milliyetçilik konularının değerlendirilmesi bakımından önemli bir kaynaktır. Son olarak Arsal'ın, *Tasvir* (1945; 1946), *Cumhuriyet* (1948; 1950), *Milliyet* (1928) ve *Türk Yurdu* (1911; 1925) gibi gazete ve dergilerde birçok yazısı bulunmaktadır (Yörük, 2017: 134-146). Arsal'ın milliyetçilik anlayışı üzerinde yapılan araştırmalar sınırlı kalmıştır. Kılıç'ın (2007: 132) çalışmasında Arsal'ın Türk milliyetçiliğinde liberal milliyetçiliği temsil ettiği belirtilmiştir. Ancak bu çalışmada odak noktası Sadri Maksudi Arsal olmadığından onun fikirleri karşılaştırmalı olarak yeterince ele alınmamıştır.

Görüldüğü gibi Arsal düşünceleri ile liberal milliyetçilik anlayışı konusunda çalışma yapılmasının alana katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Çünkü yapılacak olan bu çalışmanın Sadri Maksudi Arsal'ın liberal milletçilik düşünceleri yönünün incelenmesi ile özgünlük sağlayacağı düşünülmektedir.

Araştırmanın Amacı

Bu araştırma, Arsal'ın liberal milliyetçi bir temaya sahip olup olmadığını ortaya çıkarmak amacıyla yapılmıştır. Bu bağlamda şu araştırma sorularına cevap aranmıştır. Arsal'ın yaşadığı çevre onun milliyetçilik düşüncelerine nasıl etkide bulunmuştur? Arsal'ın kendi yazılı eserlerindeki siyasi görüşleri, yazılı eserlerinde milletçilik düşünceleri nasıldır? Liberal milletçilikle anılan düşünürle Arsal'ın milletçilik düşünceleri arasında benzerlikler nelerdir?

Yöntem

Bu araştırma Sadri Maksudi Arsal'ın liberal milliyetçilik anlayışıyla ortak özellikler taşıyıp taşımadığını ortaya koymak amacıyla yapıldığından, Arsal ile ilgili kaynaklara ulaşmayı gerektirmektedir. Bu nedenle araştırmanın yöntemi doküman analizi olarak tercih edilmiştir. Doküman analizi, yazılı materyallerin, kayıt veya belgelerin araştırma amacına göre incelenmesi olarak bilinmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2008).

Veri Toplama Süreci

Doküman analizinde veri kaynakları olarak etkinlik programları, gazeteler, kitaplar ve broşürler; günlükler ve dergiler gibi kaynaklar kullanılabilir (Bowen, 2009). Bu araştırmanın veri setini de gazeteler, makale ve dergiler oluşturmaktadır. Bu bağlamda Arsal'ın siyasal düşünceleri, milliyetçilikle ilgili çalışmaları ve alan yazınında liberal milletçilikle ilgili düşünceleri yansıtan çalışmalar ele alınmıştır. Böylelikle Arsal'ın liberal milletçilik düşüncesinde var olan göstergelerin alan yazından yararlanılarak kapsamlı bir şekilde incelenmesi amaçlanmıştır. Alan yazında bilindiği gibi liberal milletçilik düşüncesinde MacCormick, Miller ve Tamir ön plana çıkmaktadır (Charney, 2003: 295).

Verilerin Analizi

Araştırmanın veri analizi, nitel araştırma yöntemlerinden içerik analizi yoluyla gerçekleştirilmiştir. Verilerin analizi bir döngü şeklinde sistematik bir şekilde yapılmıştır. Öncelikle Arsal'ın millet ve milletçilikle ilgili çalışmaları incelenmiştir. Daha sonra Arsal'ın milletçilik düşüncesini derinlemesine incelemek için alan yazından faydalanarak liberal milliyetçikte ön plana çıkmış isimlerin çalışmaları incelenmiştir. Sonra tekrar Arsal'ın millet ve milletçilikle ilgili çalışmaları incelenmiştir. İki veri grubu arasında karşılıklı bir döngü oluşarak Arsal'ın liberal milletçilik yönü bütüncül olarak incelenmiştir. Şekil 1'de veri analizi sürecinde izlenen döngünün özeti yer almaktadır.

Şekil 1. Araştırmanın Veri Analizi Süreci

Şekil 1’de görüldüğü gibi veri analizi, bir döngü şeklindedir. Veri analizi sonucunda, *Sadri Maksudi Arsal ve Yaşadığı Dönemin Siyasal Yapısı, Arsal’ın Millet ve Milliyetçilik Yaklaşımı, Bireyin Millet İçindeki Rolü, Kozmopolitlik, Federalizm ve Barış Meselesi, Azınlık Meselesi, Milliyetçilik ve İlerleme* olmak üzere toplam altı temel başlık belirlenmiştir.

Bulgular

Arsal’ın liberal milliyetçilik yönünü, Arsal’ın kendi çalışmaları ve liberal milliyetçilikle ilgili alan yazındaki çalışmalarla ele alan bu çalışmada, bulgular veri analizinde belirlenen başlıklara göre ele alınmıştır. Arsal’ın liberal milliyetçilik düşüncesini bu başlıklara göre sırasıyla aşağıda açıklanmıştır.

Sadri Maksudi Arsal ve Yaşadığı Dönemin Siyasal Yapısı

Tatar Türklerinden olan Arsal, Rusya idaresinde yer alan Kazan’da 1878 yılında dünyaya gelmişti. (Pakaslahti, 1968: 8). Arsal, milli varlığının farkında olan Müslüman bir azınlık içinde dünyaya gelmişti (Yörük, 2017: 124). Eğitime önem veren bir ailenin üyesiydi. Babası Nizameddin Maksudi imamdı (Akpınar, 1991: 396). Abisi Hadi Efendi ise pedagoji çalışmıştı. Arsal’ın eğitim hayatı Kazan’ın Taşsu köyünde başladı. İlkokulunu burada tamamladıktan sonra Kazan’da Allamiye Medresesine gitti. Bu yıllar Türk dünyasında milli uyanışın parlayıp alevlendiği bir devirdi (İnalçık, 1963: 49). Arsal’ın eğitim hayatında aldığı en önemli karar Rus okuluna yazılması oldu. Bu olay

Müslüman Türkler arasında alışılmış bir durum değildi. Ancak Arsal yaşadığı Rusya’da Rusçanın öğrenilmesi gerekliliğine inanıyordu. Rus okulunda özellikle Türk romanları ve Fransız edebiyatı ile ilgileniyordu. Kazan lehçesi ile yazılan ilk edebi eser olarak kabul edilen Maişet romanı bu ilginin bir neticesiydi (Ayda, 1991: 12-23).

Arsal’ın fikirlerinin oluşmasında Rusya’da azınlık bir Müslüman-Türk olarak yaşıyor olmasının önemli etkisi oldu. Rusya’nın Ruslaştırma çabası Müslüman-Türk azınlıklar arasında milli kimliğin korunması çabasını getiriyordu. Bu milli mücadelenin önemli aktörlerinden İsmail Gaspıralı, düşünceleri ve tavsiyeleri ile Arsal üzerinde tesir yaratmıştı (Ayda, 1991: 20). Arsal’ın eğitim kariyeri, birçok önemli kişiyle tanışmasına imkân tanıdı. Eğitim için İstanbul ve Paris’te bulundu (Poray, 1967: 299). Paris’te Sorbon Üniversitesi’ne girdi. Hukuk Fakültesinin yanında Yüksek İctimai İlimler Okulu’na da yazıldı. Burada Gabriel Tarde, Levy Brühl ve Durkheim gibi sosyolojinin ve milliyetçiliğin öncü isimlerinden dersler aldı. Arsal, Fransa’da Ahmet Rıza, Yahya Kemal gibi birçok Osmanlı aydını ile tanışma imkânı buldu. Burada Yusuf Akçura ile İsmail Gaspıralı için jübile hazırladı. Gaspıralı’nın jübilesi Türklerin milli konulardaki ilk toplantısı niteliğini aldı (Ayda, 1991: 28-32). Bu toplantıda Türkleri ilgilendiren milli konular, Çarlığın Ruslaştırma politikalarına karşı mücadele çareleri üzerinde durulmuştu (Hablemitoğlu, 2004: 86).

Aynı dönem Osmanlı İmparatorluğu’nun kendi bütünlüğünü korumak için mücadele verdiği yıllardı. Çöküş sürecindeki imparatorluk içerisinde birçok yeni akım ortaya çıkmıştı. Osmanlıcılık, İslamcılık ve milliyetçilik akımları çeşitli aydın ve devlet adamlarınca savunuluyordu. Devletin çöküş nedenleri tartışılıyor ve Batı’nın giderek artan üstünlüğü merak ediliyordu. Tüm bunlar beraberinde Batılılaşma hareketlerinin doğmasına neden oldu. Batılılaşma kavramı çeşitli tanımlamalarla ifade edilmekle birlikte içeriğinde bilim, kültür, ekonomi, siyasi vb. birçok konuda değişim ve yenilenme anlamına geliyordu (Önsoy, 1989: 365). Batılılaşma hareketleri ile paralel olarak vatan, millet, hürriyet ve eşitlik gibi kavramlar imparatorluk içerisine girdi (Kushner, 1979: 3-4). Liberalizm ve milliyetçilik kavramları da Osmanlı’nın ayakta kalması için dillendirilen kavramlar arasında yer aldı. Tanzimat döneminde mülkiyet hakkı belirginleşmiş ve hukuki güvence altına alınmıştı. II. Meşrutiyet döneminde liberal düşünce ekonomik alanda da kendini göstermeye başladı (Yıldırım ve Bıçakçı, 2019: 213). Bu dönemde birçok liberal parti söz konusu olmakla birlikte Prens Sabahattin’in Teşebbüs-i Şahsi ve Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti en bilinedir. Sabahattin, içerisinde farklı görüşleri barındıran Jön Türk hareketinin önemli temsilcilerinden birisidir. Le Play okuluna mensup olan Edmond Demolins’in “Bireyci ve Toplulukçu Cemiyetler”

hakkındaki görüşlerinden etkilenmiştir. Sabahattin, memurlar topluluğu olarak nitelendirdiği Osmanlı'nın toplulukçu bir yapıya sahip olduğunu ve tebaanın devlete bağımlı olarak her şeyi devletten ve topluluktan beklediğini ifade etmektedir (Ünal ve Kavuncuoğlu, 2015: 121-122). Osmanlı'nın kuruluşunu bireyi esas alan toplum modeline geçilmesinde görmekteydi (Berkes, 2012: 392-398). Ancak bu dönemde Sabahattin'in temsil ettiği liberal görüş, Ahmet Rıza'nın temsil ettiği merkezîyetçi yaklaşımdan daha geri planda kaldı. Yine Jön Türk hareketi içerisinde gelen Ahmet Rıza'nın önderliğindeki İttihat ve Terakki Cemiyeti dönemin başat aktörü haline geldi. Cumhuriyet döneminde ise liberal görüş Osmanlı'nın son dönemlerinde olduğu gibi başat siyasal grup karşısında geri planda kaldı. Cumhuriyet Halk Fırkası'nın (CHF) karşısında muhalif bir parti olarak ortaya çıkan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) ile Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) varlıklarını sürdüremedi. Kısa sürede bir kitle partisi haline gelen SCF, liberal anlayışı benimsemenin yanında cumhuriyetçilik, milliyetçilik ve laiklik esaslarına da bağlı olduklarını belirtmişti. CHF içerisinde çıkan ve devletçi anlayışı benimseyen İsmet İnönü'ye muhalif olanlar tarafından kurulan partinin önemli temsilcilerinden birisi de liberal bir yaklaşıma sahip olan Adnan Menderes'di (Aydın, 2011: 3-4). SCF, artan siyasal gerilim ve baskılar sonucunda varlığını devam ettiremedi. 1946 yılına gelindiğinde liberallikle ve muhafazakârlıkla anılan Demokrat Parti (DP) kuruldu. DP, 1950 yılında yapılan seçimleri kazandı. Bu seçimlerde Arsal da DP'den Ankara milletvekili olarak seçildi.

Milliyetçilik akımının gelişimi ise liberal düşünce gibi imparatorluğun bütünlüğünü koruma çabasının neticesinde oldu. 18'inci yüzyılda başlayan modernleşme süreci ile imparatorluk yeni bir vatandaşlık anlayışı ile bütünlüğünü korumaya çalıştı. Toplumsal ve siyasal düzen vatan temelli Osmanlıcılık politikası ekseninde kurulacaktı. Din temelli millet anlayışının yerine eşit vatandaşlığa dayalı yeni bir toplum anlayışı ile imparatorlukta ayrılıkçı politikaların engelleneceği sanılıyordu. Osmanlıcılık politikası merkezi otoritenin yanında dönemin önemli aktörlerinden Yeni Osmanlılar tarafından da temel politika olarak destekleniyordu. Bu politika Yeni Osmanlıların ardından Jön Türkler ve hatta bir süre İttihat ve Terakki tarafından da takip edilmişti. Onları merkezi iktidardan ayıran temel mesele ise hürriyet, meşrutî monarşi gibi konulardı. Bu dönemde Osmanlı'da Türk milliyetçiliği temel bir politika olarak dillendirilmiyordu. Ancak Balkanlar'da ve Güney'de yaşanan toprak kayıpları milliyetçilik akımının güçlenmesine yol açtı. Rusya Türklerinin de etkisiyle Türk milliyetçiliğine ilgi giderek arttı. Rusya'daki siyasal ortam Müslüman Türk azınlıkların milli bilincini artırmış ve İsmail

Gaspıralı, Yusuf Akçura ve Arsal gibi aydınlar tarafından Türk milliyetçiliğinin gelişimine katkıda bulunmuştu.

Rusya ile içinde barındırdığı Müslüman Türk halkları arasındaki münasebet milli bilincin devamlılığına neden olmuştur. İki topluluk arasındaki ilişki çok eskilere dayanmaktadır. Altın Orda Devleti'nin yıkılışı ile Türklerin hâkimiyeti altında olan bölgede Çarlık Rusya'sı kurulmuştu. Timur'un saldırıları sonrasında zayıflayan Altın Orda Devleti çeşitli hanlıklara bölündü. Hanlıklar Rusya'nın artan baskısını engellemeye çalışsa da bunda başarılı olamadı Büyük Petro (1682-1725) devrine gelindiğinde Rusya İmparatorluğu meydana geldi (Devlet, 2020: 76-77). Rus Çarlığı siyasi birliğini edindikten sonra bölgesinde dağınık şekilde yaşayan Müslüman azınlığı kontrol altına alma politikasını benimsedi. Müslüman nüfus Çarlık Rusya'nın siyasi, ekonomik ve kültürel baskısı altındaydı. Buna karşı Çarlığın Türkistan bölgesinde geliştirdiği ticarete aracılık rolü üstlenen Tatar ve Kazan halkları ekonomik olarak gelişme fırsatı yakalamıştı. Ancak bu avantaj Rusya'nın Türkistan'ı eline geçirmesi ile ortadan kalkacaktı. Kazan ve Tatar Müslümanları Şehabeddin Mecani, Abdülkayyum Nasırı gibi aydınların öncülüğünde Rus yayılcılığına karşı önlemler almaya başladı. Bu mücadeleler İsmail Gaspıralı tarafından daha sistemli hale getirilecekti. Gaspıralı'nın yöntemi Rusya Müslümanlarının modernleşmesi, eğitim ve kültür alanında yükselmesi doğrultusunda idi. Böylece çağın koşullarına ayak uydurabilen, milli bilincinin farkına varan güçlü bir Türk burjuvazisi ortaya çıkacak ve Rus yayılcılığına karşı koyabilecekti (Erkan, 2019: 758).

Rusya'nın 19'uncu yüzyıldan beri Türklerin yaşadığı alanlarda hâkimiyet kurma çabası (Laçiner ve Bora, 1995: 116) Arsal gibi Türk milliyetçisi aydınların gelişmesine neden oldu. Osmanlı İmparatorluğu'nun Kırım örneğinde olduğu gibi Rusya hâkimiyetinde olan birçok yerde Türk-Müslüman halklarla bağları bulunmaktaydı. Rusya, bir zamanlar Osmanlı'nın eyaleti olan bu bölgelerde Ortodoksların hamisi olarak söz sahibi olmak istiyordu. Rusların Osmanlı eyaletlerinde kurmaya çalıştığı hâkimiyet Türkler arasında da milli gururun ve dini duyguların yükselmesine yol açıyordu (Acar, 2004: 11-17). Rus milliyetçiliği ve Panslavizm politikasına karşı Rusya Türkleri ile Osmanlı arasında dayanışma kurulmuştu. Bu durum Rusya Türklerinin Osmanlı'nın sorunlarıyla ilgilenmesine neden oluyordu. Arsal da bu isimlerden birisidir (Ayda, 1991: 59-60). Duma'da bulunduğu dönemde Arsal "Pan-İslamist" olarak suçlandı. Arsal bu suçlamayı reddetmektedir. Arsal Müslümanlar olarak Pan-İslamizm güdüsüyle değil yaşama içgüdüsüyle bir arada bulduklarını ifade etmektedir. Müslümanlar olarak müşterek dinin hususiyetlerine ve milli özelliklerine bağlı kalmak temel amaçtı (Devlet, 2020: 190). Arsal,

Rusya'nın yenilgisi ile sonlanan Rus-Japon savaşının ardından Fransa'dan Rusya'ya dönerek örgütlenmeye başlayan soydaşlarıyla birlikte siyasi mücadeleye girişecekti (Ayda, 1991: 32-35). Bu dönem Müslüman-Türklerin örgütlenmeye başladığı yıllar oldu. Reşit Kadı, İsmail Gaspıralı ve Yusuf Akçura gibi isimler Rusya'da Türk milliyetçiliğinin gelişimine önemli katkı sağladı. Milli faaliyetlerin neticesinde 1905 yılında dini ve milli kongreler toplandı (Ayda, 1991: 39-44). 17 Ekim 1905'te II. Nikola'nın meşrutî monarşiyi ilan etmesiyle (Baharççek ve Ağır, 2014: 9) genel bir hürriyet ortamı oluşmuş ve bu ortamdan en çok baskı altında tutulan (Hablemitoğlu, 2004: 84) Türklere fırsat doğmuştu. Türkler, Rusya'da çeşitli kongreler düzenleyerek Müslümanların birliği için uğraştı (Akıncı, 2013: 8). Müslümanlar İttifakı çatısı altında partileşerek meclise girmeye çalışan Türkler, bunun mümkün olmaması üzerine, KADET Partisi'ne üye olarak Duma'ya girdi. Arsal da KADET Partisine üye olarak II. ve III. Duma'ya girmeyi başardı (Ayda, 1991: 45-54). Arsal, Duma üyeliği boyunca Rusya'nın Müslüman Türkleri Ruslaştırma politikalarına karşı haklarını savundu (Akınar, 1991: 396). Arsal yalnızca Rusya Türkleri ile ilgilenmiyordu. Soydaşları olarak gördüğü Finlandiya'nın muhtariyetini de savundu (Raevuori, 1968: 27; Koşay, 1967: 18). Türklerin milli benliklerini ve kültürlerini korumak için mücadele eden Arsal, Türk okullarının bütçeden eşit pay hakkını dile getirdi (Caferoğlu, 1967: 13, 15). Arsal, 1917 yılında İdil-Ural Devleti'nin kuruluşunda önemli roller aldı. Öyle ki Arsal bu devletin meclis başkanlığı ve devlet başkanlığı görevini üstlendi (Akınar, 1991: 397). Arsal, Milli-Medeni Muhtariyetin oluşum sürecinde millet ve azınlık meseleleri üzerinde çalışmalar yaptı. P. Springer ve Otto Bauer'in millet yaklaşımını inceleyen Arsal, Milli-Medeni Muhtariyetin anayasasını hazırladı (Taymas, 1959: 32-33). Arsal'ın tasarısı "ulusal-kültürel özerklik" ilkesine dayanıyordu. Buna göre aynı ulustan olup fiilen değişik coğrafyalarda bulunan kişilerin, aynı toprağa dayalı olmayan bir yönetimde özerklik elde etmeleri mümkündü (Pultar, 2017: 51). Aynı yıllarda Bolşevikler Rusya'da hakimiyetini kurmuştu. Bolşevikler yeni kurulan muhtariyete son verdi. Artık Arsal'ın Rusya'da yaşaması zorlaşmıştı. Bunun üzerine Arsal, Finlandiya'ya sığındı (Raevuori, 1968: 28-29). Burada yaşarken I. Dünya Savaşı sona ermişti. Paris'te bir barış konferansı düzenlenecekti. Bunun haberini alan Arsal, 1919 yılında Paris Barış Konferansı'na katılmaya karar verdi. Arsal, konferansa Rusya'daki soydaşlarının haklarını dile getiren bir muhtıra sundu (Taymas, 1959: 41). Paris'te kalan Arsal, burada Sorbonne Üniversitesi'nde Türk-Tatar kavimleriyle Orta Asya tarihi derslerine girdi (Akınar, 1991: 397). Arsal'ın Paris'te bulunduğu bu yıllarda Türkiye'de önemli politik değişimler yaşanmaktaydı. Kurtuluş mücadelesini tamamlamış olan Türkiye, cumhuriyet rejimini benimsemişti.

Gelişmeleri takip eden Arsal, Türkiye'ye gelmek ve Atatürk ile tanışmak istiyordu. 1924 yılında Türk Ocakları Kurultayı'na katılmak üzere Türkiye'ye gelen Arsal, burada Atatürk ile tanıştı. Tanışmanın ardından Atatürk, Arsal'ı yeni kurulan devlete katkı sağlaması için Türkiye'ye davet etti. Arsal'ın yanıtı "emredersiniz Paşam" şeklinde oldu (Ayda, 1991: 148-151). Arsal, bu tarihten itibaren yeni kurulan devletin önemli aktörlerinden birisi olacaktır.

Arsal'ın Millet ve Milliyetçilik Yaklaşımı

Arsal, Türkiye'de millet ve milliyetçilik alanında kapsamlı çalışma yapan ilk kişi olarak nitelendirilmiştir (Fındıkoğlu, 1955: 411; Bolay, 2002: 1326). Arsal'ın çalışmalarında yol gösteren kuvvet Türklüğe ve Türklüğün geleceğine olan imanıydı (İnalçık, 1963: 49). Arsal'ın millet ve milliyetçilik yaklaşımı kendine özgün bir teorik yaklaşım olarak nitelendirilmiştir (Güngör Ergan, 2017: 219; Pultar, 2017: 63). Arsal milletlerin oluşumunda dilin ve tarihi mazinin önemine vurgu yapar. Milletin oluşumunda belirli bir bölgede yaşayan insanların uzun bir zaman boyunca bağımsız kalabilmesi önemli bir şarttır (Arsal, 2018: 80). Bu durum milletlerin tarihi varlıklar olduğu anlamına gelir. Buna göre her milletin tarihi kendi milletinin oluşum sürecini ve benliğini anlatır. Arsal'ın millet anlayışı ilkçi (primordialist) yaklaşımla benzerlik gösterir. İlkçi yaklaşım milletleri doğal ve eskiçağlardan beri var olan yapılar olarak görür (Shils, 1957: 133). Clifford Geertz milletlerin oluşumunda "ilksel bağlılıkların" önemine değinir. Bu ilksel bağlılıklar açıklanamaz, tinsel ve doğal niteliktedir. Bireyin akrabasına, komşusuna ya da dindaşına olan bağlılığı bu ilksel bağlılıktan kaynaklanır. Geertz'e göre bu bağlılıklara tüm toplumlarda ve her bireyde farklı derecelerde de olsa daima rastlanır (Geertz, 2010: 289). Arsal'ın yaklaşımında ise ilksel bağlılıklara benzer bir kavram olarak "milliyet duygusu" yer alır. Arsal'a göre milliyet duygusu ya da hissi milletler kadar eskidir. Bu duygu irsiyet kanunlarınca kuşaktan kuşağa güçlenerek aktarılır (Arsal, 2018: 90). Milliyet duygusu insanların tabii bir özelliği durumundadır. Bu duygu daha milletler oluşmadan önce bireylerde var olan bir duygudan kaynaklanır. Bu duygunun kökenini anlamak için milletlerin oluşum sürecine bakmak gerekir. Arsal'a göre milletlerin kökeni aileden başlar. Ailelerin büyümesi ile soylar oluşur, soyların büyümesi ile oymaklar ortaya çıkar. Oymakların birleşimi sonucunda ise kabileler oluşur. İleri bir aşamada kabileler güçlü bir merkezi hakimiyet altında toplandığında ortaya devlet çıkar. Ailenin genişlemesi ile oluşan soylar kalabalık bir kitle haline dönüşmesiyle dallara ve kollara ayrılır. Ancak bunlar da zamanla dallara ve kollara bölünerek yeni soylar oluşur. Giderek çoğalan soylar zamanla birbirinden ayrılır ve farklı alanlara yerleşmeye başlar. Böylece soylar birbirinden

uzaklaşarak yabancılaşır. Bunun neticesinde de akrabalık bağları unutulur. Böylece dünyanın her bir köşesine insanlar yayılır. Belirli bir alanda soyların çoğalmasında sonucunda soylar arasında mücadele başlar. Güçlü olanlar zayıf olanlara saldırarak onların arazilerine, servetlerine el koymaya çalışır. Zayıf soylar da saldırgan soylara karşı mücadele etmek ve hayatlarını devam ettirmek zorundadır. Soyların bu amansız mücadelesi tüm canlıların ve insanların iç güdüleriyle benzerdir. Bu iç güdü yaşamak için her şeyi yapma ve yaşamını devam ettirmeye mâni olanlara karşı mücadele etme güdüsüdür. Arsal bu biyolojik kanunu “kategorik imperatif” kavramı ile ifade etmektedir (Arsal, 2018: 67-69). Kategorik imperatif kavramı (Kategorik buyruk; Koşulsuz buyruk) Kant düşüncesinin temel olgularından birisidir. Kesin buyruk, “*ancak, aynı zamanda genel bir yasa olmasını isteyebileceğinin maksime göre eylemde bulun*” ilkesine dayanır. Bireyin davranışlarını belirleyen ahlaksal ilke, herkes için geçerli ahlaksal bir yasa olmasını isteyeceği şekilde olmalıdır (Kant, 2002: 17, 38). Arsal da Kant gibi kategorik imperatif kavramı ile evrensel nitelikte bir esası benimsemektedir. Ancak Arsal’ın farklılığı kategorik imperatif kavramı ile yaşamak için mücadele içgüdüsünü ifade etmesidir.

Arsal’a göre soyların hayatta kalabilmesi için mücadele etmesi tek başına yeterli olmuyordu. Ayrıca soyun sahip olduğu nüfusun büyüklüğü ya da soy içerisindeki bireyler arasındaki bağlılık duygusu da yeterli değildi. Varlığını devam ettirmek isteyen soylar ayrıca diğer soylarla birleşmek zorundaydı. Bu birleşmeler bir sonraki aşama olan oymakları meydana getiriyordu. Benzer gereksinimlerden dolayı oymaklar da birleşmek zorunda kalıyordu. Böylece devletten bir önceki aşama olan kabileler meydana geliyordu. Bu kabileler de hayatta kalabilmek için kabile birleşmelerini yapmak zorunda kalıyordu. Her birleşme birleşen gruplar arasındaki çatışmayı azaltıyordu ancak bu durumda da diğer birleşen gruplarla çatışmaların başlaması ile daha büyük birleşmelerin oluşmasına neden oluyordu. Devletin kökeni de bu birleşmelerin (kabile birleşmelerinin) nihai bir aşamasıydı. Rekabete ve hayatta kalma mücadelesine dayanan bu süreç devletin kurulması ile çatışmanın ortadan kalktığı düzene geçiyor. Böylece birleşen topluluklar bir devletin egemenliği altında nizam içinde yaşama imkânına sahip oluyor (Arsal, 2014: 343; Arsal, 2018: 70-71). Arsal’ın yaklaşımında devletin ortaya çıkışı yararlı bir süreçtir. Çünkü hukuk ve düzen bir devlet içerisinde mümkün olur. Arsal’ın yaklaşımının bir benzerini Cicero’nun görüşlerinde görmek mümkündür. Cicero, devleti hukuk birliği şeklinde tanımlamaktadır. Ona göre devlet yararda birliktir (Cicero, 1823: 28). Arsal, topluluklar arasında yaşanan birleşmelerin temelinde rakip topluluklarla olan mücadelenin olduğunu ifade ediyor. Ayrıca birleşmeler barış yolu ile gerçekleşmek zorunda değildir. Nitekim birleşmeler daha çok

bir güçlü topluluğun diğer zayıf topluluk üzerinde güç uygulaması ile gerçekleşmektedir. Birleşmeler sağlanınca yeni oluşan topluluk içerisinde bireyler arasında yeni topluluğa karşı bağlılık duygusu da oluşur. Çünkü bağlılık duygusunun kökeni her bireyin tabiatında bulunan toplumsal huy sayesinde mümkün olmaktadır. Çünkü insanın yaşayabilesi için içinde yaşadığı topluluğun yaşaması gerekir (Arsal, 2018: 71-72). Bu durumda milliyet duygusunun kaynağı üç temel unsura dayanır. İlki en mühim hayat prensibi olan hayatını sürdürmek için mücadele etme güdüsüdür. İkincisi mücadele için gruplaşma mecburiyetidir. Üçüncüsü insanların tabiatında olan toplumsallaşma güdüsü, bir topluluğa dahil olarak barış içerisinde yaşamak ihtiyacı ve içgüdüsüdür. Giddings'in ifadesiyle *fellow-feeling* (tür bilinci) yaşamına devam etmeyi mümkün kılan bir birlikteliktir (Giddings, 1914: IX-43). Bu durumda milliyet duygusu insanların ruhundan gelen bir duygudur. İnsanlar yaşamlarını sürdürebilmek için içgüdüsel olarak içinde bulunduğu topluluğa bağlılık göstermektedir. Aile üyelerine yakınlık ve bağlılık hissi milletin oluşumu ile millete bağlılık hissine dönüşmektedir. Milliyet duygusunun kaynağı ve özü olan bu his ilkel topluluklarda dahi görülen insanın ait olduğu gruba karşı duyduğu bağlılık hissidir (Arsal, 2018: 75). Milletler karşılıklı duygulara sahip bireylerin toplamıdır. Milletin üyeleri arasında merhamet, karşılıklı bağlılık ve toplumsal dayanışma gibi eğilimler bulunur. Çünkü bir insanın belli bir topluluk içerisinde yaşıyor olması bireyin tabiatında sahip olduğu insani toplumsal eğilimlerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu toplumsal çevre insanı insanlaştıran bir çevredir. Topluluklar arasındaki mücadeleler her topluluk içinde dayanışma ve bağlılık duygusuna dönüşmektedir. Bireyin varlığının devamlılığı ve insanlığın uygarlık yolunda gelişmesinin yegâne şartı sıkı bir dayanışma içinde olan birey ve ailelerden oluşmuş kavim ve milletlerin oluşumudur (Arsal, 2018: 74). Böylece Spencer'ın da ifade ettiği gibi küçük yapılardan daha kapsamlı yapılara doğru bir ilerleme gerçekleşmektedir (Spencer, 1890: 67, 383).

Arsal'ın millet anlayışında birey ve millet benzer duygularla hareket eden varlıklardır. Hem bireyler hem milletler için yaşamak ve varlığını devam ettirmek temel prensiptir. Ayrıca bireyler ve milletler varlıklarını ve yaşamlarını devam ettirmek için benzer güdülere sahiptir. Her ikisi de var olmak ister ve her ikisi de varlığını sürdürme azim ve iradesine sahiptir. Bireylerin sahip olduğu bu azim ve irade "kendini koruma" güdüsü olarak adlandırılır. Milletlerin bu çaba ve iradesine de milliyetçilik denir. Bireylerin ve milletlerin sahip olduğu bu hisler biyolojiye dayanan psikolojik ve sosyolojik kanundur (Arsal, 2018: 76).

Arsal'a göre milletler de bireyler gibi özgün varlıklardır. Bu varlıklar kendisini oluşturan bireylerin bir benzeridir. Bu durum kişilik farklılıklarını göz ardı etmez. Ancak bireyler, tüm insanlara özgü özellikler barındırır (Nutku, 2014: 8). Birey ile millet arasındaki bu benzerlik Leibniz'in "monad" kavramı ile benzerlik göstermektedir. Ona göre bileşik olanlar kendisini oluşturan parçaların (atomların) birleşmesidir (Leibniz, 2019: 39). Bu kural milletler için de geçerlidir. Milleti oluşturan bireyler ortak benzerlikler ve duygular barındırır. Bu durum kişilik farklılıklarının olmadığı anlamına gelmez. Çünkü her birey aynı ruhi gelişim seviyesine sahip değildir. Nitekim bu farklılıklar gelişimin ve ilerlemenin kaynağıdır. Ancak her millet kendisini oluşturan bireylerin ortak bir özelliğini taşır. Her birey, içinde yaşadığı milletin bir huyunu ve özelliğini taşır. Buna "milli karakter" denir. Milli karakter bütün bireylere hâkim olan genel ve ortak eğilimlerdir. Milli karakter belirli durumlarda insanların neredeyse aynı şekilde düşünmesine, aynı şekilde hareket etmesine neden olur. Milli karakter ahlaki vasıfları değil, genel ve ortak eğilimleri ifade etmektedir. Milleti oluşturan topluluklar arasında etnolojik ya da antropolojik bakımdan ne kadar farklılık olursa olsun bir millet oluştuktan sonra kaçınılmaz olarak ortak bir milli karakter de oluşur. Çünkü milli karakter o milletin oluşum sürecinin neticesidir. Aynı topraklarda, ortak koşullar içerisinde uzun yıllar boyunca birlikte yaşamış olmanın bir neticesidir. Bu süreçte karşılıklı etkileşim ve temaslar, bilinçsiz taklit ve irsiyet kanunu neticesinde milli karakter oluşur (Arsal, 2018: 103-104). Le bon (2014: 27-28) buna maşeri ruh demektedir. Arsal'a göre milli karakter de milliyet duygusu gibi yok olmaz. Bir millet dağılsa, devletini kaybetse ve milletin üyeleri birbirinden uzak yerlerde dahi yaşasa milli karakter yaşamaya devam eder (Arsal, 2018: 106). Arsal, kendisinden ders aldığı Durkheim'in, ortak bilincin çok yavaş oluştuğu ve aynı şekilde değiştiği düşüncesini paylaşmaktadır (Durkheim, 1926: 276). Aristoteles de ırkların ya da milletlerin oluşumunun uzun zaman aldığını söylemektedir (Aristoteles, 1975: 8-38, 146). Liberal milliyetçiliğin öncülerinden olan Tamir de toplumların sürekliliğe dayanan tarihi ve kültürel varlıklar olduğunu belirtmiştir (Tamir, 1993: 134). Milli ruhun oluşumu tekâmül ve çevre ile uyum esaslarına bağlıdır. Bir milli karakter oluştuktan sonra esas unsurları bakımından değişmez. Ancak zamanın, çevrenin, meydana gelen büyük olayların, büyük düşünür ve şahsiyetlerin tesiri sonucunda yeni koşullara adapte olarak gelişir. Milli karakter ve milli anlayış çeşitli araçlarla gelişir. Edebiyat, eğitim ve öğretim kuruluşları gibi telkin araçları ve taklit kanunu bu araçlara örnektir. Bu araçlar sayesinde milli karakter yaygınlaşır ve kalıtım yolu ile kuşaktan kuşağa aktarılır (Arsal, 2018: 106-107). Arsal'ın kendisinden ders aldığı Gabriel Tarde'nin taklit kanunu dediği bir durum oluşmakta ve insanlar bilinçli ya da bilinçsiz

bir şekilde birbirini izlemekte ve ortak eğilimler gelişmektedir (Tarde, 1903: 2-3). Karşılıklı gerçekleşen taklitler sonucunda topluluk belli bir özgünlük kazanmaktadır (Tarde, 2011: 79). Benzer şekilde milletin dili ile örf ve adetlerinin birleşmesi milli karakterin oluşum süreci ile benzerlik göstermektedir (Arsal, 2018: 106). Her millet belli bir topluluk içinde yaşamaktan kaynaklanan kendine özgü özellikler barındırır. Bu durum milletler arasında belirli farklılıkların olması anlamına gelir. Ancak bu farklılıklar ussal beceriler niteliğinde değildir (Arsal, 2018: 102). Arsal, Descartes'in izinden giderek tüm insanların akıl becerisi bakımından eşit olduğunu savunur (Descartes, 2007: 73). Arsal, üstün ırk düşüncesini reddetmekte ve ilkel kabilelerden bu yana tüm sağlıklı insanların rasyonel düşünme becerisine sahip olduğunu savunmaktadır. Fakat, milletler arasında uygarlık ve gelişim yönünden farklılık bulunabilir (Arsal, 2018: 108).

Bireyin Millet İçindeki Rolü

Arsal'ın düşüncesinde millet ile birey arasında anlamlı ve derin bir bağ bulunmaktadır. Bu ilişki bireye sorumluluklar yüklemektedir.

Arsal'a göre yaşamanın anlamı edinilen gayelerdir. Çünkü gayesiz yaşayan bir insan dirilikten başka bir şey değildir. Oysa hakiki hayat manevi hayattır. Manevi hayatın özünde ise gaye vardır. Hangi gayenin anlamlı ve değerli olduğu ise şahsi ve maddi olup olmamasına bağlıdır. Maddi ve cismani gayeler bencil ve alçak gayelerdir. Oysa insanın ailesine, kabilesine, milletine ya da tüm insanlığa dönük gayeleri yüksek gayelerdir. İnsanın kendisi dışında bir insan topluluğunun hayrını amaç edinen idealler değerli gayelerdir. Bir toplulukta diğerkâm ve manevi gaye edinen insanların çokluğu oranında o topluluk güçlü ve hayatını devam ettirme kabiliyetine erişmiş olur (Arsal, 1946a: 3). Bu tür insanlar ruhi ve fikri gelişim göstermiş insanlardır. Ancak ruhi ve fikri gelişim için kişinin hareket sahasında hür olması gerekir. Çünkü sıkı vesayet ve kontrol altındaki bireylerde irade kuvveti gelişemez. Bu tür insanlar ise fikri istiklale sahip olamaz. Ruhi gelişimin temelinde insanın her türlü tecrübeyi bizzat kendisinin yaşamış olması gerekir. Çünkü tecrübe edilmeyen gerçekler inanç niteliğinde kalır. Bu durumda birey, çevresinde makul olarak kabul edilen tüm fikir ve hayat prensiplerini olduğu gibi benimser. Arsal'ın yaklaşımında hür bireylerin esas olduğu ancak hür bireylerin milletine karşı sorumlu olduğu bir millet anlayışı vardır. Milletlerin gelişimi için hürriyet en önemli prensiptir. Milletlerin ilim ve uygarlık alanında ilerlemesiyle özgürlük arasında önemli bir ilişki vardır. Fakat milletin devamlılığı için bireylerin ait olduğu millete karşı ahlaki sorumlulukları bulunmaktadır (Arsal, 1946b: 3). Bu düşünce liberal milliyetçiliğin önde gelen temsilcilerinin ortak

düşüncesidir. MacCormick bireylerin üyesi oldukları topluluğa karşı sorumlulukları bulunduğunu ifade eder. Çünkü bireyin kimliği ve otonomisi içinde bulunduğu topluluğa dayanır (MacCormick, 2015: 924). Miller ise milletleri birbirine karşı sorumlulukları olan etik topluluklar olarak nitelendirir (Miller, 1995: 11). Bu ahlaki gelişim ise hürriyetin esas olduğu toplumlarda gelişebilir. Bu toplumlar hukuken eşit bireylerden oluşur. Bu toplumda bireyin vicdan hürriyeti, düşünce hürriyeti ve meslek seçimi hürriyeti gibi haklar anayasaca korunur. Bu tür devletler demokratik devletlerdir ve demokrasinin hâkim olduğu topluluklarda kanunen yasak olmayan fiiller hariç her fert tamamen hürdür. Çünkü insan başlı başına bir kıymettir. Bu düşüncenin temelinde ise insanın akıl gücü ve kabiliyeti yatar (Arsal, 1945a: 2; Arsal, 1945b: 3; Arsal, 1945c: 3; Arsal, 1945e: 2). Demokratik düzen ise keşfedilen en adil ve makul toplumsal düzendir (Arsal, 1945d: 2). Ancak böyle toplumlarda bireysel bilinç, idrak ve bilgi seviyesi gelişebilir. Bu toplumlarda birey kendisinin bir manevi değer olduğunu hisseder ve bireysel haysiyet hissine sahip olur. Böyle insanlar ise hür olmak ister ve yaşadığı toplumda kuvveti oranında rol almak ister (Arsal, 1945a: 2). Hürriyet gelişimin kaynağı olurken ahlaki ödevler devamlılığın ve hayatta kalmanın kaynağıdır. Ahlaki, ilmi, siyasi idealler peşinden koşan insanların ruhları da dinç ve hayat dolu olmaktadır (Arsal, 1946c: 3). Bireyler gibi milletler de amaçsız, idealsiz yaşayamazlar. Milli ya da insanlığa dair idealleri olmayan topluluklar sönük bir hayat sürmeye mahkûm olur. Ferdi diğerkâm gayeler bireyin ruhunda en sağlam temel olduğu gibi, milletler ve beşerî topluluklar için de insanları birbirine bağlayan, tüm bireyler için ortak manevi gayeyi teşkil eden kütleli idealler de toplumsal psikolojinin en sağlam esasıdır. Yayılmış ya da yayılma gücüne sahip olan büyük fikir ve idealler milletlerin, insan topluluklarının ve tüm insanlığın idaresini mümkün kılar. Arsal'a göre tarih, fikir ve ideallerin gerçekleşmek için rekabet ettiği yerdir. Bu idealler hayat bulduğu topluluk içinde insanlara tesir eden, onların ruhunda heyecan yaratan, yeni ümitler uyandıran ve yaşama gücünü artıran fikirlerdir. Bu tür fikir ve idealler ise yaşadığı toplum ve memleketin saadeti için uğraşan, kanun ve düzen konularıyla yakından ilgilenen bir veya birkaç kişinin eseridir. Bunlar büyük şahsiyetlerdir (Arsal, 1946d: 3).

Milli idealler milli hayatta dönüşümü ve inkılabı içeren fikirlerdir. Bu tür fikir ve idealler istikbale dönüktür. Milli ideallerin dışında bir de milli ideolojiler vardır. Milli ideoloji bir milletin hayat ve kâinat hakkındaki görüşü, inanış ve duyularının tümüdür (Arsal, 1946d: 3). Yaşayan her milletin kendine özgü bir hayat felsefesi bulunmaktadır. Bu felsefe o milletin ruhi ve tarihi özelliklerinden, iklim ve iktisadi şartlarından doğar. Milli ideoloji sayesinde milletler kendine özgü bir varlık niteliğini kazanır. O, insanları birbirine

bağlayan manevi bir unsurdur. Milletler milli ideoloji olmadan yaşayamaz. Milli ideoloji yavaş gelişir, fakat zor değişir ve yüzyıllarca hayatta kalır. Milli ideolojinin en önemli unsuru ise milliyet esasıdır. Milliyet esası milletlerin kendi varlığına bağlılığını ifade eder. Milliyet esası milli ideolojinin temel unsurudur. Ancak milli ideolojiler aynı zamanda dini kurallar, edebiyat, örf ve âdet gibi milli unsurları da barındırır. Bu unsurlar değişime açıktır. Ancak milli ideolojinin tek değişmez unsuru milliyet esasıdır. Bir bireyin kendi kimliği hakkındaki bilinci ne ise bir millet için milliyet esası da odur (Arsal, 1946e: 2).

Arsal'ın birey ve millet ilişkisine dair görüşlerinde birçok düşünürün etkisi olduğu görülmektedir. Bu düşünürler arasında çeşitli farklılıklar bulunmaktadır (Güngör Ergan, 2017: 237). Örneğin Arsal, ders aldığı Durkheim ve Tarde gibi birbirinin zıttı olan düşünürlerden farklı yönlerden etkilenmiş ve ortaya yeni bir yaklaşım koymuştur. Toplumun bireye indirgenerek açıklanamayacağını, aksine bir bütün olarak kavranması gerektiğini savunan Durkheim ile toplumun bireylerden oluştuğunu savunan Tarde arasında önemli ayrım bulunmaktadır (Çebi, 2012: 2). Tarde, sosyal olarak her şeyin ya icat ya da taklit olduğunu iddia etmektedir. İnsanlar sahip olduğu taklit güdüsü ile birbirini izler (Tarde, 1903: 2-3). Toplumun temelinde insanlar arasında gerçekleşen taklit kanunu vardır. Taklit kanunu olmaksızın toplumsal yaşam var olamaz (Çebi, 2012: 7). Tarde'ye göre toplum bir yansımalar değişimine dayanıyor. Karşılıklı birbirini taklit etmek ve kazanılan ve de farklı biçimlerde düzenlenen taklitler sayesinde belli bir özgünlük kazanarak ilerlemektedir (Tarde, 2011: 79). Durkheim ise dini toplumsal bilincin temel kaynağı olarak nitelendirmektedir (Erdoğan, 2018: 237). Ayrıca din ortak soy mitinin gelişimine de katkı sağlamaktadır (Durkheim, 2005: 206). İnsanlar arasındaki yardımlaşmanın temelinde ise akrabalık bağları ya da akraba olunduğuna dair inançlar vardır. Böyle bir toplumda birey, grubun bir parçasıdır ve ondan ayrı düşünülemez (Durkheim, 2005: 212). Durkheim, toplumların evrimleştiğini ancak evrimin belirleyici nedenlerinin bireylerin dışında gerçekleştiğini savunmaktadır. Toplumlarda ya da bireylerde gerçekleşen değişimlerin temelinde toplumsal ortamda ortaya çıkan değişimler vardır (Durkheim, 2014: 292-293). Arsal, milletlerin oluşumunda taklidin önemini kabul etmesi bakımından Tarde ile benzeşmektedir. Ancak milletlerin medenileşmesi ve ilerlemesi ile milletlerin oluşumunda dinin rolü gibi konularda Durkheim ile ortak noktalar barındırmaktadır. Arsal (2018: 106), önemli şahsiyetlerin milli bilincin oluşması bakımından Tarde ile benzerlik gösterirken, toplumsal şartların bireylerin davranışlarına ve toplulukların şekillenmesine etkisi (Arsal, 2018: 68-71) yönünden Durkheim ile benzerlik göstermektedir.

Kozmopolitlik, Federalizm ve Barış Meselesi

Arsal, milliyet esasını yok sayan ve milletlerin son bulacağını iddia eden kozmopolitlik düşüncesini eleştirmektedir. Çünkü milliyet esası hiçbir zaman ortadan kalkmaz. İnsanlar daima topluluk halinde yaşamıştır ve yaşayabilir. Bunun temelinde de *kütle hissi* duygusu vardır. Bu his insanın içinde yaşadığı topluluğa ait olduğuna yönelik duygusudur. Bu hissin yok olması mümkün değildir. Bu nedenle milliyet duygusundan mahrum fertlerden oluşan bir beşeriyet inşa edilemez. Milliyetsiz bir beşeriyet için bütün milletlerde var olan milliyet duygusunun yok olması gerekir. Ayrıca dünyadaki bütün insanların aynı ruhi özelliklere ve ideolojilere sahip olması gerekir. Son olarak milli psikolojiler arasında hiçbir farkın olmaması gerekir. Tüm bunların gerçekleşmesi mümkün değildir. Milletler, birbirinin benzeri olan atomların oluşturmuş olduğu cisimler gibidir. Milletler de birbirinin benzeri olan bireylerin birleşmesinin bir neticesidir. Atomların birleşmesi ile farklı cisimler oluştuğu gibi insanların birleşmesi ile de farklı milletler oluşmaktadır. Aynı zamanda atomların birleşimlerinden oluşan altını demire dönüştürmek mümkün değilse bir Fransız milletini de İngiliz milletine dönüştürmek mümkün değildir (Arsal, 2018: 143-144).

Arsal, kozmopolitlik düşüncesinin milletleri savaşların ve düşmanlığın kaynağı olarak kabul eden görüşü reddetmektedir. Çünkü insanlar arasında savaşları doğuran sebep milliyet esası değildir. Hatta milliyet esası ile rakip topluluklar bir çatı altında birleşme imkânı bulmaktadır. Nasıl ki aile kurumu aileler arasındaki çatışmanın nedeni değilse milletler de milletler arasındaki çatışmanın temel sebebi olamaz. Eğer böyle olsaydı aile kurumunu da ortadan kaldırmak gerekecekti (Arsal, 2018: 144-145). Platon (2010: 279-282) sağlıklı bir devlet düzeni için aile kurumunu ortadan kaldırmıştı. Bu düzende dünyaya gelen çocukların herkese saygı göstermesi için biyolojik anne ve babasını tanımasını istememişti. Böylece her çocuk, her kadın ve adama babası olma ihtimali ile iyi davranacaktı. Ancak Platon (2012: 256-257) bu düşüncesinden *Yasalar* adlı eserinde vazgeçecektir. Devlet adına aile içindeki sevgi ve bağlılık duygusu nasıl feda edilemezse, kozmopolitlik adına tüm milletler de feda edilmez. Ayrıca hiçbir millet bir başka milletin tarihine ve geleceğine aynı hassasiyette bağlı olamaz (Arsal, 2018: 146-148). Bu görüş liberal milliyetçiliğin temsilcilerinden Miller ile de uyumludur. Miller'e göre birey için öncelikli olan içinde yaşadığı topluluktur. İnsanlık ise sonra gelir. Her insan içinde yaşadığı topluluğun kimliğini taşır. Bundan ötürü her birey içine yaşadığı topluluğa karşı sorumluluğa sahiptir (Miller, 1995: 11-12). Bu yasa partikülarist etik ilkesinden gelir. Bireylerin ahlaki davranışları kendileri arasındaki ilişkiye göre belirlenir (Miller, 1995: 49-52).

Arsal'a göre bugünkü milletlerin yüksek kültür seviyesinden doğan psikolojik durumları onları tek bir çatı altında birleşmesine imkân vermemektedir. Ayrıca her milletin kendine özgü ahlaki ve hukuki anlayışı, irsileşmiş ve derinleşmiş milliyet duyguları gelişmiştir. Eski çağlarda küçük toplulukların birleşmesi ile büyük toplulukların oluşması her zaman temsil yolu ile gerçekleşmekteydi. Temsil ise iki şekilde gerçekleşmekteydi. Bunlar ihtiyari taklit ve zoraki temsil yollarıydı. İhtiyari taklitte küçük topluluklar büyük ve güçlü toplulukların örf ve adetlerini, lisanını, inançlarını ve toplumsal düzeni sağlayan kurallarını zorlama olmaksızın benimsiyordu. Zoraki temsilde ise büyük ve hâkim bir topluluk kendi lisanını, inançlarını ve kanunlarını baskı ve güç uygulayarak zayıf topluluğa kabul ettiriyordu. Bu devirde diller çok gelişmemişti. Topluluklar arasında psikolojik farklılıklar henüz derinleşmemişti. Aşağı yukarı benzer nitelikte olan toplulukların taklit yolu aracılığıyla başka bir topluluk içerisinde erimeleri kolaydı. Yüksek kültür seviyesine ulaşmış günümüz topluluklarında bu taklit kanunu uygulanamaz. Bunun nedeni tüm milletlerde kendilerine özgü kalıtsal ruhi özelliklerin derinleşmiş olmasıdır. Zoraki temsilde de artık günümüz milletlerinin tek bir millet olmaları mümkün değildir. Zorbalığın hâkim olduğu bu temsil yöntemi kültürce gelişmiş olan günümüz milletlerinin ahlaki ve hukuki anlayışına uymamaktadır. Son olarak temsil yolu ile birleşmelerde hangi milletin taklit edileceği ya da zorla temsil edileceği bilinmemektedir. Ancak günümüzde eğer böyle bir temsil olarsa bu temsili hangi milletin yapacağı belirsizdir. Tek bir milletin diğer bütün milletleri temsil edeceği bir durumda bir milletin diğer tüm milletlere tahakkümü olacaktır. Arsal, medeni milletlerin karşılıklı olarak birbirlerinden çok şey aldığını belirtiyor. Fakat, bu tür alışverişler milletlerin milli bünyelerinde bir değişikliğe yol açmıyor. Çünkü milletler başka milletlerden aldıkları fikir ve müesseseleri kendi milli bünyelerine uyarlıyor. Hatta yabancı milletlerden alınan farklılıklar milletin gelişiminin bir unsuru oluyor (Arsal, 2018: 149-152). Nitekim bütün medeniyetler ve kültürler birbirinden etkilenmiştir (Arsal, 1946f: 3). Bu nedenle günümüzde milliyetsiz bir beşeriyet imkansızdır.

Arsal, milliyet esasını yok sayan kozmopolitliği reddetmektedir. Ancak tüm milletlerden oluşmuş bir federasyonun oluşmasına da destek vermektedir. Arsal, milli devletler federasyonu olarak isimlendirdiği bu birliğin gerekliliğine işaret eder. Bu gerekliliğin temelinde ise savaşların engellenmesi ve her milletin eşit ve hür olarak varlığını sürdürebilmesi ihtiyacı vardır. Arsal, Cicero (2014: 8-25), Kant (1960) ve Farabi (2015: 97-98) gibi isimlerin peşinden gider ve ebedi barış için dünyada bir milli devletler federasyonunun kurulmasını arzu eder. Ancak Arsal'ın dünya devleti milliyet esasını yok saymaz. Çünkü dünyada yaşanan savaşların temel nedeni milliyet esası değildir. Savaşların

temel sebebi iktisadî çıkar çatışmaları ve güçlü toplulukların tahakküm eğilimidir. Ulus devletleri ortadan kaldırmadan, devletler arasındaki savaşları ortadan kaldırmanın akılcı yolu, bu amaca dönük kuvvet ve araçlara sahip milletlerarası bir otoriteyi teşkil etmektir (Arsal, 2018: 185-190). Arsal'a göre tarihin ilerleyen bir aşamasında tüm milletlerin dahil olduğu bir federasyon kurulacaktır. Ancak bu federasyonun varlığını sürdürebilmesi için akılcı ilkelere ihtiyaç vardır. Demokratik devletlerde hâkim olan bu esaslar birey temellidir. Bu görüşe göre devlet birey için kurulmuştur, birey devlet için değil. Bireylerin devlet tarafından dahi ihlal edilemeyeceği tabii hakları vardır. Bu haklar çerçevesinde her fert otonomdur. Bu haklar her insanı, başkasının her zorbalığından ve tecavüzünden korur. Devlet, bireyin hukukça tanınmış olduğu bu haklara mutlak bir şekilde saygı göstermek zorundadır. Hukuki bir yapı olarak devlet, sahip olduğu egemenlik yetkisini kendisini oluşturan bireylerin onayı ve rızası ile elde eder. Devletlerin varlık nedeni kendisini oluşturan bireylerin hak ve hürriyetini korumasıdır. (Arsal, 2018: 191-192). Arsal, birey-devlet ilişkisinde liberalizmin esas aldığı ilkeleri millet-federalist devlet ilişkisine uyarlamaktadır. Nasıl ki devletlerin varlık nedeni kendisini oluşturan bireyler ise federal devletin varlık sebebi de kendisini oluşturan milli devletlerdir. Federal devletin görevi kendisini oluşturan milli devletlerin hürriyetini, milli egemenliğini ve geleceğini korumaktır (Arsal, 2018: 193). Benzer şekilde MacCormick, milliyetçiliği liberal ilkelerle temellendirmektedir. MacCormick bireye özgü olanı milletlere de uygulamaktadır. Çünkü ahlaki olarak gerekçelendirilebilir politik ilkeler evrenselleştirilebilir (MacCormick, 2002: 175). Kişilere saygı ulusal kimliklere de saygıyı gerektirir. Bireye saygı bireyin ait olduğu kimliğe de saygıyı gerektirir (MacCormick, 2002: 183). İnsanlar bağlamsal bireylerdir. Özgür insan kendi potansiyelini, desteğini aldığı, içinde bulunduğu toplumda gösterir (MacCormick, 2002: 176). Arsal da liberal ilkelerden yola çıkarak milli devletlerin bireye benzer tabii haklarına vurgu yapmaktadır. Bir devletin yetki alanı kendisini oluşturan bireylerin tabii haklarıyla sınırlıdır. Benzer şekilde federal devletin yetki alanı kendisini oluşturan devletlerin egemenlik haklarıyla sınırlıdır. Nitekim federal devletin anayasası da kendisini oluşturan milli devletler tarafından oluşturulur. Federal devlet ile kendisini oluşturan milli devletler arasındaki ilişki Arsal'ın deyimi ile *délégation (vekâlet) telakkisi* ilkesine dayanır. Bunun anlamı federal devletin yetkileri kendisini oluşturan milli devletlerin federal devlete bırakmış olduğu yetki ve görevlerle sınırlıdır. (Arsal, 2018: 193). Arsal, federal devleti oluşturan milli devletlerin hâkimiyetini esas alır ve tüm milli devletler federal devlet bünyesinde eşit temsil edilir (Arsal, 2018: 198-199). Barışı esas alan böyle bir federasyon milliyetçiliğe ters

düşmez (Güngör Ergan, 2017: 235). Ancak milliyet esasının ve milletlerin eşit temsilini ilke edinen bir federal devlet varlığını devam ettirebilir.

Arsal'ın federalist devlet yaklaşımı, Kant'ın federalist devlet yaklaşımı ile uyumluluk göstermektedir. Her iki düşünür de dünya barışı için ortak bir teşkilatın gerekliliğini kabul etmektedir. Kant, devletlerarası ilişkilerin hukuka dayandığı bir evrensel federasyonun dünya barışının tesis edebileceğini savunmuştur (Kant, 2010: 56). Ebedi barışı sağlamanın yolu hukuk ilkelerinin tesis edilmesidir (Kant, 1960: 17-18). Kant, iki tür hukuk düzeninden bahseder. Hukuk düzeninin ilki devletlerin kendi içerisindeki düzene ilişkindir. Kant'a göre her devletin esas teşkilatı cumhuriyetçi olmalıdır. Cumhuriyetçilik esası hürriyeti, müşterek bir kanuna bağlılığı ve vatandaşlar arasında eşitlik prensibini olanaklı kılar. Hukuk düzeninin ikinci yönü devletlerarasındaki düzene ilişkindir. Kant'ın devletler hukuku hür devletlerden kurulu bir federasyona dayanmaktadır (Kant, 1960: 18, 22). Arsal da Kant gibi devletlerin eşitliği ve egemenliği esasını kabul etmiştir.

Azınlık Meselesi

Milletlerin kendi sahasında hür ve özgür olması, vicdanın, ahlakın ve adaletin bir gereğidir. Arsal her milletin hürriyetinden yanadır. Ancak hür olmak demek ayrı bir devlet kurma hakkına sahip olmak değildir. Çünkü milliyet prensibi demek her milletin kendi milli hayatında ve işlerinde otonomisi demektir. Ancak milliyet prensibi demek her devletin bağımsız bir devlet olması gerektiği anlamına gelmez. Milliyet esası din, dil, kültür ve gelenekler alanında özgür olma ve milletleriyle ilgili meselelerde devlet müdahalesi olmaksızın kendi otonomilerine sahip olma hak ve hürriyeti demektir. Bu anlamda esas olan bir milletin, azınlık da olsa milliyet esasını yaşayabilmesidir. Nitekim Arsal, belli bir milletin bağımsız bir devlete sahip olabilmesi için belirli gereksinim ve koşullara ihtiyaç duyduğunu savunur. Bir azınlığın bir devlet kurabilmesi için daha önce bir devlet kurmuş olması, toplu halde yaşıyor olması ve varlığını sürdürebilmesini mümkün kılacak kadar kalabalık bir nüfusa sahip olması gerekir (Arsal, 2018: 200-202). Miller de bir milletin devlet kurabilmesi için belirli şartlara sahip olması gerektiğini söyler. Miller, mümkün olduğunca homojen yapılardan yanadır (Yumlu, 2017: 28-29). Çünkü homojenlik dayanışmayı ve karşılıklı güveni getirir (Miller, 1995: 90-91). Tamir de çok kültürlülüğe karşı homojenlikten yanadır. Tamir'e göre yabancı sayısı arttıkça "Makul eşitlik" aşılmakta ve ortaya kimlik krizi çıkmaktadır. Toplumsal bütünlük için eşit üyelik, anayasacılık ve evrensel haklar gibi politikalar her zaman yeterli olmamaktadır. Bu tür politikalar sosyal ve siyasal

iş birliği için yeterli bir zemin sunmaz (Tamir, 1993: 162-165). Oysa tarihi birimler olarak milletler karşılıklı güveni ve iş birliğini daha mümkün kılar.

Arsal, günümüz devletlerinden hiçbirinin halkında çoğunluğu temsil eden hâkim bir unsurun olmadığını ifade etmektedir. Devletlerin neredeyse tümünde farklı din, dil ve kültürden olan etnik topluluklar vardır. Bu zümrelerin yaşadıkları devlete karşı azınlık hakları bulunmaktadır. Bu haklardan ilki kendi din, dil ve kültür işlerinde özgür olmalarıdır. İkinci olarak azınlıklar kendilerine ait okullar açabilir. Ancak devlet dilinin de okutulması şarttır. Üçüncü olarak kendi dilinde kitap, dergi ve gazete çıkarma hürriyetine sahip olmalarıdır. Dördüncü olarak çeşitli alanlarda cemiyetler kurabilirler. Son olarak azınlıkların sahip olduğu bu hakların dışında yaşadıkları devlette bütün vatandaşlara verilen haklara azınlıklar da sahiptir (Arsal, 2018: 202).

Milliyetçilik ve İlerleme

Arsal, milletlerin kültürce yükselmesinin, ekonomik refahının gelişmesinin ve toplumsal olarak adil bir düzene ulaşabilmesinin temel koşulu olarak bütün milletlerin uygarlık ve kültür olanaklarından aynı oranda faydalanabilmesine, özgür ve bağımsız olabilmesine bağlı olduğunu ifade ediyor. Milliyetçilik, bütün insanlığın kültürce ilerlemesi için çabalamak, mutlu ve müreffeh kılmak için diğer milletlerle iş birliği esasıdır. İnsanlığın gelişimi için bütün milletlerin gelişimi gerekmektedir. Bunun için her milletin kendi hayrı için çalışması gerekir. Nitekim hiçbir millet kendi refahı ve gelişimi için başka milletten medet umamaz. Bu biyolojik bir kanundur. Bu kanun yaşamak istiyorsan kendini kendin düşün, hayat ve bekanı kendin temin et ve kendin için kendin mücadele et ilkesidir (Arsal, 2018: 240-241). Milliyet esası hem milletlerin kendi gelişimi için hem tüm insanlığın gelişimi için gerekli bir ilkedir. Bu anlamda milliyet esası evrensel dayanışmayı artıran ilerlemenin ve gelişimin kaynağı olan bir prensiptir. Arsal'ın milliyetçilik esası akliselime, adalete, beşerî dayanışmaya ve başka milletlerin hürriyetine saygı göstermeye dayanır. Rasyonel milliyetçilik hürriyetçi ve liberaldir. Bu tür milliyetçilikte tüm milletlerin ve tüm milletlerde yaşayan bireylerin hürriyeti arzu edilir. Çünkü akılcı milliyetçilik eşitlikçidir ve her milletlerin yaradılış, kabiliyet ve gelişim kapasitesi yönünden eşit olduğunu kabul eder. Onun milliyetçiliği demokratik, idealist ve iyimserdir. İktisadi refahın gelişmesi ve serbest gelişim imkânlarının artması ile dünyada refahın, gelişimin, barışın ve huzurun artacağını düşünür (Arsal, 2018: 245-248). MacCormick (2002: 176) ve Miller (1995: 93-97) yeniden dağıtım için ulus devletlerin en iyi birimler olduğunu düşünür. Yeniden dağıtım sosyal adaleti ve refahı mümkün kılan politikadır.

Milletlerin gelişmesi ve ilerlemesi için en iyi düzen demokratik düzendir. Çünkü demokratik düzende bireyler özgürdür. Demokrasi halkın hâkimiyetine dayanan hukuki bir düzendir. Bunlar demokrasinin temel değerleridir. Bu değerler demokrasinin iki hukuki prensiple korunur. İlki bireyin hayat ve gelişimi için özgürlüklerinin devlet tarafından korunması ve tanınması ilkesidir. İkinci prensip ise devlet idaresinde kanunların hâkimiyeti esasıdır (Arsal, 1945d: 2). Arsal, aynı anda bireylerin ve milletlerin hürriyetini savunur. Çünkü hürriyetinden mahrum olan insan ümitsiz olur. Ümitsiz insan ise ruhu yaralanmış ve yıpranmış insana döner. Hürriyet rejiminin temini, insanları her sahada ilerleme ve yükselme eylemine yönlendirir. Bu tür bireylerde yaratma, icat etme gibi yetenekler gelişir. Özgür memleketlerde uygarlığın ve kültürün hızlı bir şekilde gelişmesinin nedeni budur (Arsal, 1946g: 2). Arsal, Demokratik toplumdan, bireyin ve milletlerin hürriyetinin esas olduğu bir düzenden yanadır.

Sonuç

Sadri Maksudi Arsal, Türkiye’de Erken Cumhuriyet döneminde ulus inşa sürecine büyük katkıları bulunmuş bir devlet adamı, siyasetçi ve bilim insanıdır. Millet ve milliyetçilik yaklaşımı ile Türk siyasal hayatına önemli katkılarda bulunmuştur. Türk Dil Kurumu’nun, Türk Tarih Kurumu’nun ve Türk Hukuk Tarihi disiplininin kuruluşunda önemli katkıları olmuştur (Pultar, 2017: 44, 56, 60). Nitekim Arsal, Türk Hukuk Tarihinin dünyada ve Türkiye’deki ilk hocası ve bu dersin ilk kitabının yazarı olmuştur (Birinci, 2017: 75). Arsal’ın bu faaliyetlerinde millet ve milliyetçilik meselelerine olan ilgisinin etkisi gözükmektedir. Arsal’ın millet yaklaşımına bakıldığında ilkçi görüşle önemli benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır. Arsal milletleri köklü ve tarihi yapılar olarak nitelendirmektedir. Nitekim tarih ve dil bir milletin oluşumunda önemli unsurlardan ikisidir. Arsal, milletleri tarihi ve kültürel birimler olarak nitelendirmektedir. BU yönü ile lieral milliyetçi yaklaşımla uyum göstermektedir. İkinci olarak Arsal millet düşüncesini liberalizmin bireye dönük yaklaşımı ile temellendirmekte ve bireye özgü olanı millete aktarmaktadır. Bu nedenle Arsal’ın dönemin milliyetçilik yaklaşımlarından ayıran yönü milletleri birey temelli bir yaklaşımla meşrulaştırmasıdır. Milletler yalnızca etnik ya da kültürel bir topluluğun bütünü değildir. Milletler aynı zamanda bireyler gibi tabii varlıklardır. Nitekim bireyin sahip olduğu özellikler ve haklar milletler için de geçerlidir. Bu yönüyle Arsal, kendisinden çok daha sonra “liberal milliyetçilik” kavramı üzerinde duracak olan MacCormick ile benzerlik göstermektedir. Denebilir ki, Arsal, birey temelli millet anlayışını MacCormick’ten çok daha erken bir dönemde temellendirmiştir. Ayrıca toplumların ilerlemesi

için Arsal, milletlerin tıpkı bireyler gibi özgür ve hür olması gerektiğini savunmaktadır. Bir topluluğun gelişmesi için o toplumda bireylerin hürriyeti önemlidir. Dünya medeniyetinin ilerlemesi ve barışın tesisi için de milletlerin hürriyeti önemlidir. Son olarak Arsal kozmopolitliği eleştirmesi bakımından liberal milliyetçi düşünürlerle benzeşmektedir. Arsal'a göre milletler benzer ruhi, fikri ve karakteristik özellikleri itibarıyla uyumlu topluluklardır. Bu uyumu bozacak ve milliyet esasını yok sayacak bir kozmopolitik zararlıdır. Bireylerin hürriyeti esastır. Ancak bireylerin içinde bulunduğu kütleyle karşı ahlaki sorumlulukları vardır. Çünkü milletler aralarında çeşitli bağları bulunan ve belli bir uyum içerisinde yaşayan varlıklardır. Bu durum milletlere kendisini oluşturan parçalardan ayrı bir kimlik kazandırır. Bireyin hürriyeti esas olmakla birlikte bireyin parçası olduğu topluluğa karşı çeşitli sorumlulukları vardır. Bu yönüyle Arsal'ın yaklaşımı Kant, MacCormick ve Miller'in yaklaşımı ile benzerlik göstermektedir. Ancak onu özgün kılan "kategorik imperatif" kavramıyla farklılaşmasıdır. Arsal, Tamir ve Miller gibi kozmopolitik düşüncesini eleştirmesi bakımından liberal milliyetçi yaklaşımla benzerlik göstermektedir. Arsal'ın liberal milliyetçi yaklaşımla örtüştüğü noktalar; milletleri tarihi ve kültürel birimler olarak görmesi, milletleri birey temelli liberal ilkelerle tanımlaması, liberal ilkelerin ve demokrasinin kolektivite içerisinde anlam bulacağı düşüncesi, kolektiviteye karşı bireylere ödev ve sorumluluklar yüklemesi, kozmopolitizm düşüncesine karşı durması ve bir devlet içerisinde yaşayan azınlıklar için "kültürel özerklik" (Pultar, 2017: 44) kavramını geliştirmesi bakımından söylenebilir. Bu yönüyle Arsal'ı Türk siyasal hayatı içerisinde özgün yapan yönü liberal milliyetçi temaya sahip milliyetçilik anlayışıdır.

Arsal, liberal milliyetçi bir temaya sahip olmakla birlikte liberal milliyetçi düşünürlerden ayrıldığı yönleri de bulunmaktadır. Nitekim Arsal liberal milliyetçi kuramın gelişim koşullarında yaşamamıştır. Liberal milliyetçilik atomistik birey anlayışına ve küreselleşme karşısında yaşanan yurttaşlık krizine karşı gelişmiş bir yaklaşımdır. Oysa Arsal'ın yaşadığı dönem küreselleşmenin daha çok teorik olarak dillendirildiği bir dönemdir. Ayrıca Arsal'ın yaşadığı dönemler I. ve II. Dünya Savaşı'nın yaşandığı dönemlerdir. Toplumsal bütünlüğe verdiği önem devletlerin yaşamış olduğu bağımsızlık risklerinden gelebilir. Ancak Arsal, Rusya'da bir azınlık olarak "yurttaşlık krizine" maruz kalması bakımından liberal milliyetçilikle örtüşebilir. Arsal'ın liberal milliyetçilikle yaşadığı ortak bir sorunu da vardır. Bu sorun, bireylerin sahip oldukları özgürlük karşısında içinde buldukları topluma karşı ödev ve sorumlulukları arasında nasıl bir denge kurulduğu belirsizliğidir. Bu yönüyle, bu çalışmada Arsal'ın bir liberal milliyetçi olup olmadığı tartışılabilir olmakla birlikte liberal milliyetçi bir temaya sahip olduğu ortaya çıkmaktadır.

Kaynakça

- Acar, K. (2004). *Resimlerle Rusya, savaşlar ve Türkler*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Akıncı, A. (2013). Osmanlı-Türk milli kimliğinin oluşmasında Rusya Türkleri, göçler ve Türko-
loji çalışmalarının rolü. *Akademik Bakış Dergisi*, 38, 1-18.
- Akpınar, T. (1991). Arsal, Sadri Maksûdî. *TDV İslam Ansiklopedisi*, (3), 396-397.
- Aristoteles (1975). *Politika*. (Çev. Mete Tunçay). İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Arsal, S. M. (06.01.1946g). Demokrasi ve hürriyet. *Tasvir Gazetesi*, s.2-3.
- Arsal, S. M. (07.04.1946a). İnsanların manevî hayatında gaye ve ideallerin rolü. *Tasvir Ga-
zetesi*, s.3.
- Arsal, S. M. (10.12.1945a). Demokrasinin ilmi ve ruhi esasları, *Tasvir Gazetesi*, s.2.
- Arsal, S. M. (12.05.1946c). Ruhî ve manevî hayatın zenginliği ve yaş. *Tasvir Gazetesi*, s.3.
- Arsal, S. M. (13.01.1946e). Milli ideoloji ve yabancı ideolojiler. *Tasvir Gazetesi*, s.2.
- Arsal, S. M. (14.04.1946d). Milletlerin hayatında fikir ve ideallerin rolü. *Tasvir Gazetesi*, s.3.
- Arsal, S. M. (17.02.1946b). İlim ve hürriyet. *Tasvir Gazetesi*, s.3-4.
- Arsal, S. M. (1930). *Türk Dili İçin*. Ankara: Türk Ocakları Yayınları.
- Arsal, S. M. (2014). *Türk tarihi ve hukuk*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Arsal, S. M. (2018). *Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları: Milliyet Duygusunun Sosyolojik,
Psikolojik ve Tarihi Temelleri Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Arsal, S. M. (21.04.1946f). Medeniyet mahsulleri ve kültür kıymetleri zail olmaz. *Tasvir Ga-
zetesi*, s.3.
- Arsal, S. M. (21.10.1945b). Dünyada iki türlü telâkki karşı karşıya. *Tasvir Gazetesi*, s.3, 7.
- Arsal, S. M. (23.12.1945e). Demokrasinin istinad ettiği ilmî ve felsefî esaslar. *Tasvir Gaze-
tesi*, s.2.
- Arsal, S. M. (29.10. 1945d). Demokrasi ve hukuk. *Tasvir Gazetesi*, s.2.
- Arsal, S. M. (30.12.1945c). Demokrasi ve müsavât esası. *Tasvir Gazetesi*, s.3.
- Ayda, A. (1991). *Sadri Maksûdî Arsal*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Aydın, A. (2011). Serbest Cumhuriyet Fırkası ve Adnan Menders'in siyasi hayatının başlama-
sı. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (8), 1-9.
- Baharççek, A., & Ağır, O. (2014). Rusya'nın başarısız demokratikleşme tarihi. *Birey ve Top-
lum*, 4(8), 5-27.
- Berkes, N. (2012). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 18.Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Birinci, A. (2017). Türk Hukuk Tarihçisi Sadri Maksudi'nin Hayat Hikayesi ve Eserleri. F. Ge-
dikli, A. A. Yörük & M. E. Kalıpçı (Ed.), *Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal'a Armağan Özel
Sayısı* (s. 75-122). İstanbul: İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası.
- Bolay, S. H. (2002). Cumhuriyet Dönemi Düşünce Hayatı. Güzel, H. C., Çiçek, K. ve Koca, S.
(Ed.), *Türkler Cilt 17* (s. 1315-1401). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Bowen, A. G. (2009). Document analysis as a qualitative research method. *Qualitative Rese-
arch Journal*, 9 (2), 27-40. <https://doi.org/10.3316/QRJ0902027>
- Caferoğlu, A. (1967). Sadri Maksudi Arsal'ın aziz hatırası. *Türk Kültürü Dergisi*, 5(53), 13-16.

- Charney, D. (2003). Identity and liberal nationalism. *American Political Science Association*, 97(2), 295 – 310. <https://doi.org/10.1017/S0003055403000686>
- Cicero, M. T. (1823). *De republica*. Bostoniae: Everett.
- Cicero, M. T. (2014). *Yükümlülükler üzerine*. (Çev. C. Cengiz Çevik). İstanbul: Türkiye İşbankası Kültür Yayınları.
- Çebi, M. S. (2012). Yeniliklerin yayılmasında sosyal taklidin ve kanaat önderlerinin işlevsel önemi: Gabriel Tarde'in sosyal taklit teorisi açısından bir inceleme. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, 34, 1-18. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/ikad/issue/64885/989001>
- Dagger, R. (2004). Communitarianism and Republicanism. G. F. Gaus and C. Kukathas (Ed.), *Handbook of Political Theory*, (167-179), London: Sage Publications.
- Descartes, R. (2007). *Felsefenin ilkeleri*. (Çev. Mesut Akın). İstanbul: Say.
- Devlet, N. (2020). *Rusya Türklerinin millî mücadele tarihi (1905-1917)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Durkheim, E. (1926). *De la division du travail social*. Paris: Librairie Feliz Alcan.
- Durkheim, E. (2005). *Dini hayatın ilkel biçimleri*. (Çev. Fuat Aydın). İstanbul: Ataç Yayınları.
- Durkheim, E. (2014). *Toplumsal işbölümü*. (Çev. Özer Ozankaya). İstanbul: Cem Yayınevi.
- Erdoğan, A. (2018). Yeni Bir Din: Milliyetçilik? *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Kasım, (7), 227-253. <https://doi.org/10.32739/uskudarsbd.4.7.52>
- Erkan, Ü. (2019). Rusya'da modernleşme hareketleri, Rusya Müslümanları ve İsmail Gaspralı. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 12(27), 758-776. <https://doi.org/10.12981/mahder.578882>
- Farabi (2015). *İdeal devlet*. (Çev. Ahmet Arslan). Ankara: Divan Kitap.
- Fındıkoğlu, Z. F. (1955). Prof. Sadri Maksudi'nin son eseri ("Milliyet Duygusunun Esasları" adlı eser hakkında). *Türk Yurdu*, 251, 408-411.
- Gedikli, F., Yörük A. A. ve Kalıpçı, M. E. (Ed.). (2017). *Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal'a armağan özel sayı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası.
- Geertz, C. (2010). *Kültürlerin yorumlanması*. (Çev. Hakan Gür.). Ankara: Dost.
- Giddings, F. H. (1914). *The principles of sociology*. New York: The Macmillan Company.
- Güngör Ergen, N. (2017). Sadri Maksudi Arsal'da millet ve milliyet. F. Gedikli, A. A. Yörük ve M. E. Kalıpçı (Ed.), *Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal'a Armağan Özel Sayısı* (s. 219-238). İstanbul: İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası.
- Hablemitoğlu, N. (2004). *Çarlık Rusyası'nda Türk kongreleri (1905-1917)*. Ankara: Kırım Dergisi Tarih Araştırmaları.
- Heywood, A. (2015). *Siyasetin temel kavramları*. (Çev. Hayrettin Özler). Ankara: Adres Yayınları/Liberte.
- İnalçık, H. (1963). Sadri Maksudi Arsal (1880-1958). *Türk Kültürü*, (5), 49-52.
- Kant, I. (1960). *Ebedi barış üzerine felsefi deneme*. (Çev. Yavuz Abadan ve Seha L. Meray). Ankara: Ajans Türk Matbaası.
- Kant, I. (2002). *Ahlak metafiziğinin temellendirilmesi*. (Çev. Ioanna Kuçuradi), Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Kant, I. (2010). Yaygın Bir Söz Üstüne: "Teoride Doğru Olabilir, Ama Pratikte İşe Yaramaz" [Teori ve Pratik]. H. Çörekçioğlu (Der.), *Kant Felsefesinin Politik Evreni* (s. 17-57). İstanbul Üniversitesi Yayınları.

- Karabulut, T. (2014). Yurttaşlığın krizini yeniden düşünmek: liberal milliyetçilik ve anayasal yurtseverlik kuramları. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 69(4), 871-890.
- Kılıç, M. (2007). Erken Cumhuriyet dönemi Türk milliyetçiliğinin tipolojisi. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (16), 113-140.
- Koşay, H. Z. (1967). Sadri Maksudi Arsal'ın hizmetleri ve millet anlayışı. *Türk Kültürü Dergisi*, 5(53), 17-24.
- Kushner, D. (1979). *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908)*. (Çev. Şevket Serdar Türet, Rekin Erdem, Fahri Erdem). İstanbul: Kervan Yayınları.
- Kymlicka, W. (1998). *Çokkültürlü yurttaşlık: Azınlık haklarının liberal teorisi*. (Çev. Abdullah Yılmaz.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Laçiner, Ö. ve Bora, T. (1995). Die Turk republiken und die Türkei: der zweite Anlauf", *Zeitschrift für Türkeistudien*, 8(1), 115-138.
- Le Bon, G. (2014). *Kitleler psikolojisi*. (Çev. Hasan Can). Ankara: Tutku Yayınları.
- Leibniz, G. W. (2019). *Monadoloji: metafizik üzerine konuşma*. (Çev. Atakan Altınörs). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- MacCormick, N. (2002). *Questioning sovereignty: law, state, and nation in the European commonwealth*. New York: Oxford University Press.
- MacCormick, N. (2015). Doğal Hukuku Yeniden Ziyaret (Kitap Değerlendirmesi: John Finnis, Doğal Hukuk ve Doğal Haklar). (Çev. Şule Şahin Ceylan). *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 64(3), 915-930. https://doi.org/10.1501/Hukfak_0000001795
- Miller, D. (1995). *On nationality*. Oxford: Clarendon Press.
- Nutku, U. (2014). Leibniz'in monadlar teorisinin tarihsel önemi. *Kilikya Felsefe Dergisi*, (1), 1-14.
- Önsoy, R. (1989). Osmanlı Batılılaşma hareketleri ve Atatürk İnkılâpları. *Erdem Dergisi*, 4(14), 365-377.
- Özer, M. A., Ayhan, U., ve İrdem, İ. (2018). Liberal milliyetçilik ve türk milliyetçiliği: Bir dikotomi mi yoksa uygulanabilir bir argüman mı? *TESAM Akademi Dergisi*, 5(1), 35-62. <https://doi.org/10.30626/tesamakademi.392688>
- Pakaslahti, A. (1968). Önsöz. Yrjö Raevuori (Yazar), *Sadri Maksudi ve Türk-Fin Münasebetleri* (s. 7-18). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 8-No: 9(B1).
- Platon (2010). *Devlet*. (Çev. Can Ersöz). İstanbul: Şüle Yayınları.
- Platon (2012). *Yasalar*. (Çev. Candan Şentuna ve Saffet Babür). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Poray, R. (1967). Ord. Prof. Dr. Sadri Maksudi Arsal. *Türk Kültürü Aylık Dergisi Sadri Maksudi Sayısı*, (53), 299-300.
- Pultar, G. (2017). Dedem Sadri Maksudi Arsal (1878-1957). F. Gedikli, A. A. Yörük ve M. E. Kalıpçı (Ed.), *Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal'a Armağan Özel Sayısı* (s. 44-74). İstanbul: İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası.
- Raevuori, Y. (1968). *Sadri Maksudi ve Türk-Fin münasebetleri*. (Çev. Aydın Yeğen). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Shils, E. (1957). Primordial, personal, sacred and civil ties. *The British Journal of Sociology*, 8(2), 130-145.
- Spencer, H. (1890). *Principles of psychology*. London: Williams and Norgate.
- Tamir, Y. (1993). *Liberal nationalism*. New Jersey: Princeton University Press.

- Tamir, Y. (2019). *Why nationalism*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Tarde, G. (1903). *The laws of imitation*. (Trans. Elsie Clews Parsons). New York: Henry Holt and Company.
- Tarde, G. (2011). *Geleceğin tarihinden alıntılar*. İstanbul: Say.
- Taymas, B. A. (1959). *Kazanlı Türk meşhurlarından iki maksudiler*. İstanbul: Sıralar Matbaası.
- Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü (1967). Sadri Maksudi Sayısı. *Türk Kültürü Aylık Dergisi*, 53, 297-346.
- Ünal, F. ve Kavuncuoğlu, S. (2015). Prens Sabahattin ve adem-i merkeziyetçilik anlayışı. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (45), 118-130.
- Yayla, A. (2002). *Liberalizm*. Ankara: Liberte.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2008). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yıldırım, C. ve Bıçakçı, H. (2019). Osmanlıdan günümüze liberalizm ve liberal partiler. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, (72), 212-226.
- Yörük, A. A. (2017). Sadri Maksudi Arsal için bir bibliyografya denemesi. F. Gedikli, A. A. Yörük ve M. E. Kalıpçı (Ed.), *Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal'a Armağan Özel Sayısı* (s. 123-163). İstanbul: İstanbul: İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası.
- Yumlu, O. (2017). David Miller'in liberal milliyetçilik savunusuna eleştirel bir bakış. *Amme İdaresi Dergisi*, 50(2), 25-50.

Matbuat Kanunu'nun 50. Maddesi Odağında Türkiye'de Basın Özgürlüğü: Cumhuriyet Gazetesi Örneği (1945-1947)

Meltem Salimoğlu*

Öz

Osmanlı döneminden itibaren Türkiye'de basın, özgürlük sorunu ile karşı karşıya kalmıştır. Kısıtlama ve baskılarla şekillenen basın politikaları, sansür, gazetelerin kapatılması, muhalif gazetecilerin yargılanması ve tutuklanmasıyla Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Esasen basın özgürlükleri ilk Anayasa'dan itibaren koruma altına alınmıştır. Ancak Anayasa'ya rağmen kanunlara eklenen muğlak ifadeler ve Sıkıyönetim uygulamaları, iktidarların basın özgürlüğünü kabul etmekte zorlandığını göstermektedir. Matbuat Kanunu'nun 50. maddesi ile 1931'den itibaren iktidar, gazeteleri kapatma yetkisini elde etmiştir. Bu çalışmada 50. maddenin basın özgürlüklerini nasıl etkilediği, basının ilk özgürlük adımlarını nasıl ve ne zaman attığı analiz edilmiştir. Çalışmada, zoraki demokrasi dönemi olarak adlandırılan 1945-1947 yılları arasında *Cumhuriyet* gazetesi, metin analizi yöntemiyle incelenerek bu soruların cevabı aranmıştır.

Anahtar Kelimeler: Basın Tarihi, Basın Özgürlüğü, Matbuat Kanunu, 50. Madde, Çok Partili Dönem.

Freedom of the Press Focusing on Press Law Article 50 in Turkey: The Case of the Cumhuriyet Newspaper (1945-1947)

Abstract

Since the Ottoman period the press in Turkey has been experiencing a problem with the freedom issue. Press politics have been shaped by restrictions and pressures such as censorship and closed newspapers, tried and jailed opposition journalists also continued in the Republic Period. Indeed, the freedom of the press has been protected since the first Constitution. However, despite the Constitution, ambiguous wording was added to law and martial law implementation shows that governments have always had difficulty in accepting the freedom of the press. With the Article 50 of the Press Law the government gained the authority to close the newspapers in 1931. This study has analysed how Article 50 has influenced how and when the freedom of the press took the first freedom steps. In this article, those questions were sought by researching the *Cumhuriyet* newspaper with the text analysis method called reluctant democracy period which was between 1945-1947.

Keywords: History of the Press, Freedom of the Press, Press Law, Article 50, Multi-party Period.

*Dr., Bağımsız Araştırmacı | meltemsalimoglu@gmail.com
ORCID: 0000-0002-8484-6526 | DOI: 10.36484/liberal.1142968
Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 27, Sayı:107, Yaz 2022, ss. 95-128.
Gönderim Tarihi: 10 Temmuz 2022 | Kabul Tarihi: 7 Eylül 2022

Giriş

Osmanlı döneminden itibaren Türkiye’de basın rejimi sansür, yasaklama ve kapatılmalarla şekillenmiştir. 1939’da yazılan *Türkiye’de Matbuat Rejimleri* kitabında Server İskit, tüm dünyada matbuat kanunlarının rejimlerin ruhuna uygun olarak hazırlandığını ve basın rejimlerinin siyasi rejimlerin seyrini takip ettiğini ifade etmiştir (1939: 1-5). Bu ifade doğru olmakla birlikte, yazıldığı dönemin otoriter basın rejimini normalleştirme çabasının da bir yansımasıdır. Basın elbette rejimin ideolojisine uygun şekilde hazırlanan kanunlar çerçevesinde hareket etmektedir. Nitekim 1876 tarihli ilk Anayasa’da “basın kanun dairesinde serbesttir” hükmü bu çerçeveye işaret etmektedir. Ancak Türkiye’de 1947’ye kadar basın, normlar hiyerarşisinin en üst basamağındaki Anayasa’nın da adeta üstündeki iktidarın kontrolü ve güdümünde, “görülen lüzum üzerine” kapatılan bir araç haline gelmiştir. Kanunlara ilave edilen muğlak ifadelerle bu politika meşrûlaştırılmaya çalışılmıştır. İskit’in söz ettiği “rejimin ruhuna uygun basın”, Cumhuriyet döneminde 1931 Matbuat Kanunu ile biçimlendirilmiştir. Kanunun 50. maddesi şöyledir:

Memleketin umumi siyasetine dokunacak neşriyattan dolayı İcra Vekilleri Heyeti kararı ile gazete veya mecmualar muvakkaten tatil olunabilir. Bu suretle kapatılan gazete veya mecmuanın neşrine devam edenler hakkında 18. madde hükmü¹ tatbik olunur. Bu suretle kapatılan bir gazetenin mesulleri tatil müddetince başka bir isim ile gazete çıkaramaz (www.resmigazete.gov.tr, 1931).

Türkiye’de gazete ve dergiler 15 yıl süresince bu kanun hükmü ve “üniformalı 50. madde” (Faik, 2011: 45) olarak adlandırılan Sıkıyönetim gerekçesiyle Hükümet tarafından kapatılmıştır. Osmanlı döneminden devralınan bu gelenek, Türk basınının gelişimine doğrudan etki etmiştir.

Literatürde çok partili döneme geçiş süreci sıklıkla “kısa süreli bir özgürlük dönemi” şeklinde tanımlanır. Bu sürecin özgürlük dönemi olarak kabul edilmesine neden olan üç önemli düzenleme bulunmaktadır. İlki Milletvekilleri Seçimi Kanunu’nda yapılan değişikliklerle, seçmenlerin temsilcilerini doğrudan seçebilecekleri tek dereceli seçim esasının kabul edilerek çok partili rejime geçilmesidir. İkincisi, siyasi örgütlenmelerin kurulabilmesine olanak sağlayan Cemiyetler Kanunu’nda yapılan değişikliktir. Üçüncü düzenleme ise bu çalışmaya konu olan Matbuat Kanunu’ndaki değişikliktir. Demokratikleşme adımları olarak değerlendirilen bu uygulamaların beklentileri tam anlamıyla karşıladığı söylenemez. Cumhuriyet’in ilk tek dereceli seçimi olan 1946 seçimlerinin dürüst bir seçim olmadığı dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü tarafından da (Salimoğlu, 2020: 258) kabul edilmiştir. Dolayısıyla

1 18. madde Türk Ceza Kanunu maddelerine atıf yapmakta, 100 liradan başlayan para cezası ve 6 aydan başlayan hapis cezası hükümlerini içermektedir (www.resmigazete.gov.tr, 1931).

seçim sisteminin değişimi ve çok partili rejime geçiş, adaletli bir seçim yapılmasını sağlayamamıştır. Cemiyetler Kanunu'nda yapılan değişikliklerle 1950'ye kadar 33 yeni parti kurulmuştur (Tunaya, 1952: 557). Ancak kısa süre sonra bu partilerin pek çoğu, özellikle sol partiler, anti-komünist ideolojinin yükselişi nedeniyle rejime aykırı sayılarak kapatılmıştır. Matbuat Kanunu'nun 50. maddesi ise 13 Haziran 1946'da değiştirilmiş, değişiklikten bir ay sonra yapılan seçimlerin ardından Sıkıyönetim süresi uzatılmış ve gazeteler kapatılmaya devam etmiştir. İktidarın demokrasinin gerektirdiği özgürlük ve eşitliği bir ideal olarak benimsemek yerine pragmatik hareket ettiği söylenebilir. Türkiye'nin savaş sonrası demokrasi ve özgürlük söylemiyle hareket eden Müttefiklerin arasında konumlanma hedefi, demokratik bir yönetim biçiminin esaslarını yerine getirmekten öncelikli görünmektedir. Dolayısıyla 1945 sonrası atılan siyasi adımlar ve özellikle basına karşı tutum değişikliği, Gazeteci Sabiha Sertel'in ifadesiyle "...zincirleri çözmek değil, irade ve otoriteyi elde tutup zevahiri [görünüşi] kurtarmak için bu zinciri gevşetir gibi görünmektedir." (1945: 7). Bu nedenle 1945 sonrası süreç, bir özgürlük döneminden ziyade zoraki demokrasi dönemi olarak nitelenebilir. Çalışmada 1945-1947 döneminin basın açısından ne ifade ettiği, basın özgürlükleri üzerinde bir tehdit unsuru olan 50. madde odağında analiz edilecek, 50. maddenin nasıl ve neden değiştirildiği, bu süreçte basında eleştiri ve muhalefet dilinin gelişimi değerlendirilecektir. Çalışmada, zoraki demokrasi dönemi, Osmanlı'dan itibaren takip edilen basın politikasının bir uğrağı olarak değerlendirilmiş, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleri arasındaki süreklilik vurgulanmıştır. Basın politikasındaki bu süreklilik, bütünsel bir analiz yapılmasını sağlamıştır. Bu bakış açısının, alandaki çalışmalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

1945-1947 döneminde, *Cumhuriyet*, *Akşam*, *Vakit*, *Vatan*, *Tan*, *Tasvir*, *Yeni Sabah*, *Tanin*, *Son Posta*, *Son Telgraf*, *Gece Postası* ve *Ulus* gazeteleri yayımlanmaktadır.² *Cumhuriyet* gazetesi dönemin en yüksek tirajlı gazetesidir (Koloğlu, 1992: 71). Gazetenin o dönem için geniş bir kitleye ulaşması ve Başyazar Nadir Nadi'nin yazılarının basında yaşanan değişimi net bir şekilde yansıtması nedeniyle çalışmada *Cumhuriyet* gazetesi incelenmiştir. Gazetenin 1945-1947 yılları arasında yayımlanan tüm sayılarında, hükümetin en fazla müdahale ettiği alanlar olan başyazılar ve birinci sayfa haberleri, basın özgürlükleri ve 50.madde odağında metin analizi yöntemiyle değerlendirilmiştir.

Bu çerçevede çalışmada iki bölüm yer almaktadır. Birinci bölümde Matbuat Kanunu'nun hazırlanması ve uygulamaları etrafında 1931-1945 döneminde Cumhuriyet kurucularının basın politikası anlatılmıştır. İkinci bölümde

2 Orhan Koloğlu, 1946'da 202 yeni gazete ile 302 dergi çıktığını belirtir (1992: 71). Yukarıda dönemin en yüksek tirajlı gazeteleri yer almaktadır.

bu politikanın süreklilik noktaları, basın özgürlüklerinin gelişimine etkileri bakımından değerlendirilmiş, 1945-1947 döneminde 50.madde değişikliği öncesi ve sonrasında yaşanan değişim ele alınmıştır.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Basın Özgürlüğü (1931-1945)

1858'de Ceza Kanunu ile basına yönelik ilk yasaklar başladığında Osmanlı'da biri resmi, iki gazete ve bir dergi olmak üzere sadece üç yayın bulunmaktadır. Kanunda para cezasının yanı sıra, saltanat ve yöneticiler aleyhinde yazan gazetelerin kapatılacağı hükmü yer almıştır (Topuz, 2003: 44). İşte Türk basının tarihinde ilk kez bir gazetenin kapatılması, bu kanun hükmünce 1861'de gerçekleşmiştir. 1864'te Matbuat Nizamnamesi hazırlanmış, bu düzenlemeyle gazete çıkarmak için hükümetten ruhsat alma zorunluluğu getirilmiştir. Nizamnamede gazetelerde hükümetten gelen resmi yazıların yayımlanmaması, "genel adaba ve milli ahlaka" aykırı, "bakanlara ve dost hükümdarlara dokunacak" yazılar ve "halkın aşağılanması" suç oluşturan konular arasında yer almaktadır (Topuz, 2003: 45). Hıfzı Topuz, Fransa'dan aynen alınan 1864 Nizamnamesini "özenti" olarak niteler (2003: 44). Zira yayımlanan gazeteler, baskı sayısı ve yarattığı etki bakımından güçlü değildir. Dolayısıyla bu düzenleme ülkenin gerçekleri ve koşullarına uygun değildir.

Osmanlı döneminde basına yönelik en ağır uygulamalardan biri, 1867'de yayımlanan Âli Kararname'dir. Kararnamede, gazetelerde "memleketin genel yararına/çıkarlarına aykırı aşırılıklar" suç sayılmaktadır. Bunun yanı sıra "devlete dil uzatmak" ve "zararlı düşünceler" de suç kapsamındadır. Bu muğlak ifadeler, iktidarın basın üzerinde uygulamak istediği baskıyı kolaylaştırdığından bu içerikteki düzenlemeler de uzun ömürlü olmaktadır. Nitekim Âli Kararname 1909'a kadar yürürlükte kalmıştır (Topuz, 2003: 46). Basılı malzemeler dışında, doğrudan basına yönelik ilk sansür 1876 tarihlidir; bu karar la gazetelere baskıdan önce denetlenme zorunluluğu getirilmiştir. Aynı yıl Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi sonrasında basın tarihinde 'ilk kısa özgürlük dönemi' başlamıştır. Kanun-i Esasi'nin 12.maddesinde "Basın, kanun dairesinde serbesttir" ifadesi yer almıştır. 30 Mayıs 1876'da başlayan "bayram havası", 20 Eylül 1877'de Sıkıyönetim ilanına kadar devam etmiştir. Dolayısıyla bu birinci özgürlük dönemi 1 yıl 3 ay sürmüştür. Sıkıyönetim Kararnamesi'nde "Askeri hükümet... zihinleri kurcalayacak yayın yapan gazeteleri derhal kapatabilir." ifadesi yer almıştır (Topuz, 2003: 48-49; İnuğur, 1993: 255-259). Bu dönem, her türlü basılı eserin sansür kapsamına girmesi ve bazı kelimelerin gazetelerde kullanımının yasaklanması uygulamaları ile 1908'e kadar devam etmiştir (İnuğur, 1993: 266).

24 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte basında 'ikinci kısa özgürlük dönemi' başlamıştır. İkinci Meşrutiyet'le başlayan bu dönemde tirajlar 50 bine yükselmiş, 353 dergi ve gazete yayımlanmıştır (İnuğur, 1993: 320). Bu dönemin bitiş tarihi 12 Nisan 1909'dur. İkinci özgürlük dönemi, yaklaşık 8 ay sürmüş ve 31 Mart Olayı sonrası askeri yönetim ve basına yeniden sansür konulmasıyla sona ermiştir. 1912'de sansür kaldırılmış ancak gazete çıkarılması için teminat yatırılması, "edep ve ahlak kurallarına aykırı" yazıların yasaklanması şeklinde uygulamalar devam etmiştir (Topuz, 2013: 86). 1913'teki Babıali Baskını sonrasında sansür yeniden uygulanmaya başlamış, asayişe zarar verebilecek gazeteler Bakanlar Kurulu kararıyla kapatılmıştır (İnuğur, 1993: 320). 1909'da kabul edilen Matbuat Kanunu, basın özgürlüğünü sınırlayan 15 değişiklikle 1931'e kadar yürürlükte kalmıştır (Topuz, 2003: 85).

Osmanlı döneminde basın politikasını özetlediğimiz süreçte, gazetelerin yayımlanabilmesi için ruhsat alma ve teminat yatırma zorunluluğu, kanunlarda yer alan muğlak ifadelerle basın suçlarına gerekçe oluşturulması ve gazetelerin iktidar tarafından kapatılması konumuz açısından önemli ve akılda tutulması gereken noktalar. Zira bu uygulamaların yol açtığı iktidarın hizmeti ve güdümünde basın politikası küçük farklarla Cumhuriyet dönemine devredilecektir. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e adeta bir gelenek olarak sürdürülen bu politikanın oluşmasında Millî Mücadele döneminde yaşananlar da önemlidir. Cumhuriyet'i kuracak kadrolar Millî Mücadele döneminde basınla da mücadeleye girişmiş, "muhalif basın" kavramı, bu dönem itibarıyla zihinlere kazınmıştır. Atatürk, *Nutuk*'ta muhalif basını, Millî Mücadele sırasında açık güçlüklerin yanında "gizli güçlükler" şeklinde nitelemiştir (Nutuk, 1927/2015: 228). Basının gücü de bu dönemde deneyimlenmiştir. Nitekim mücadelenin Anadolu'ya duyurulması ve desteklenmesi için *İrade-i Milliye*, *Hakimiyet-i Milliye* gazeteleri ve Anadolu Ajansı Mustafa Kemal'in emriyle kurulmuştur (Topuz, 2003: 138). 1920'de Meclis'in açılmasının ardından ilk faaliyetlerden biri, Bakanlar Kurulu'na bağlı Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti Umumiyesi'nin kurulmasıdır. Basının takibi ve denetimi noktasında bu teşkilat, zincirin ilk halkasıdır. 1933 ve 1934'te yapılan düzenlemelerle Matbuat Umum Müdürlüğü adını alacak teşkilat, "gazete ve mecmuaları tetkik etmek... devleti alakadar eden yazıları vekaletle bildirmek" görevi ve rejime uygun "telkin ve terbiye vasıtası" basın yaratılması amacıyla İçişleri Bakanlığı'na bağlı faaliyet gösterecektir (TBMM Tutanakları, 1934: 277). 1940'ta Başbakanlığa bağlanacak Matbuat Umum Müdürlüğü, Genel Müdür Selim Sarper'in emir ve talimatlarıyla 50.maddenin uygulanmasında tek yetkili organ haline gelecektir (Faik, 2011: 36).

7 Ekim 1923'te Bakanlar Kurulu kararnamesiyle Birinci Dünya Savaşı'ndan itibaren sürdürölen Sıkıyönetim ve sansür kaldırılmıştır (Topuz, 2003: 155). Basın tarihinin 'üçüncü kısa özgürlük döneminin' bu karar sonrası başladığını söyleyebiliriz. Cumhuriyet'in ilanının ardından Mustafa Kemal, basının yeni rejimin etrafında "çelikten bir fikir ve zihniyet kalesi" olması gerektiğini belirtmiştir (Söylev ve Demeçler, 1924/2006: 326). 1924 Anayasası'nda Kanun-i Esasi'de olduğu gibi basının kanun dairesinde serbest olduğu ve sansürlenemeyeceği kabul edilmiştir. Ancak Şeyh Sait İsyanı ile başlayan süreç, iktidar ve basın arasındaki ılımlı havayı tümüyle dağıtmıştır. İsyan sonrası Sıkıyönetim ilan edilmiş ve 4 Mart 1925'te tüm özgürlükleri kısıtlayan *Takrir-i Sükûn Kanunu* kabul edilmiştir. Dolayısıyla üçüncü kısa özgürlük dönemi de 1 yıl 6 ay sürmüştür.

Şeyh Sait İsyanı'nı Matbuat Kanunu'nun içeriğini şekillendirecek ilk gelişme olarak kabul edebiliriz; zira basın, olayın sorumlularından biri sayılmıştır. Recep Peker'in³ *Takrir-i Sükûn Kanunu* görüşmelerindeki sözleri önemlidir:

Malum İstanbul matbuatının memleket hesabına aleyhtarı olduğumu bugün bu kürsüden söylemek fırsatını bulduğumdan dolayı bahtiyarım... Bugünkü Cumhuriyetin müstakbel evlatları, bugün yaşadığımız tarihi günleri mütalaa ettikleri zaman bu müesseseyi [Meclis'ten bahsediyor] ve bu âli Cumhuriyet binasını yıkmak için veya hut uzakta ve yakında içi bu hararetle yanan hainleri teşvik ve teşci [yürekendirme] yolunda, ilk vasıta olarak İstanbul matbuatını göreceklendir... Bunu icap eden hedeflere karşı, icap eden kuvvet ve şiddetle tatbik edeceğiz (Tutanaklar, 1341/1925: 146-148).

Kanunda, "memleketin nizami içtimaisinin, huzur ve sükununun, emniyet ve asayişinin ihlaline sebep olabilecek unsurlar" arasında basın da yer almaktadır (www.tbmm.gov.tr, 1925). Kanunun yürürlükte kaldığı 1929'a kadar 12 gazete süresiz olarak kapatılmıştır (Topuz, 2003: 148).

Takrir-i Sükûn Kanunu 4 Mart 1929'da kaldırılmış, 27 Temmuz 1931'de *Matbuat Kanunu* yürürlüğe girmiştir. Bu dönemi, basının 'dördüncü kısa özgürlük dönemi' olarak değerlendirebiliriz. Önceki dönemlerden farklı olarak bu özgürlük dönemi ilk kez Sıkıyönetimle sonuçlanmamıştır. Hükümet, Sıkıyönetim dönemlerine özgü gazete ve dergileri kapatma yetkisine 1931'de yürürlüğe girecek *Matbuat Kanunu* ile sahip olacaktır.

Şeyh Sait İsyanı'nın yanı sıra Matbuat Kanunu'nu şekillendiren diğer iki olay, 12 Ağustos 1930'da Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın (SCF) kurulması ve aynı yıl 23 Aralık'ta yaşanan Menemen Olayı'dır. SCF'nin kurulması ile birlikte basında hareketlilik başlamıştır. Bu süreçte *Cumhuriyet*, *Akşam*, *Hakimiyet-i Milliye* hükümetin, *Son Posta* ve *Yarın* gazeteleri yeni kurulan partinin

3 Recep Peker, 1946-1947 yıllarında Başbakan olarak görev yapacaktır.

yanında yer almıştır (Mazıcı, 1996: 144). Dolayısıyla Cumhuriyet kurucularının zihinlerinde henüz taze olan 'muhalif basın' kavramı yeniden gündemdedir. Hükümetten muhalif basına karşı tepkiler de gecikmemiştir. SCF'nin kurulmasından üç ay sonra Belediye seçimleri sırasında yaşanan olaylar üzerine Meclis'teki görüşmelerde, basından duyulan rahatsızlık dile getirilmiştir. Görüşmelerde bir milletvekili tarafından SCF lideri Fethi Okyar'ın Başvekillik döneminde basın özgürlüğünü desteklemiş olması, bir eleştiri olarak ifade edilmiştir. Fethi Okyar milletvekiline şu sözlerle cevap vermiştir:

Benim Başvekil olduğum zamanı hatırlattılar. O zaman yine hürriyet teranelerinden bahsetmişim. Matbuat hürriyetinden bahsetmişim. Ne büyük kabahat işlemişim... Ben hürriyete aşık bir adamım. Her vakit bu aşkıma izhar edeceğim [açığa vuracağım]. Matbuat hürriyetine de aşıkım, eğer bana tevcih ettiğiniz muaheze [eleştiri] bundan ibaretse maaliftihar [iftiharla] kabul ederim (Tutanaklar, 1930: 61).

Bu dönemde henüz *Matbuat Kanunu* yürürlüğe girmediğinden bazı gazeteler *Ceza Kanunu* hükümlerince soruşturma geçirmiş ve kapatılmıştır. Basın özgürlüğü tartışmaları bu cezalar nedeniyle gündeme gelmiş, eleştiri içeren yazı ve karikatürler basında yer almıştır.

Resim 1. Son Posta gazetesinde basın özgürlüğüne ilişkin karikatürler (1930: 1).

Meclis'teki görüşmelerden iki gün sonra Fethi Okyar partinin feshedildiğini açıklamıştır (Son Posta, 1930: 1). Partinin kapatılmasından kısa süre sonra Menemen Olayı gerçekleşmiş, bu olay hükümetin eleştiri oklarının tamamıyla basına yönelmesine neden olmuştur. Menemen Olayı nedeniyle alınan tedbirler hakkında Meclis'te yapılan görüşmede Başbakan İsmet İnönü şunları söylemiştir:

Bizim çektiğimiz sıkıntı nedir? Muhalefet havasında, tenkidatta, muhalif neşriyatta memleketin ve devlet otoritesinin çektiği sıkıntı memleket alınganlığının suiistimal edilmesidir... Fırsat ve imkanı bulunca tenkit etmek vaziyetini takınmış olan adamda

İnönü görüşmelerdeki ilk konuşmasında, basına karşı mevcut tedbirlerin yeterli olmadığını ve milletvekillerinin basına ilişkin fikirlerini dinlemek istediğini belirtmiştir. Bu sözlerden, milletvekillerinin görüşleri doğrultusunda bir kanun hazırlanacağı anlaşılmaktadır. Ancak aynı oturumda yaptığı ikinci konuşmasında, kanun teklifinin hazır olduğunu söylemiştir (Tutanaklar, 1931: 38). Dolayısıyla önerge gerekçesiyle yapılan bu görüşmelerin basın özgürlüğünü önemli ölçüde kısıtlayacak *Matbuat Kanunu*'na basını/kamuyunu hazırlamak olduğu söylenebilir.

Matbuat Kanunu'nun komisyon raporlarında, basının “asıl vazifesine dönmesi” gerektiği, “nafiz”, “feyizli”, “yüksek” vazifesinden zaman zaman ayrılarak “nizamsızlık” oluşturduğu, basın hürriyetinin suistimal edildiği ve bunun “ciddi endişelere” neden olduğu belirtilmiştir. Raporla “sorumluluk, hürriyetin teminatıdır” ifadesi kullanılmış, basın hürriyetinin, devletin hürriyeti ve otoritesine tercih edilemeyeceği vurgulanmıştır (Tutanaklar, 1931: 387).

Matbuat Kanunu görüşmeleri kısa sürede tamamlanmıştır. Görüşmelerde en kapsamlı konuşma, Başvekil İsmet İnönü tarafından, Kanunun en önemli maddesi olan 50.madde üzerinde yapılmıştır. İnönü konuşmasında gazetele- rin kapatılmasını gerekçelendiren “memleketin umumi siyasetine dokunacak neşriyat” ifadesinin ne anlama geldiğini anlatmış, bu yayınların “muhtelif ahval ve şerait altında tahmin olunamayacak ve sayılamayacak kadar çok olabileceğini” belirtmiştir. İnönü bir öncelikler sıralaması yaparak 50.madde kapsamına girecek konuları örneklemiştir. Rejimin müdafaası başlıca görev kabul edildiğinden Cumhuriyet'e karşı yayınlar ilk sıradadır. Diğer unsurlar şöyledir: “Büyük Millet Meclisi'nin itibarı, mebuslar, Devlet Reisi, milli vahdet, ordu, zabıta kuvvetleri, polis, jandarma vs., günün şartlarına göre mali meseleler ve yabancıların bu kapsamdaki neşriyatları”. İnönü, bu unsurların birdenbire akla gelen meseleler olduğunu belirterek 50. maddenin kapsamını şu sözlerle genişletmiştir:

Eğer bir memleket hayatında umumi siyasete dokunacak mevzuları kamilen evvel- den keşfetmek mümkün olsaydı belki saymak daha kolay olurdu. Fakat saydıklarımın haricinde nice ihtimalat vardır ki onlar üzerinde şimdiden bir tarif yapmaya imkan yoktur... Saydığım ihtimaller haricinde birçok mevzular hükümetlere bu salahiyeti tatbik etmek için vazife verecektir. Bunları tasrih edemem [belirtemem] (Tutanaklar, 1931: 375).

Matbuat Kanunu ile gazete çıkarmanın da zorlaştırıldığı görülmektedir. Dönemin Anayasası'na göre milletvekili olabilmek için “Türkçe okuyup yazabilmek” (www.resmigazete.gov.tr, 1924) yeterlidir. Ancak *Matbuat Kanunu*'nda gazetelerin yazı işleri müdürü ve başyazarının yüksek okul mezunu,

sahibinin ise yüksek okul ya da lise mezunu olması şartı getirilmiştir (www.resmigazete.gov.tr, 1931). Diğer taraftan Millî Mücadele döneminde muhalif yayın yapanlar ve rejim karşıtı fikirleri nedeniyle mahkumiyeti bulunanların gazete çıkaramayacakları belirtilmiştir (Tutanaklar, 1931: 363).

Matbuat Kanunu'ndan ilk etkilenen gazete, muhalif *Yarın* gazetesidir. Başyazar Arif Oruç belirtilen şartları taşımadığından gazetecilikten ayrılmış, *Yarın* gazetesi kanun yürürlüğe girdikten bir ay sonra kapanmıştır.

“Yarın,, neşriyatını tatile karar verdi
Yeni matbuat kanunu, tatbikat tecrübelerinden sonra tadil edilecek olursa tekrar neşriyata başlayacağımızı karilerimize vadeyleriz

Resim 3. Matbuat Kanunu'nun ardından *Yarın* gazetesinin kapanma haberi (1931: 1).

Resim 4. Gazeteciliği bırakmasının ardından Arif Oruç'la ilgili haberler (Son Posta, 1931, s.1).

1931'de yürürlüğe giren *Matbuat Kanunu*'nda ilk değişiklik, 1938'de yapılmıştır. Parti/devlet özdeşliğinin resmîyet kazandığı ve otoriter bir rejimin sürdüğü bu dönemde basın tümüyle siyasi iradenin kontrolü altındadır. 1938 değişikliği ile gazete ve mecmua çıkarıcılara beyannameye ilaveten ruhsatname alma ve bankaya teminat yatırma zorunluluğu getirilmiştir. Gazete ve mecmua sahiplerinde olması gereken koşullara “su-i şöhret sahibi olmak” hükmü ilave edilmiştir; böylece Hükümet tarafından “kötü bilinen kişiler” gazete veya dergi çıkaramayacaktır. Yapılan bir diğer değişiklikle okullar, enstitüler ve fakültelerde “disiplini bozacak mahiyetteki vakaların” yayımlanması yasaklanmış, bu tip haberler için mahallin en büyük mülki amirinden izin alma zorunluluğu getirilmiştir (www.resmigazete.gov.tr, 1938). Aynı yıl,

“matbuatı milli maksatlar uğruna uyanık ve toplu halde bulundurmak, Cumhuriyet'in menfaatlerine hadim kılmak” hedefine yönelik *Basın Birliği* kurulmuştur (Tutanaklar, 1938: 402).

İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte basının hareket alanı daha da kısıtlanmıştır. 1940'ta kabul edilen *Örfi İdare Kanunu* ile askeri makamlara gazeteleri, matbaaları kapatmak ve gerektiğinde sansür koymak yetkisi verilmiş, (www.tbmm.gov.tr, 1940) böylece gazeteler bir taraftan *Matbuat Kanunu*'nun 50. maddesi, diğer taraftan *Örfi İdare Kanunu* hükmünce kapatılmaya başlanmıştır. 1940-1945 dönemindeki kapatılma kararları incelendiğinde iktidarın iki yolu da kullandığı görülmektedir. 1941-1944 yılları arasında gazete ve dergiler 21'i süresiz olmak üzere toplam 87 kez kapatılmıştır (Güvenir, 1991: 120-123). Bunların yüzde 56'sı Örfi İdare, yüzde 44'ü Bakanlar Kurulu kararıyla gerçekleşmiştir.

1940'da *Matbuat Kanunu*'nda yeni bir düzenleme yapılmıştır. Kanun gerekçesinde, mevcut kanunla ferdi hakların korunduğu ancak “milli vahdet, emniyet ve ahenge aykırı gelebilecek neşriyata” (Tutanaklar, 1940: 154) yönelik düzenleme bulunmadığı, bu nedenle değişikliğe ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir. 30.maddede yapılan değişiklik ile “milli hisleri inciten ve bu maksatla milli tarihi yanlış gösteren yazılar” yasaklanmıştır (Tutanaklar, 1940). *Ceza Kanunu*'nda yer alan ve 50. madde ile de kolaylıkla gerekçelendirilebilecek “milli hisleri incitme” eyleminin *Matbuat Kanunu*'na ilavesi, hükümetin savaş koşulları gerekçesiyle basını daha da baskı altında tutacağını bir işareti olarak gözükmektedir. Basın, bu değişiklik karşısında da sessizliğini korumak zorunda kalmış, konuya ilişkin haberler gazetelerde yorumsuz yer almıştır. Bu konuda tek başyazı Zekeriya Sertel'e aittir. Sertel, o dönemde pek çok gazeteci gibi muhalif kimliğinden oldukça uzaktır. Sertel şunları yazmıştır:

Türkiye Cumhuriyeti demokrasi sistemini kabul etmiştir ve Refik Saydam hükümeti memlekette matbuat hürriyetini mukaddes bir anane haline getirmeye azmetmiştir... Türk matbuatı dünyanın en hür matbuatından biri olarak kalmıştır... Maddelerdeki müphemiyeti hükümetin hüsnüniyetine bağışlayabiliriz (Tan, 1940: 6).

Oysa Sertel, bu yazısından 10 yıl önce, ‘dördüncü kısa özgürlük dönemi’ olarak nitelediğimiz 1930'da, basınla ilgili düşüncelerini daha açık ve cesur şekilde dile getirebilmiştir:

Hükümet ‘mali vaziyetimiz iyidir’ diyor, tüm gazeteler hep bir ağızdan ‘mali vaziyetimizi fena göstermek bir cürümdür’ diye bağıryorlar. Ertesi gün hükümet harici borçlarını ödeyemeyecek halde bulunduğunu ilan ediyor. Bu defa gazeteler ‘mali vaziyetimiz harice olan borçları ödemeye müsait değildir, Avrupa bize yardım etsin’ diyor. Bu mutlak ağız birliği, bu mutlak teslimiyet, memleketi hep aynı suretle düşünen bir mektep haline getirdi.. Matbuat muhitini teneffüs edilemez hale getirdi... Boğuluyoruz: biraz hava istiyoruz (Son Posta, 1930: 3).

Savaş süresince basına uygulanan baskı, yıldırma, yasaklamalar ve hükümet tarafından talimatla yayımlatılan haberler pek çok anı kitabında tamlıklarla ve örnekleriyle yer almıştır.⁴ Örneğin 1941'de *Akşam* gazetesine gönderilen bir talimat şöyledir:

17.12.1941 tarihli *Akşam* gazetesinin dördüncü sayfasında intişar eden bulmacanın dolu kareleri gamalı haçı göstermektedir. Bunun tesadüfen bu tarzda vücuda gelmesi mümkün olsa bile birçok okuyucular tarafından muhtelif tarzda mütalaa ve telakki edilmesi tabiidir. Okuyucular tarafından yanlış telakkilere meydan verecek şekil ve yazıdan çekinilmesini tavsiye ederim (Otmanbölük, 1986: 222).

Resim 5. Matbuat Umum Müdürlüğü tarafından gamalı haça benzetilen bulmaca (Akşam, 1941: 6).5

1942'de bir başka talimatta ekmeke, odun, kömür ve et yokluğundan "şikâyet kılıklı neşriyat" yasaklanmış, aynı yıl bir gazetede yayımlanan başlık için "zevksiz ve telaş verici" ifadesi kullanılmıştır (Otmanbölük, 1986: 222). *Akbaba* dergisi sahibi Yusuf Ziya Ortaç, 1940'ta *Matbuat Umum Müdürlüğü*'ne gönderdiği bir özür telgrafında şunları yazmıştır: "Bir mizah gazetesinin yapacağı en hafif şaka, nihayetinde memleket menfaatine muhalifse derhal susarız." (akt. Güvenir, 1991: 210). Gazete ve dergilerin kapatılması ve yeniden açılması ağır mali yüklerle neden olduğundan bu dönemde basın mensuplarının sansür konulmasını dahi istedikleri bilinmektedir (Güvenir, 1991: 211).

CHP, 1943 sonlarında basın konusunda alınacak tedbirlere ilişkin bir komisyon oluşturmuş ve 1930'lardan sonra ilk kez "muhalif basın" ifadesini kullandığı bir rapor hazırlamıştır (BCA, 1944). Komisyonun amacı "basın ve

4 İkinci Dünya Savaşı sırasında hükümetin uygulamalarına dair literatürde en çok atıfta bulunulan yazar bu çalışmada 1945-1947 dönemi yazılarını incelediğimiz Nadir Nadi'dir (1965).

5 Bulmaca, *Akşam* gazetesinin 6. sayfasında yayımlanmıştır. Belirtilen kaynakta yazım hatası olabilir.

yayın faaliyetlerinin daha yapıcı ve faydalı hale getirilmesidir" (BCA, 1944: 2). Bu doğrultuda gazete ve dergilerin "milli hayatın, Kemalist rejimin ve Türk devletinin pekişmesindeki" rolü vurgulanmış, "yapıcı bir milli basın" hedeflenmiştir. Raporda "devletin umumi siyasetine uygun olmayan yazıların" yayımlandığı ifade edilmiştir. Hükümetin neden sansür istemediği şu sözlerle açıklanmıştır: "Matbuatın serbest kalması... zararlı fikir ve temayüllerin ifade olunamadıkları takdirde görülen sathın altında işleyerek rejimin ve devletin temellerini oymak sureti ile mucip olabileceği tehlikeyi önlemek bakımından zaruretler" (BCA, 1944: 3-4). Görüldüğü üzere aslında fiilen uygulanan sansüre Anayasa'da yer verilmemesinin nedeni, muhalif yayın organlarının tespit edilmek istenmesidir. Raporda çözüm önerisi olarak hükümetin 50. maddeyi "müsamahasız" kullanması gerektiği ifade edilmiştir (BCA, 1944: 3-4). Raporda ayrıca "müspet/menfi tenkit" tanımları yapılmış, menfi tenkit tanımı içinde "devlet ve hükümet işlerinin kötü gittiğinden bahsediş" ifadesi yer almıştır (BCA, 1944: 5). Raporun basında desteklenmesi o dönem için şaşırtıcı değildir. 1930'lu yılların muhalif gazetesi *Son Posta*'daki başyazıda, yazı ve ifade hürriyeti konusunda baskının "lüzumlu" olduğu ifade edilmiş ve rapor şöyle değerlendirilmiştir: "Raporun neticesi milli matbuat lehine çıktı... Milli matbuat... Kemalizm ideolojisinden mana alan sağsız, solsuz, halis Türk fikridir... Matbuat, bu rejimin çocuğudur" (1944: 1). *Cumhuriyet* başyazarı Nadir Nadi de yazısında "Milli Şef'in önderliğindeki Türk basınında" makamların uyanık olması, basın faaliyetlerinin tamamının kontrol edilmesi ve basının "kötü niyetli" kişilerden temizlenmesi gerektiğini savunmuştur (*Cumhuriyet*, 1944: 1). Rapora ilişkin tek eleştiri *Vatan* gazetesi başyazarı Ahmet Emin Yalman'dan gelmiştir. Yalman, menfi/müspet tenkit ayırımının muğlak olduğunu savunduğu yazısında 50. maddeye de atıf yaparak şunları söylemiştir: "Hükümetin umumi siyasetine uygunluk ve hükümetin itibarını sarsmak gibi ölçü kullanılacak olursa... bunun manası da münakaşa hürriyetinin ortadan kalkmasından, ancak şekli muhafaza var gibi gösterilmesinden ibarettir." (*Vatan*, 1944: 1). *Vatan*, *Tan* ve *Tasvir* gazetelerinde 1944 ortalarından itibaren başlayan benzer eleştiriler nedeniyle üç gazete de kapatılacak, 23 Mart 1945'e kadar yayımlanmalarına izin verilmeyecektir (Toker, 1970: 33).

1944'te ayrıca, parti müfettişlerinin hazırladıkları raporlar doğrultusunda "parti prensiplerine aykırı neşriyatta bulunan gazete ve mecmuaların himaye edilmemesi, bu yolda yazı yazarların öğretmenlik gibi fikir yayıcı işlerde kullanılmaması, devlet daireleri ile müesseselerinin abone olacakları gazete ve mecmuaların parti tarafından tespit edilmesi" kararları alınmış, basın konusunda mevcut politikanın devam etmesi gerektiği belirtilmiştir (BCA, 1944: 10). Bu dönemde dikkat çekici bir uygulama da, CHP İstanbul İl İdare

Heyeti Başkanı Fikret Sılay tarafından CHP Genel Sekreterliği'ne dzenli olarak gnderilen basın raporlarıdır. 1944 yılı Mayıs ve Kasım ayları arasında 15 gnlk hazırlanan raporlarda, hkkmet politikalarını konu eden yazı ve haberler mercek altına alınmıştır (BCA, 1944).

Görldüğü üzere 1945'e girilirken hkkmetin basın politikasında bir değişim planı bulunmamaktadır. Bilakis daha sıkı denetim temayülüne işaret eden kararlar alınmıştır. Hkkmetin basın politikasındaki yönünü dış politik gelişmeler değiştirecek ve zoraki demokrasi dönemi 1945 itibarıyla başlayacaktır.

Demokrasiye Geçiş Dönemi ve 50. Madde: 1945-1947

1945'te, "demokrasi ve hürriyet zaferi" şeklinde nitelenen Birleşmiş Milletler Anayasası Meclis'te kabul edilmiştir (Tutanaklar, 1945: 160). Türkiye, "hürriyetseven milletler" (Tutanaklar, 1945: 160) arasındaki bu yeni konumunu muhafaza etmek durumundadır. Bu koşullarda tek parti yönetiminin ve otoriter rejimin sürdürülemeyeceği açıktır. Dolayısıyla Türkiye'nin önündeki ilk değişim zorunluluğu ideolojik ve siyasal düzeydedir. 1945'le başlayan dönem, demokrasi ve özgürlük söyleminin etkisiyle yaşanan bir değişim, hkkmetin deyimiyle bir "liberalleşme" sürecidir (Tutanaklar, 1946: 299). Bu süreç, çok partili rejime geçişle başlamış, Matbuat Kanunu değişikliği ile devam etmiştir.

1945'te Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den toprak ve üs talepleri Türkiye'nin ABD tarafında yer almasına gerekçe oluşturmuş, ancak bu tercih Türkiye'nin karşısına hem ekonomik hem de ideolojik yeni zorunluluklar çıkarmıştır. Türkiye'ye özgü devletçilik anlayışından uzaklaşılarak piyasa ekonomisinin desteklenmesi, iktisadi bağımsızlığu tartışmalı hale getiren hibe ve yardımların kabulü, IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası parasal sistemlere üyelik bu ekonomik zorunlulukların ilk adımları olarak gözükmemektedir. Bu adımlar Türkiye'de savaş döneminde güçlenmeye başlayan egemen sınıfların çıkar ve beklentilerini de karşıladığından olduğu hızlı atılmıştır. Diğer taraftan ABD'nin ideolojileri de hızla dolaşıma girmiş, 1946 itibarıyla anti-komünizm ve muhafazakarlık Türkiye'de yükselen iki ideoloji olmuştur. Tüm bu değişim unsurlarının ortak söylem zemini demokrasidir. 1945 itibarıyla Türkiye'de demokrasi, adeta her derde deva bir kurtarıcı olarak en çok kullanılan kavramlardan biri haline gelmiştir. 1945 sonrasını "mefhum anarşisi dönemi" olarak niteleyen Nadir Nadi'ye göre demokrasi ile birlikte "hürriyet" ve "sosyal adalet" kavramları da bu dönemde gündemden hiç düşmemiştir (Cumhuriyet, 1945: 1).

Resim 6. *Cumhuriyet* gazetesinde demokrasi tartışmaları ile ilgili bir karikatür (1945: 1).

1945 ile birlikte hükümet, demokrasi rejimi hedefi ve demokratik gelişme vaadi ile hareket etmeye başlamıştır. İktidarın demokratikleşme çabasının ilk görünümlerinden biri, basına karşı müsamahalı bir yaklaşım içine girmiş olmasıdır. Ancak 1931'den itibaren uzun bir sessizlik dönemine giren basında bu tavır değişikliğine karşı güvensizlik ve genel bir tedirginlik hali söz konusudur. Bu durumun 1947'ye kadar devam ettiği Nadir Nadi'nin bir yazısında şu ifadelerle yer almıştır: “Bugün ulu orta tenkitler savuran bir adama halâ bir nevi kahraman gibi bakılıyor. Çünkü yarın bu adamın bir bahane ile zindana tıklımayacağından orada inim inim inilemeyeceğinden kimse emin değildir” (*Cumhuriyet*, 1947: 3).

Cumhuriyet gazetesinde basın özgürlüklerinden ilk kez 21 Şubat 1945 tarihinde Amerikalı gazetecilerden oluşan “Hür Basın Komisyonu”nun⁶ Türkiye ziyareti haberi ile bahsedilmiştir. Komisyon üyeleri, Başbakan Şükrü Saracoğlu ile yaptıkları toplantıda, basın hürriyetinin gelişmesi yolunda çaba gösterilmesi ve tüm ülkelerde gazetecilerin özgürce haberlerini yayımlayabilmeleri amacıyla yola çıktıklarını belirtmiş, basın hürriyetinin demokrasinin esası olduğunu vurgulamıştır. Komisyonun dile getirdiği en önemli mesaj, basın üzerindeki devlet nüfuzunun kalkması temennisidir. *Cumhuriyet* gazetesinde bir haber metni olarak bu sözlere yer verilmiş, ancak aynı gün yayımlanan bir değerlendirme yazısında bu görüşlerin paylaşılmadığı ifade

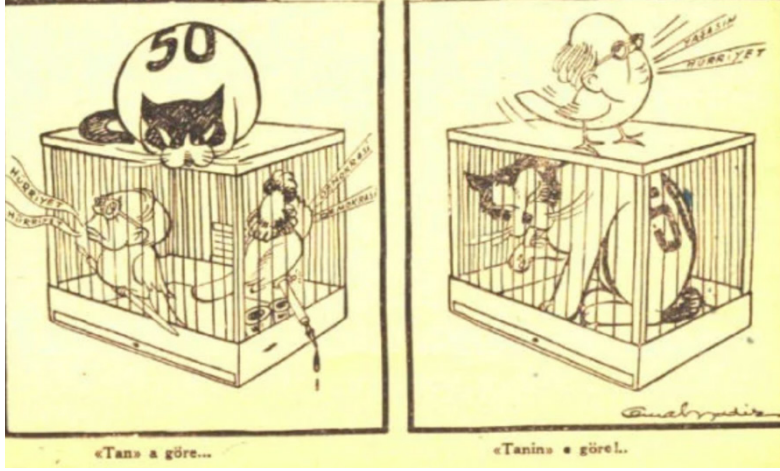
6 Komisyon'un adı Freedom of the Press Committee yani “Basın Özgürlüğü Komitesi”dir. Ancak gazetede bir temenniden olsa gerek “Hür Basın Komisyonu” olarak anılmaktadır.

edilmiştir (Cumhuriyet, 1945: 1-4). Yazıda, basının sorumluluğunun, basın özgürlüğünden daha önemli olduğu vurgulanmış, hür basının toplumu zehirleyen kötü bir silah olarak kullanıldığından bahsedilmiştir (Cumhuriyet, 1945: 1). *Cumhuriyet* gazetesinde o dönemde basın özgürlüğüne ilişkin yazılarda, Türkiye'nin devlet otoritesini koruyan özel konumu vurgulanmaktadır. Bu nedenle her rejimin basın hürriyetini kendi şartlarına göre değerlendirmesi gerektiği savunulmuştur. Nadir Nadi bir yazısında “bizim hürriyetimiz ithal malı değildir” ifadesini kullanmış, Türk basınına diğer ülkelerde olduğundan daha az hür sayanların hükümete karşı “haksızlık” ettiğini belirtmiştir (Cumhuriyet, 1945: 1).

13 Haziran 1945'te Celal Bayar'ın hazırladığı bir önerge ile basında ilk kez 50. madde tartışmaları başlamıştır. Önergede, gazete kapatma yetkisinin Bakanlar Kurulu'ndan alınarak mahkemelere verilmesi ve yeni çıkacak gazeteler için araştırma süresinin beyanname verildikten sonra bir ayı geçmemesi teklif edilmektedir (Cumhuriyet, 1945: 1). Teklif, Meclis'in tatile girmesi nedeniyle görüşülememiştir. *Cumhuriyet* gazetesi bu tartışmalarda da yine hükümetten yana tavır almıştır. Ancak 1945 öncesi yayımlanan yazılarla kıyaslandığında temkinli bir eleştiri tonuna da rastlamak mümkündür. Konuya ilişkin ilk yazısında Nadir Nadi, 50. maddeden çok daha mühim meseleler olduğunu, maddenin Anayasa'ya aykırılığının tartışılmasının “milli menfaatlere zarar verdiğini” ifade etmiştir. Nadi, muhalif basında yer alan eleştirel yorumlara karşı hükümetin müdahale etmesi gerektiği görüşündedir:

Geçen sene hafifçe öksüren bir gazete neden kapatılıyordu? Şimdi nara atanlara niçin ses çıkarılmıyor? Saracoğlu'nun gazetelere karşı tatbik ettiği şiddet metoduna zaten lüzum yoktu. Bu metottan tam San Francisco konferansı sırasında vazgeçilmesi fena bir tesadüf olmuştur. Buna bakarak şimdiki hükümeti oportünizm yapmakla töhmetlendirmeye çalışanlar bulunabilecektir (Cumhuriyet, 1945: 1).

50. maddenin gündeme gelmesi basında fikir ayrılıklarına neden olmuştur. Muhalif basın, konuyu özgürlüklerin savunulması açısından değerlendirmiş, 50. maddenin kaldırılması gerektiğini yazmıştır. *Cumhuriyet*'in de aralarında olduğu hükümete yakın gazetelerde ise “milli” kavramıyla nitelenen bir hürriyet anlayışı savunulmuştur. 50. maddenin *Cumhuriyet* gazetesi ve benzer konumda yer alan basında bir anlamda kabullenildiği ve meşrulaştırılmaya çalışıldığı görülmektedir. 1945 Aralık ayında *Tan* gazetesine yapılan saldırı sonrasında yazdığı başyazıda Nadir Nadi, *Tan* olayını 50. maddede yer alan ifadeyle “Türk halkının umumi siyasete aykırı yayınlara reaksiyonu” şeklinde değerlendirmiştir (Cumhuriyet, 1945: 1).

Resim 7. 50. maddeye ilişkin basında farklı görüşleri anlatan bir karikatür (Cumhuriyet, 1945: 1).

1945 yılı Aralık ayında Başbakan Şükrü Saracoğlu, son aylarda 50. madde-nin uygulanmadığını ve mecbur kalınmadığı sürece de uygulanmayacağını belirtmiştir (Cumhuriyet, 1945: 3). Esasen Nadir Nadi de yazılarında sıklıkla hükümetin neden bu yetkiyi kullanmadığını sormaktadır. Eylül ayında yazdığı bir makalesinde “dört aydır alıp yürüyen bu muhalefet havası neden” diye sormuş, Kasım ayında “5-6 ay öncesine kadar bizde muhalefet diye bir şey yoktu” sözlerini kullanarak zoraki demokrasiye geçişin başlangıcı sayılabilecek aynı tarihi işaret etmiştir. Bu tarih, San Francisco Konferansı'nın düzenlendiği tarihtir.⁷ Nadi, bu nedenle süreci “San Francisco markalı demokrasi modası”, “San Francisco tuğralı hürriyet fermanı” nitelendirmeleriyle anlatmıştır. Hükümetin Konferans'a katıldıktan sonra “basının dizginlerini koyuverdiğini” (Cumhuriyet, 1945: 1) yazmıştır.

Hükümetin basına gösterdiği müsamahanın kaynağında San Francisco Konferansı'nın payının olduğu bir gerçektir. Konferansta dile getirilen özgürlükler konusu muhalif basında da sıklıkla yer almaktadır. Ancak yukarıda Türkiye ziyaretinden bahsettiğimiz Basın Özgürlüğü Komitesi'nin Konferans'ın son günlerinde hazırladığı raporun da, hükümeti harekete geçirdiği söylenebilir. Komisyon'un hazırladığı rapor, ABD Başkanı Truman'a da sunulmuş, ABD basınında rapor doğrultusunda basın özgürlüğüne ilişkin yorum ve haberler yer almıştır. Türk basınında ise raporla ilgili haber ve değerlendirmelere tümüyle yer verilmemiştir. İşte bu gerekçeyle, ABD Savaş Enformasyon Dairesi Direktörü G.H. Damon tarafından Başbakan Şükrü Saracoğlu'na rapor özetinin bir kopyası, ABD basınında yer alan haberler ve

⁷ San Francisco Konferansı 25 Nisan 1945-26 Haziran 1945 tarihleri arasında toplanmıştır.

General Eisenhower'ın Basın Özgürlüğü Komitesi Başkanı W. Forrest'a yazdığı mektup gönderilmiştir. Damon mektubunda "bu haberlerden hiçbirini, Ankara gazetelerinde yer almadı" ifadesini kullanmıştır. Saracoğlu'na gönderilen rapor özetinde, "birçok hükümetin savaş güvenliği bahanesiyle basını siyaseten kontrol ettiği ve hükümet başkanlarının kendi ülkelerindeki basın özgürlüğünün geleceğı konusunda gayri samimi sözler dışında bir şey söylemedikleri" tespiti yer almaktadır. Haber örneklerinde ise, kalıcı barış için basın özgürlüğünün bir teminat olarak BM Anlaşması'na dahil edilmesi gerektiğı ifadesi yer almaktadır (BCA, 1945: 1-4).⁸

Celal Bayar'ın 1945'teki önergesinden tam bir yıl sonra 13 Haziran 1946'da *Matbuat Kanunu*'nun 50. maddesinin değiştirilmesine ilişkin kanun teklifi Meclis'e gelmiştir. Aynı oturumda 1938'de rejime uygun bir basın yaratılması amacıyla hazırlanan *Basın Birliğı Kanunu*, "mesleğın serbestçe gelişimine uygun olmadığı" gerekçesiyle kaldırılmıştır. 50. maddede yapılan değışiklik şöyledir:

Türk Ceza Kanununun ikinci kitabının birinci babının birinci ve ikinci bölümlerinde yazılı cürümler yayım yoluyla işlendiğı takdirde mahkemece, cürmün gerektirdiğı ceza ile birlikte gazete veya mecmuanın bir aydan iki yıla kadar kapatılmasına karar verilir. Yetkili mahkeme hükümden önce dahi kovuşturmanın her derecesinde gazete veya mecmuanın kapatılmasına karar verebilir. Şu kadar ki kapatma süresi birinci fıkrada yazılı surenin yukarı haddini geçemez. Bu suretle kapatılan gazete veya mecmuanın yayımına devam edenler hakkında 18.madde hükmü uygulanır. Böylece kapatılan gazete veya mecmuanın sorumluları kapatma süresi içinde başka bir adla gazete veya mecmua çıkaramazlar (www.resmigazete.gov.tr, 1946).

Bu değışiklikle gazete ve mecmuaların kapatılması usulü kaldırılmamıştır. 1946'ya kadar Bakanlar Kurulu tarafından verilen kapatma kararı, mahkemelere devredilmiştir. *Ceza Kanunu*'nda tanımlanan suçlar basın yoluyla işlendiğinde mahkemeler gazetelerin kapatılması kararı verebilecektir. 50. madde değışikliğinin komisyon raporları ve Meclis'teki görüşme tutanakları değerlendirildiğinde hükümetin 1931'den itibaren uygulanan 50. madde nedeniyle kendisini savunma çabası içinde olduğı görülmektedir; kanunun, 1931 koşullarında zorunluluk nedeniyle hazırlandığı vurgulanmış, "memleketin umumi siyaseti" kavramı açıklanmaya çalışılmıştır. Kanun gerekçesinde, 50. madde değışikliğinin uygulamada yaratacağı sorunlara dikkat çekilmiştir. Memleketin umumi siyasetinin ne olduğunu bilen tek makamın Bakanlar Kurulu olduğı, adli mercilerin karara varmak için Bakanlar Kurulu'na başvurarak mütalaasını almak zorunda kalacağından bahsedilmiştir. Bu nedenle "memleketin umumi siyasetini" koruduğı belirtilen *Türk Ceza Kanunu* maddeleri gerekçede sıralanmıştır. Buna göre, TCK'nun 125, 127, 128, 132,

8 Orijinali Fransızca olan belgenin çevirisi için Alper Altuğ'a teşekkür ederim.

133, 137, 140, 141, 142, 143, 146, 149 ve 155. maddelerinin memleketin dahi-li ve harici emniyetinin konu edildiği maddeler olduğu ve kapatma kararının bu maddelere göre verilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Dolayısıyla hükümet hem mahkemelere yol göstermiş hem de “memleketin umumi siyaseti” ifadesinin sınırlarını net bir şekilde belirlemiştir. İçişleri Komisyonu raporunda 50. madde “ölü bir madde” şeklinde ifade edilmiştir. Raporda, “normal haller yaklaştıkça” maddenin uygulanmasına gerek kalmadığı ve kanunların liberal esaslara göre düzenlendiği vurgulanmıştır. Ayrıca Hükümetin siyasi parti ve fikirlerin geliştirilmesinden yana olduğu, muhalif fikirler nedeniyle gazetelerin kapatılmasının istenmediği belirtilmiştir. Adalet Komisyonu raporunda ise kanunların hazırlandığı zaman ve karşılanmak istenen ihtiyaç doğrultusunda tanzim edildiği ilkesine dikkat çekilmiş, siyasi ve sosyal yeni bir düzenin amaçlandığı bu dönemde 50. maddeye ihtiyaç kalmadığı ifade edilmiştir. Rapora göre, 50. madde son zamanlarda “hürriyetin geniş anlayışına dayanan müsamaha ile” uygulanmaktadır. Hükümetin 50. maddeye rağmen gazetelere neden müsamaha gösterdiği şu sözlerle anlatılmıştır:

Aylardan beri görüyoruz gazetelerimiz istedikleri şekilde kendi zihniyetlerine uygun bir tarzda neşriyat yapıyorlar hem de bazıları çok ağır yazıyorlar. Fakat Hükümetçe tolerans gösteriliyor ve bir gazete kapatılmıyor. Halbuki Hükümet pekala bu gazetelere 50.maddeyi tatbik edebilirdi de. Amma bunu yapmamıştır. Zira bir İnkılap Partisi olan CHP, demokrasiyi gerçekleştirmeyi kendisine bir vazife bilmektedir. Ve bunu bir şiar edinmiştir. Bunun için de müsamahakâr davranmaktadır (Tutanaklar, 1946: 268).

Görüşmelerde bazı milletvekilleri 50.maddenin değiştirilmesine gerek olmadığını, gazetelerin istediklerini yazabildiklerini belirtmiştir (Tutanaklar, 1946: 272). 50. maddenin değiştirilmesini istemeyen bir milletvekili şu sözleri söylemiştir: “Hükümetin elinde bir silah olması lazımdır. Memleketin mevcudiyetine karşı cephe almış olan ve kurşundan daha ağır yazanlara karşı bu silahın olmaması mesuliyetini deruhte eder misiniz [üstlenebilir misiniz]?” (Tutanaklar, 1946: 278). 50. maddenin hükümetin elinde bir silah olduğu Adalet Bakanı tarafından da şu sözlerle kabul edilmiştir: “Bizde ne şüphe vardır, ne tereddüt... Tereddüdümüz olsaydı elimizden böyle bir silahı bırakır mıydık? Tereddüdümüz olsaydı, Seçim Kanunlarını en ileri ve en demokratik hale getirir miydik?” (Tutanaklar, 1946: 285).

50. maddenin değiştirilmesi ile devam eden zoraki demokrasi döneminde Cumhuriyet gazetesinde önemli değişimler yaşanmaya başlamıştır. 1944-1947 döneminde tespit ettiğimiz bu değişimleri örneklemek dönemin anlaşılması bakımından önemlidir. Öncelikle gazetede haber değeri olmayan ya da talimat üzerine yazılan haberlere 1945 sonrasında yer verilmemeye

başlanmıştır. Örneğin İsmet İnönü'nün 1944'te manşetten yayımlanan doğum günü haberine sonraki yıllarda rastlanmamıştır.

Resim 8. 1944'te yayımlanan doğum günü haberi (Cumhuriyet: 1).

Lozan Antlaşması'nın yıldönümü haberleri de *Cumhuriyet* gazetesindeki değişimi gösterir niteliktedir. Haberlerde İsmet İnönü vurgusunun giderek azaldığı görülmektedir. 1944'te İnönü'nün fotoğrafıyla manşetten yayımlanan Lozan Antlaşması'nın yıldönümü haberi, 1945'te Türk milleti vurgusuy- la, 1946'da başyazının içinde, 1947'de küçük bir haber olarak yer almıştır.

Resim 9. 24 Temmuz 1944, 1945, 1946 ve 1947'de Lozan Antlaşması haberleri (Cumhuriyet: 1).

1945 sonrası *Cumhuriyet* gazetesinde tespit edilen ilgi çekici bir değişim de 11 Kasım haberleridir. 1943 ve 1944'te 11 Kasım, İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı'nın yıldönümü olarak bir kutlama haberiyle yer almış, 1945 sonrasında ise "matem" ifadesi kullanılarak Atatürk'ün ölüm yıldönümü anılmıştır.

Resim 10. 11 Kasım 1944 ve 1945'te yayımlanan haberler (Cumhuriyet: 1).

Cumhuriyet'in haber dili de 1945 sonrasında değişmiştir; İnönü, "milli şefimiz, cumhurbaşkanımız" şeklinde değil, adı ve soyadıyla ya da "Sayın İnönü" hitabıyla yer almaya başlamıştır. 1944'te sıklıkla yer verilen "Millî Şefin Direktifi" başlıklı haberlere 1945'te rastlanmamaktadır. İnönü'nün Meclis açılış konuşmaları 1944 ve 1945'te "tarihi nutuk", 1946 ve 1947'de ise "Meclis İnönü'nün nutkile açıldı" başlığıyla haberleştirilmiştir. 1945 öncesi verilen talimat üzerine olsa gerek İnönü'nün aynı fotoğrafının kullanıldığı, sonraki yıllarda ise farklı fotoğraflarına da yer verildiği görülmektedir.

Resim 11. 1944 ve 1945'te İsmet İnönü'nün Meclis açılış konuşması haberleri (Cumhuriyet: 1).

Resim 12. 1946 ve 1947'de İsmet İnönü'nün Meclis açılış konuşması haberleri (Cumhuriyet: 1).

1944 ve 1945'te *Cumhuriyet* gazetesinde, hükümetin resmi yayın organı konumundaki *Ulus* gazetesinde yayımlanan bazı yazı ve haberler aynen yer almaktadır. Bu uygulama da, 1946'da sona ermiştir. 1946 itibarıyla başyazılarda tek parti dönemi ve bu dönemdeki yanlış uygulama ve kararlar dile getirilmeye, hükümetin faaliyetleri eleştirilmeye başlanmıştır.

50. maddenin değiştirilmesi, basın özgürlüklerinin gelişiminde en önemli aşamalardan biridir. Yukarıda da örneklerini verdiğimiz üzere gazete ve dergilerin kapatılma tehdidinden kurtulması, ifade özgürlüğünün yolunu açmıştır. Diğer önemli aşama, 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti'nin kurulmasıdır. Partiler arasında mücadelenin başlaması ve DP'nin CHP'ye yönelik eleştirileri, hükümete yakın gazetelerde önce partinin açıklamalarına atfen haber metni şeklinde, daha sonra ise başyazılarda eleştiri ve yorumlar eklenerek yer almaya başlamıştır. Peki bu kez özgürlük dönemi ne kadar sürecektir? 50. madde değişikliğine rağmen hükümetin artan eleştirileri kolaylıkla kabul edemediği görülmektedir. CHP Milletvekili Faik Öztrak'ın "icap ederse yenden bir ellinci madde koyarız" (Nadi, 1956: 94) sözleri ya da Adalet Bakanı'nın 50. maddenin değiştirilmesi ile bir boşluk oluştuğu ve bunun telafisinin gerektiği (Tutanaklar, 1946: 405) ifadeleri bu izlenimi kuvvetlendirmektedir. Nihat Erim, 14 Haziran 1946'da yani 50. maddenin değiştirilmesinden bir gün sonra İnönü ile görüşmesini günlüğüne şöyle aktarmıştır:

Seçimlerin neticesi hakkında tahminler yapıldı. 'Bazı gazetelerin aşırı ve ölçsüz neşriyatı, bazı muzır propagandalar işi anarşiye götürürse' dedim. İnönü: 'Buna izin vermem. Ben ihtilalci ve kuva-yı milliyeci İsmet'im. Bu devleti yoktan bu hale getirdik. Üç-beş çapulcuya maskara ettirmeyeceğiz. Yaptığımız bir tecrübelerdir. Muvaffak olursa ne ala. Olmazsa vazgeçer birkaç sene daha eski usulde gideriz. Sonra yeniden tecrübe ederiz (2005: 59).

İnönü'nün sözleri, hükümetin yaklaşan seçimlerle ilgili basında yer alan haber ve yazılardan rahatsızlık duyduğunu göstermektedir. 21 Temmuz 1946 seçimleri sonrasında bu rahatsızlık artmış, DP'nin seçimlerin dürüst ve adil yapılmadığı iddialarıyla başlayan süreç, basın özgürlüğünün yeniden sınırlandırılmasıyla devam etmiştir. Hükümet, seçim sonuçları ile ilgili tartışmaların engellenmesi amacıyla o dönemde devam eden Sıkıyönetim mekanizmasını kullanmıştır. Sıkıyönetim'in varlığı seçimlerden üç gün sonra yayımlanan şu tebliğ ile hatırlanacaktır:

Millet iradesinin tam bir serbestlikle tecellisini güçleştirir endişesiyle İstanbul gazetelerinde seçime tekaddüm eden günlerde yapılmış olan çeşitli ağır neşriyata karşı hiçbir tedbire başvurulmamıştı. Fakat seçim büyük bir sükunet ve emniyet havası içinde bitmiş olduğundan halkımızın artık karşılıklı sevgi ve saygı hisleri içinde yaşamaları ve herhangi bir tahrike maruz bırakılmamaları icabeder. Bu böyle iken bazı gazetelerin bilhassa seçim sonuçları hakkında vatandaşları şüpheye düşürücü ve bu yüzden memleketin huzurunu sarsıcı ağır neşriyata devam ettiği görülmektedir. Sıkıyönetim bölgesinde bu gibi tahriklerin devamına müsaade edilmeyeceği ve bu kabil yazılara karşı Sıkıyönetim Komutanlığının harekete geçeceği tebliğ olunur (Cumhuriyet, 1946: 1-3).

Tebliğin hedefinin basın olduğu görülmektedir. Tebliğde yer alan “vatandaşları şüpheye düşürücü”, “memleketin huzurunu sarsıcı” ifadeleri daha önce de pek çok örneğini gördüğümüz muğlak ifadelerdir. Haber, hükümetin yayın organı *Ulus* gazetesinde “gazetelerin tahrikçi yayın yapmasına izin verilmiyor” başlığıyla yayımlanmıştır (Ulus, 1946: 1). Bu tebliğ ile hükümet, gazeteleri kapatma yetkisini dolaylı yoldan yeniden elde etmiştir. Ancak bu kez suç oluşturacak haberlerin konusu, “memleketin umumi siyaseti” yerine seçim sonuçlarıyla sınırlandırılmıştır. Savaş döneminde olduğu gibi yasaklı haberler usulü bir anlamda yeniden uygulanmaya başlamıştır. Diğer taraftan tebliğ ile birlikte sadece basın değil, muhalefet partisi de susturulmuştur. DP seçimlerde uğradığı haksızlığı Meclis'te ne kadar dile getirirse getirsin basına yansımadığından halk bu iddialardan haberdar olamamıştır. Bir anlamda muhalefet partisi ile halkın bağı kopartılmıştır. Nitekim DP, tebliğin ardından Sıkıyönetim'in kaldırılması için Başbakanlığa müracaat etmiş, başvuru metninde şu ifadelerle yer vermiştir: “Sıkıyönetimi... uzatmak onu adeta tabii bir idare haline getirmek yurttaş hak ve hürriyetlerini daraltmak suretiyle memleketi tazyik altında ve fakat istenildiği gibi ve kolayca idare etmek temayülüne düşmüş olmaktan başka mana ifade etmez.” (Cumhuriyet, 1946: 3). DP'nin başvurusuna Başbakan Saracoğlu'nun cevabı: “Sıkıyönetim Komutanı kanunun kendisine verdiği yetkileri kullanmakta tamamen serbesttir.” şeklinde (Cumhuriyet, 1946: 1).

Bu çerçevede 1946'da basının 'beşinci kısa özgürlük döneminin' 50. maddenin değiştirildiği 13 Haziran 1946 ve tebliğın yayımlandığı 24 Temmuz 1946 tarihleri arasında, 11 gün sürdüğünü söyleyebiliriz. Önceki dönemlerden farklı olarak bu kez seçim haberleri ve yorumlarının yazılmaması dışında Türkiye'ye özgü basın özgürlüğü devam etmektedir. Bu karar basında hükümete karşı tepkiyi büyütecek, mutedil görünen gazeteler de DP'yi desteklemeye başlayacaktır. Bu gazetelerden biri de *Cumhuriyet*'tir. Basın özgürlükleri konusunda hükümetin otoriter tavrını desteklediğini gördüğümüz *Cumhuriyet*'in yayın politikası seçimler sonrası değişmeye başlayacaktır. Nadir Nadi bu doğrultudaki ilk yazısında Halk Partisi'nin zaaflarını konu etmiştir:

Halk Partisi... Tek başına hüküm sürmenin yarattığı boşluk havası içinde zamanla gevşemiş, milli bir tehlike anında kendi iradesiyle ortaya çıkardığı komuta nizamını normal zamanda da yürüterek o nizam içinde uyuşmaya yüz tutmuştur... Bazı parti büyükleri... kendi fikirlerine karşı itirazlara tahammül edememeye başlamış ve başçavuş zihniyetiyle hareket ederek sağa sola ceza yağdırmaktan zevk almışlardır... (Cumhuriyet, 1946: 1).

1944 ve 1945'te özgürlüklerin sınırlı olması gerektiğini savunan Nadi, 1946'da hükümeti en çok da özgürlükleri sınırladığı için eleştirmiştir. Bir yazısında şunları söyler: "Nerede ise sahici demokratlığımıza bizi inandıracak kadar şeklimize şemailimize bir düzenlik geldi... düne kadar inkılabın en temiz bildiğimiz şahsiyetlerinden kuvvet aldığı halde öyle seziyoruz ki muhalefetin adı yakında gene hıyanetle bir tutulacaktır..." (Cumhuriyet, 1946: 3).

Sıkıyönetim tebliğinin gazetelerde yer almasından bir gün sonra *Yeni Sabah* ve *Gerçek* kapatılmıştır. Kapatılma nedeni, Celal Bayar'ın seçimleri eleştiren beyanatının yayımlanmış olmasıdır. Hükümeti destekleyen *Tanın* gazetesinde de aynı haber yer almasına rağmen bu gazete kapatılmamıştır. Bu çelişkili durum, Sıkıyönetim Komutanlığı'nın hükümetin talimatıyla hareket ettiğinin en önemli ispatı sayılmıştır. Gazeteci ve DP Milletvekili Cihad Baban'ın konuya ilişkin soru önergesi Meclis'te 13 Eylül 1946'da görüşülmüştür. Baban konuşmasında, Örfi İdare'nin siyasi bir organ olduğunu vurgulamış, Bayar'ın açıklamasına yer veren *Tanın* gazetesinin hükümete yakınlığı dolayısıyla "fırtınanın ortasından çekilip kurtarıldığını" ifade etmiştir (Tutanaklar, 1946: 274). Başbakan Recep Peker cevabında, kapatılan gazetelerde Bayar'ın açıklamasının sadece haber olarak değil, makale ve yorum şeklinde de yer aldığı açıklamasını yapmıştır. Peker, kararın Örfi İdare tarafından verildiğini, hükümetin müdahil olmadığını vurgulamıştır.

Dönemin tanıklarından gazeteci Bedii Faik, yetkinin tümüyle hükümette olduğunu savunmaktadır. Faik anılarında, gazetesinin Örfi İdare tarafından kapatılması üzerine Peker'den yardım istemek için yaptığı görüşmeyi şöyle anlatır:

Peker bana bu akşam Ankara'ya dönüyorum, gazetenin durumuyla ilgili gereğini yapacağım demiş ve ertesi gün öğleden sonra da gazetenin açıldığı tebligatı gelmişti... Bizi İstanbul'daki Sıkıyönetim kapatıyor ama Ankara açıyordu. Yani açılış emri gibi kapanış emri de şüphe yok Ankara'nın malı idi (Faik, 2011: 144)

Eylül 1946'da *Matbuat Kanunu* bir kez daha değiştirilmiştir. Hükümetin gerekçe metninde, “amme heyecanını tahrik eden” basına karşı tedbir alınması gerektiği ifade edilmiş, bu doğrultuda yapıcı-yıkıcı basın ayırımı yapılmıştır. “Devlet ve millet menfaatlerine hadim [hizmet eden]” yapıcı basın, aksine hareket edenler, yıkıcı basın olarak tanımlanmıştır. Teklifin İçişleri Komisyonu raporunda dünyadaki basın rejimlerinin “menedici ve tahdit edici” olduğu, “başıboş bir basın rejiminin” bulunmadığı vurgulanmıştır (Tutanaklar, 1946: 329-350). Görüşmelerde basın özgürlükleri tartışılmış, Nihat Erim şunları söylemiştir: “Hürriyet kayıtlanmadığı zaman idare Hükümetin elinden çıkar ve birkaç sorumsuzun keyfine tabi kalırız. Bir senedir bazı gazetelerin vatandaş şerefine, Milli Meclisin haysiyetine, bu memleketin mukadderatı olarak tanıdığı ne varsa onlara karşı yaptıkları hücumları görerek ellerini vicdanlarına koysunlar...” (Tutanaklar, 1946: 302). Basını “siyasi sanayi” şeklinde tanımlayan Erim şu ifadeleri kullanmıştır: “Devlet bir sanayi şubesini tanzim ettiği gibi hürriyeti de tanzim edebilir. Herhalde bir siyasi sanayi olan basını da tanzim eder” (Tutanaklar, 1946: 299). Başbakan Peker de “matbuat muhitinde açılan muhalefet kampanyasından” bahsetmiş, yazıların ülkeyi anarşiye sürükleyebileceğini, kanunun da bunu önlemek amacıyla yapıldığını anlatmıştır. CHP milletvekilleri konuşmalarında Pierre Lazareff tarafından yazılan *Fransa'da Basın Rezaletleri* isimli kitaba sıklıkla atıfta bulunmuş, basının “yıkıcı, kemirici tesirinden” ve Fransa'da yaşananların ibret verici olduğundan bahsetmiştir (Tutanaklar, 1946: 314-317). Esasen kitapta Fransa'da, iki dünya savaşı arasında toplumsal, siyasal, ekonomik hadiseler gazeteci gözünden anlatılmakta, bozulmuş bir siyasal sistemin içinde basının rolü ve konumu yorumlanmıştır. Borsa manipülasyonu, dolandırıcılık, devletin sanayi kartelleriyle iş birliği, bazı basın organlarını kendi menfaatleri için desteklemesi, siyasetçiler, hakimler ve polisler arasında yapılan pazarlıklar gibi pek çok konunun yer aldığı ve bir düzen eleştirisi olan kitapta, basın da bu düzenin bir parçası olarak anlatılmıştır (Lazareff, 1945). Ancak görüşmelerde CHP'nin, kitabın içeriğinden ziyade ismine odaklandığı ve basını tehlikeli bir güç olarak eleştirdiği görülmektedir.

Yapılan değişiklikte, ruhsatname ve teminat bedeli uygulamalarının sona ermiş olması, gazete mensupları için yüksek tahsil koşulunun kaldırılması olumlu sayılabilecek gelişmeler olmakla birlikte, ruhsatname yerine beyanname gerekliliği, bu beyannamenin kontrolünün idari makamlarca yapılması,

bu makamlara gazeteleri kapatma yetkisinin verilmesi ve basın cezalarının 5 ila 10 kat arttırılması basın özgürlüğünü kısıtlamaya yönelik hükümlerdir. Diğer taraftan “halkın huzurunu bozmak, heyecana düşürmek ve yalan haber” şeklinde muğlak ifadeler de kanuna eklenmiştir.

Görüşmeler beş gün süresince devam etmiş, gazetelerde yer alan yazı ve haberler eleştirilmiştir. Örneğin *İzmir* gazetesinde Cumhuriyet rejiminin anlatıldığı bir yazıda, sokağı süpüren yurttaşın hak, hürriyet ve şerefine, Cumhurbaşkanı ile eşit olduğu, bu görüşün karşısında olanların ayrımcılık yaptığı ifade edilmiştir. CHP’li bir milletvekili bu yazıya şöyle karşı çıkmıştır: “Yani Reiscumhur ile çöpçü arasında fark yokmuş... Hiçbir devlette o devletin reisi, çöpçü ile müsavi değildir, hukukta da, şerefte de müsavi değildir.” (Tutanaklar, 1946: 328). Aynı milletvekili İngiltere’de basının “imtiyazlı fuhuş” şeklinde anıldığını, gazetelere sorumluluklarının hatırlatılması, cezalarla gazete sahiplerinin “canını yakmak” gerektiğini savunmuştur (Tutanaklar, 1946: 328-329). Hatırlanacağı üzere 1931 Matbuat Kanunu görüşmeleri öncesinde de basına yönelik aşağılayıcı ifadeler kullanılmıştı. Muhalif basın kavramının yeniden gündeme geldiği bu görüşmelerde de basın, “kalem zorbalığı”, “gazete terörcülüğü”, “şirret” şeklinde nitelemelerle anılmıştır. CHP milletvekilleri basının son bir yılda “ekstra ekstra hürriyet” ortamında olduğunu ve Türkiye’de “dünyanın hiçbir tarafında görülmemiş söz ve fikir hürriyetinin” yaşandığını savunmuştur (Tutanaklar, 1946: 341).

50. madde değişikliği görüşmeleri hatırlandığında hükümetin basın özgürlüğüne ilişkin umut veren görüşlerinden geri adım attığı görülmektedir. İktidarın seçimlerin ardından hem Sıkıyönetim’le, hem de yapılan bu değişikliklerle eleştirilere karşı bir anlamda çifte tedbir aldığı söylenebilir.

Görüşmeler basında da ilgiyle takip edilmiştir. *Cumhuriyet* gazetesi başyazarı Nadir Nadi, bu değişikliklerin ardından basın özgürlüklerine ilişkin önceki dönemlerde adeta sustuklarını konuşmaya başlamıştır. Nadi, kanunu şu sözlerle değerlendirmiştir: “Matbuat Kanunu’nun 50. maddesi kaldırılmış fakat hükümetin eline istediği gazeteyi istediği zaman mahvedebilecek bir başka kanun sunulmuştur. Şekilde inkılap yapar görünerek ruhta değişmemek kendi kendini aldatmak demektir.” (Nadi, 1947: 1). Doğan Nadi’nin de birinci sayfada makaleleri yer almıştır. Meclis görüşmelerini değerlendiren Doğan Nadi şunları yazmıştır: “Meclisin hazin manzaralarından belki teki şu idi. Gazeteci olup da milletvekili seçilenlerden hiçbiri bu kanunun aleyhinde bulunmadı. Bu bir meslek ve memleket ayıbıdır” (Nadi, 1946: 1). Nadir Nadi ise özellikle Nihat Erim’in konuşmasını eleştirmiş, parti içinde benzer görüşlere sahip olanları “modern yobazlar” şeklinde nitelemiştir. Nadi şunları yazmıştır:

Böyle kanunlar çıkarıp gazetelerin dilini kesmekten başka çare kalmıyor demek!... Bir senelik hürriyet tecrübesi matbuat ahlakımızın bozukluğundan ziyade Halk Partimizin zaafalarını ortaya koydu. Yıllardan beri tek başına memleketi idare eden halk murakabesinin dışında yaşayan hatta kendi bünyesi içinde bile fikir hürriyetine tahammül edemeyen bu parti şimdi baskı rejimine dönmek suretiyle tekrar kenetlenmeye çalışıyor... Basın hürriyetlerinin devamı bu adamları korkuttu (Nadi, 1946: 1-3).

DP de iktidarın basına karşı tutumunu eleştirmiş, Celal Bayar bir açıklamalarında “Onların çekindikleri iki şey vardır: Matbuat hürriyeti ve halkla temaslarımız.” ifadesini kullanmıştır (Cumhuriyet, 1946: 1). Kasım 1946'da Sıkıyönetimin altı ay uzatılması görüşmelerinde de DP, hükümetin sıkıyönetimi uzatmak istemesinin iki sebebinin, halkın İstanbul'da miting yapmasının önlenmesi ve istediği zaman gazeteleri kapatması olduğunu savunmuştur (Cumhuriyet, 1946: 1).

17 Aralık 1946'da Örfi İdare Komutanlığı tarafından bazı parti, cemiyet, gazete ve dergiler kapatılmıştır. Tebliğe göre, Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi, Türkiye Sosyalist Partisi, İstanbul İşçi Sendikaları Birliği, İstanbul İşçi Kulübü, bu partilerin fikirlerini yayan *Sendika*, *Ses*, *Nor*, *Or*, *Gün*, *Yığın*, *Dost* gazete ve dergileri, “memleketin siyasi ve hukuki nizamını bozmak yolunda propaganda yapan” *Yarın* gazetesi, “irticai mahiyette yaydığı fikirlerle emniyet bakımından zararlı görülen *Büyük Doğu* dergisi kapatılmış, komünist propagandası yapan yazıların basılması yasaklanmıştır (Cumhuriyet, 1946: 1-3).

1947 yılı itibarıyla *Cumhuriyet* gazetesinde hükümet eleştirilerine daha açık yer verilmeye başlandığını görüyoruz. Bu eleştiriler ilk aylarda hükümet muhalif isimlerin açıklamalarının haberleştirilmesi şeklindedir. Örneğin Hikmet Bayur'un basın özgürlüklerine yönelik sözleri *Cumhuriyet* gazetesinde birinci sayfada yer almıştır: “Prestijini korumak bahanesiyle basın hürriyetini tahdit etmek isteyen bir hükümet aynı zamanda benim için ne düşünülürse düşünülün umurumda değildir, yetişir ki bu yüzüme karşı ifade edilmesin fikrini besliyor demektir.” (Cumhuriyet, 1947: 1).

1945'te hürriyet kavramını “denetim” ve “sorumluluk” şeklinde tanımlayan Nadir Nadi, 1947'de hürriyetin “teminat” anlamına geldiğini savunur. “Niçin normal hürriyet rejimini yürütemiyoruz” sorusunu şöyle cevaplamıştır: “İktisadi sınıfların baskısıyla değil de garplılaşma arzusunun bir neticesi olarak kabul edildiği için hürriyet sınırlarimize dokunduğu zaman onu istediğimiz gibi kısıp daraltabiliyoruz.” (Nadi, 1947: 1-3). Nadi, tek parti eleştirisine yer verdiği yazılarından birinde de ilk kez “diktatörlük” ifadesini kullanmıştır:

Diktatörlüğümüz aklın, doğru yolun, vatan sevgisinin ve milli hürriyetin diktatörlüğüydü. Yeşil ve kızıl softalara karşı başka çaremiz yoktu. Fakat ne de olsa diktatörlük

gene diktatörlüktür. Aklın ve sağduyunun emrinde olduğu zaman bile bir disiplin rejimini kendine mahsus bütün mahzurlardan kurtarmak güçtür. İlk fırsatta normal hürriyet rejimine geçmek, milli varlığın korunmasını demokratik mekanizmanın serbest işlemesinden beklemektir (Nadi, 1947: 1).

1947'de yasaklı konu seçimlerdir. Adnan Menderes'in seçimle ilgili sözlerini yayımlayan gazeteler kapatılmış ve Menderes'in dokunulmazlığının kaldırılması istenmiştir (Cumhuriyet, 1947: 1). Nadir Nadi, DP'nin açıklamalarının yayımlanamamasına şu sözlerle tepki göstermiştir:

Bayar'ın beyanatının tamamını yayımlayamadık. Sıkıyönetim Komutanlığı bazı mevzuların gazetelerde ele alınmasını yasak etti. Kendi kendimize sansür ettik... Hükümet ve muhalefetin iddialarını karşılaştırıp hangi tarafın ne dereceye kadar doğru söylediğini kendi kanaatimize göre yazamayacağız... Bu garip halin adına demokrasi idaresi değil, demokrasi pandomiması derler (Nadi, 1947: 1).

Sıkıyönetim tebliğine konu olan seçimler eleştirilemezken Sıkıyönetim'in varlığı eleştirilebilmektedir. Nadir Nadi konuya ilişkin ilk yazısında şunları söylemiştir:

Bizim hareketlerimizi kontrol edecek olağanüstü bir disiplin idaresinin daha bir müddet yürürlükte tutulması bizi elbette memnun edemez... Sıkıyönetim Kanunu 7 yılda 14-15 defa uzatıldığı halde hiçbir zaman tartışma konusu yapılmamıştı... Eskiden hükümetin getirdiği her teklif olduğu gibi kabul edilirdi. Tenkit küstahlık, itiraz ayıptı (Nadi, 1947: 1).

Cumhuriyet gazetesi bu dönemde hem yazılarına hem de haberlerine otosansür uygulamaktadır. Örneğin DP Milletvekili Sadık Aldoğan'ın hükümete eleştirileri yazılmadığından "Sadık Aldoğan'ın söylediği yazılan sözleri" ifadesi kullanılmıştır. Konuya ilişkin bir başka haber, "Sadık Aldoğan'ın söylediği iddia edilen ve yayınlanan sözleri" şeklinde yer almıştır (Cumhuriyet, 1947: 1). "Seçimler" kelimesi de sansürlenmiş, "geçen yılın hadiseleri" olarak anılmıştır. Nadir Nadi bir başyazısında İçişleri Bakanı Şükrü Sökmensüer'in sözlerine de otosansür uygulamış bu tavrı şöyle açıklamıştır: "Mevzuatımızın izin vermemesi yüzünden vaktiyle demokratların iddialarını sütunlarımıza geçirememiş, o iddiaların etrafında kendi düşüncelerimizi de yazamamıştık. Şimdi yalnız karşı tarafın cevabı üzerinde daha uzun boylu durmaya adalet duygularımız engel olmaktadır." (Nadi, 1947: 1).

Cumhuriyet gazetesi 1947'de basın davaları ile de ilgilenmiş, konuya ilişkin haberleri manşetten vermiştir. Menderes'in İzmir mitingini yayımlayan *Yeni Asır*, *Demokrat İzmir*, *Tasvir*, *Demokrasi* ve *Kuvvet* gazetesi hakkında açılan davalar, seçimle ilgili sözler sansürlenerek gazetede yer almıştır. Dava sırasında bir gazeteciye kelepçe takılması basında tepki ile karşılanmıştır.

Resim 13. Basın davalarından bir haber (Cumhuriyet, 1947: 1-3).

1947 Aralık ayında basında Sıkıyönetim'in uzatılıp uzatılmayacağı konusu gündemdedir. Nadi, başyazısında şunları yazmıştır: “Sıkıyönetim kalktığı takdirde sorgusuz, sualsiz gazete kapatılmayacağına göre hükümete karşı şimdiye kadar yapılan hücumların şiddetleneyeğine ve sayın baştakilerin bir hayli sıkıntı çekeceklerine şüphe yoktur. Ne yapalım hürriyet rejimine hasret çektiğimize göre bu kadarcık fedakarlığa katlanmak lazımdır.” (Cumhuriyet, 1947: 1).

23 Aralık 1947'de Sıkıyönetim kaldırılmıştır. Böylece gazeteleri kapatma yetkisi tümüyle Mahkemelere devredilmiştir. CHP, 1949'da Basın Kanunu çalışmalarını tamamlamış ancak yürürlüğe koyamamıştır. 1950'de iktidara gelen DP'nin ilk icraatlarından biri olan yeni Basın Kanunu, 21 Temmuz 1950'de yürürlüğe girecektir. Ancak bu kanun da basını tam anlamıyla özgür kılacak nitelikte değildir. Gazeteciler Cemiyeti'nin 8 Temmuz 1950'de yeni hükümete gönderdiği telgrafta şu ifadeler yer almıştır:

Adalet Bakanlığı temsilcileri ve Cemiyetimiz mümessillerinin müştereken yaptıkları toplantılar neticesinde vardığımız görüş birliğine rağmen bugün cemiyetimize gönderilen Basın Kanunu tasarısının eski iktidar tarafından hazırlanan son kanun tasarısına tamamen benzediğini üzülerək gördük. Matbuat hürriyeti mevzuunda haklı olarak tam bir anlayış beklediğimiz Demokrat hükümetin nazarı dikkatini çekeriz (BCA, 1950: 3-4).

1950'de başlayan dönem “basının altın devri” (Topuz, 2003: 193) olarak tanımlanmıştır. Ancak bu kısa özgürlük dönemi de 1953'e kadar sürecektir. DP döneminde Ceza Kanunu'na eklenen maddeler ve yeni kanunlarla basına yönelik kısıtlamalar artmıştır. Gazetecilerin ispat hakkı elinden alınarak tekzip ve düzeltme hakkı genişletilmiş, gazetecilere açılan davalar ve tutuklamalarla

basın iktidarın sesi olmaya zorlanmıştır. Diğer taraftan ilan, reklamlar ve kağıt dağıtımı, tek elden yurütulerek hükümetin iznine tâbi hale getirilmiş, ekonomik yönden de basın faaliyetleri sınırlandırılmıştır. DP iktidarının son yılında kurulan Meclis Tahkikat Komisyonu ile gazete ve dergilerin basım ve dağıtımı da engellenmeye başlanacak, basında yer alacak konular komisyonun talimatları ile tayin edilecektir (Salimoğlu, 2022). Dolayısıyla Türk basını DP döneminde daha ağır bedeller ödemek zorunda kalacaktır.

Sonuç

1945-1947 yılları arasındaki zoraki demokrasi döneminde basın özgürlüklerinin analiz edildiği bu çalışmada, çok partili döneme geçiş yıllarını ifade eden “kısa özgürlük döneminin” basın açısından ne anlama geldiği ortaya konulmuştur. Bu çalışmada, beş kısa özgürlük dönemi tespit edilmiştir. 30 Mayıs 1876-20 Eylül 1877; 24 Temmuz 1908-12 Nisan 1909; 7 Ekim 1923-4 Mart 1925; 4 Mart 1929-27 Temmuz 1931 ve 13 Haziran 1946-24 Temmuz 1946 tarihleri arasında yaşanan bu dönemler, iktidara doğrudan ya da dolaylı gazete/dergi kapatma yetkisi ve basın üzerinde ağır yaptırımlarla sonuçlanmıştır.

Osmanlı döneminde ilk özel gazetenin yayımlanmasıyla başlayan basını yönelik sınırlamalar, bir politika ve gelenek olarak Cumhuriyet dönemine devredilmiştir. Osmanlı döneminde kısıtlamalara gerekçe oluşturan “zararlı düşünceler, zihinleri kurcalayacak fikirler”, Cumhuriyet döneminde “memleketin umumi siyasetine aykırılık” ifadesiyle pratik bir forma kavuşmuş ve 50. madde, iktidarın basını tahammülsüzlüğünün bir sembolü haline gelmiştir. Osmanlı döneminin eleştiriye ayıp ve kötü, muhalefeti tehlikeli sayan ve anarşıyla damgalayan geleneği de Cumhuriyet döneminde muhafaza edilmiştir. 1940’lı yıllarda basını ilgili raporlara yansıyan menfi/müspet eleştiri, yıkıcı/yapıcı basın ayırımları bu geleneğin tezahürüdür. Osmanlı döneminde Batı’dan aynen alınan kanunlarla, yetmediği düşünöldüğünde kararnamelerle, nizamnamelerle, Sıkıyönetim uygulamalarıyla iktidarın kendisini basından koruma çabası, emekleme çağındaki basının gelişimini imkânsız kılmıştır. Cumhuriyet döneminde ise basının “Cumhuriyet’in etrafında bir kale olması” düşüncesinden uzaklaşılmış, rejim, adeta içine hapsettiği basının etrafında bir kale haline gelmiştir. Uzun süre sessizliğe itilen basın, Cumhuriyet döneminde iktidarın ifadesiyle “rejimin çocuğu” olarak kalmıştır.

Tüm bu süreklilik noktaları, 1945-1947 döneminde, bir taraftan demokratikleşme diğer taraftan otorite kaybı endişesi yaşayan iktidarın basını yönelik çelişkili uygulamalarını ve kendini yeniden ifade etmeye çalışan basının tutuk tavrını anlamayı kolaylaştırmaktadır. Demokrasiden her an

vazgeçebileceği düşüncesini canlı tutan, demokrasinin ayrılmaz parçası olan hürriyet ve eşitliği Anayasal güvence altına almaktan kaçınan ve basının özgürlüklerinden çok ahlakıyla ilgilenen iktidar için demokrasi de, özgürlük de araçtır. Demokrasi, uluslararası platformda bir meşruiyet noktası, özgürlük ise parti talimatıyla tanınmış bir hak olarak fiiliyatta içerdiği dinamizmden yoksundur. Basın ise uzun suskunluk döneminin ardından kendisini yeniden var etme mücadelesi içindedir. 1945'te özgürlüğü "sorumluluk", demokrasiyi "milli" şeklinde niteleyen basın, 50. maddenin değiştirilmesiyle birlikte bu kavramları yeniden tanımlama cesareti göstermiştir. *Cumhuriyet* gazetesi örneğinde tespit ettiğimiz en önemli değişim, iktidar tarafından yazılması istenen haberlere yer verilmemeye başlanmasıdır. Bu durum, yıllarca sürdürülen talimatlı haberciliğin sonu ve basının en önemli özgürlük adımıdır.

1940'lı yıllarda basında hâkim olan duygu korkudur. Basın da iktidar da farklı biçimlerde bu korkuyu yaşamaktadır. Basın fikirlerini özgürce dile getirmekten, iktidar fikir özgürlüğünden korkmaktadır. Zoraki demokrasi döneminde basın ve iktidarda yaşanan değişim, esasen bir rol değişimi olarak gözükmektedir. Zira, "hürriyetin gittiği yere korku yerleşir, en çok korkan da korkutan olur." (Nadi, 1957: 181).

Kaynakça

- Akşam (1941, 17 Aralık). Bulmaca.
- Atatürk'ün söylev ve demeçleri (2006). (5. baskı). İstanbul: Divan Yayınları.
- Başkanlık Devlet Arşivleri (1944, 10 Kasım). 1275/241/1.
- Başkanlık Devlet Arşivleri (1944, 11 Ekim). 728/493/1.
- Başkanlık Devlet Arşivleri (1944, 6 Nisan). 42/249/3.
- Başkanlık Devlet Arşivleri (1945, 14 Haziran). 268/805/19.
- Başkanlık Devlet Arşivleri (1950, 8 Temmuz). 17/98/29.
- Cumhuriyet* . (1944, 2 Kasım). Milli şefin tarihi nutku.
- Cumhuriyet* (1945, 16 Eylül). s. 1.
- Cumhuriyet* (1945, 2 Eylül). s. 1.
- Cumhuriyet* (1945, 2 Eylül). s. 1.
- Cumhuriyet* (1945, 2 Kasım). Milli şefin tarihi nutku.
- Cumhuriyet* (1945, 21 Şubat). Başbakan Amerika basın heyetini kabul etti.
- Cumhuriyet* (1945, 22 Şubat). Basın hürriyeti ve basın mesuliyeti.
- Cumhuriyet* (1945, 24 Temmuz). Lozan günü.
- Cumhuriyet* (1946, 1 Ağustos). Başbakanın Celal Bayar'a cevabı.
- Cumhuriyet* (1946, 11 Kasım). s. 1.

- Cumhuriyet* (1946, 17 Aralık). İki komünist partisi ile bunlara mensub altı gazete ve mecmua kapatıldı.
- Cumhuriyet* (1946, 2 Kasım). Meclis İsmet İnönü'nün nutkile açıldı.
- Cumhuriyet* (1946, 20 Kasım). Celal Bayar'ın İzmir'den ayrılırken söyledikleri.
- Cumhuriyet* (1946, 25 Temmuz). Sıkıyönetim Komutanının tebliği.
- Cumhuriyet* (1946, 29 Temmuz). Demokrat Partinin müracaatı.
- Cumhuriyet* (1946, 5 Aralık). Sıkıyönetim 6 ay daha uzatıldı, Demokratlar muhalif kaldılar.
- Cumhuriyet* (1947, 10 Mayıs). A. Menderes hakkında kanuni takibata geçildi.
- Cumhuriyet* (1947, 15 Temmuz). DP'nin kabul etmediği demeç.
- Cumhuriyet* (1947, 16 Temmuz). Sadık Aldoğan tekzip ediyor.
- Cumhuriyet* (1947, 2 Kasım). Meclis İsmet İnönü'nün nutkile açıldı.
- Cumhuriyet* (1947, 6 Ocak). H. Bayur'un basın hürriyetine dair bir yazısı.
- Cumhuriyet* (1947, 7 Ağustos). Gazeteci elinde kelepçe.
- Cumhuriyet*. (1944, 10 Kasım). Mesud bir yıldönümü.
- Cumhuriyet*. (1944, 24 Temmuz). Lozan sulh zaferi.
- Cumhuriyet*. (1944, 26 Eylül). Milli şefin altmışaltıncı yıldönümü.
- Cumhuriyet*. (1945, 10 Kasım). Memlekette matem.
- Daver, A. (1946, 24 Temmuz). Lozan Türk'ün kutsal varlığıdır, ona el sürdürmeyiz. *Cumhuriyet*, s. 1-3.
- Erim, N. (2005). *Günlükler (1925-1979)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Faik, B. (2011). *Matbuat Basın Derkeen Medya-1*. İstanbul: Doğan Kitapçılık.
- Güvenir, O. M. (1991). 2. dünya savaşında Türk basını. İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti Yayınları.
- İnuğur, N. (1993). *Basın ve yayın tarihi* (3. baskı). İstanbul: Der Yayınları.
- İskit, S. (1939). *Türkiye'de matbuat rejimleri*. İstanbul: Matbuat Umum Müdürlüğü Neşriyatı.
- Kabacalı, A. (1990). *Başlangıçtan günümüze Türkiye'de basın sansürü*. İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti Yayınları.
- Kabacalı, A. (1994). *Türk basınında demokrasi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi.
- Koloğlu, O. (1992). *Osmanlı'dan günümüze Türkiye'de basın*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Lazareff, P. (1945). Fransa'da Basın Rezaletleri. (çev. Şevket Rado). İstanbul: Üniversite Kitabevi.
- Matbuat Kanunu. (1931). *Resmi Gazete*. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/1867.pdf>
- Matbuat Kanunu'nun Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapan Kanun. (1946). *Resmî Gazete*. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/6416.pdf>
- Mazıcı, N. (1996). 1930'a kadar basının durumu ve 1931 Matbuat Kanunu. *Atatürk Yolu Dergisi*, 5(18), 131-154.
- Menteşoğlu, F.O. (1944, 7 Nisan). Türk basını. *Son Posta*, s. 1.
- Nadi, D. (1946, 14 Eylül). Ankara'dan notlar. *Cumhuriyet*, s. 1.

- Nadi, D. (1956). *Bir dakika*. İstanbul: Yeni Matbaa.
- Nadi, N. (1944, 7 Nisan). Yapıcı basın. *Cumhuriyet*, s. 1-3.
- Nadi, N. (1945, 14 Eylül). Kim devletçidir. *Cumhuriyet*, s. 1-3.
- Nadi, N. (1945, 21 Aralık). Basın hürriyeti. *Cumhuriyet*, s. 1-3.
- Nadi, N. (1945, 26 Ağustos). Yaşasın demokrasi. *Cumhuriyet*, s. 1-3.
- Nadi, N. (1945, 27 Mayıs). Bizim hürriyetimiz ithal malı değildir. *Cumhuriyet*, s. 1-3.
- Nadi, N. (1945, 30 Kasım). Demokrasi yolunda niçin hala aynı noktadayız. *Cumhuriyet*, s. 1-3.
- Nadi, N. (1945, 6 Aralık). Bir hakikat ve bir üzüntü. *Cumhuriyet*, s. 1-3.
- Nadi, N. (1945, 6 Kasım). Bizde muhalefet. *Cumhuriyet*, s. 1-3.
- Nadi, N. (1946, 11 Ağustos). Halk Partisi kuvvet ve zaafı. *Cumhuriyet*, s. 1-3.
- Nadi, N. (1946, 20 Eylül). Bilanço. *Cumhuriyet*, s. 1-3.
- Nadi, N. (1946, 25 Ağustos). Gidişimizi beğenmiyorum. *Cumhuriyet*, s. 1-3.
- Nadi, N. (1947, 11 Aralık). Sıkıyönetim kaldırılırken. *Cumhuriyet*, s. 1-3.
- Nadi, N. (1947, 11 Haziran). Hangisi, *Cumhuriyet*, s. 1-3.
- Nadi, N. (1947, 11 Ocak). Hürriyet içinde istibdad. *Cumhuriyet*, s. 1-3.
- Nadi, N. (1947, 12 Temmuz). Kılıçları hatalarımıza saplayalım. *Cumhuriyet*, s.1-3.
- Nadi, N. (1947, 19 Ocak). Şekil mi, ruh mu. *Cumhuriyet*, s. 1-3.
- Nadi, N. (1947, 22 Temmuz). Sökmensüer'in cevabı. *Cumhuriyet*, s.1-3.
- Nadi, N. (1947, 30 Mayıs). Sevindirici tartışmalar. *Cumhuriyet*, s. 1-3.
- Nadi, N. (1947, 9 Şubat). Niçin normal hürriyet rejimini yürütemiyoruz. *Cumhuriyet*, s. 1-3.
- Nadi, N. (1947, 9 Temmuz). Bir garip haldir ki. *Cumhuriyet*, s. 1-3.
- Nadi, N. (1961). *Atatürk ilkeleri ışığında uyarılar: bir iflasın kronolojisi*. İstanbul: Çağdaş Yayınları.
- Nadi, N. (1965). *Perde aralığından*. İstanbul: Cumhuriyet Yayınları.
- Nutuk (2015). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Otmanbölük, G. (1986). *Babialinin yarım asırlıkları*. İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti Yayınları.
- Salimoğlu, M. (2020). *Ötekilerin Cumhuriyeti: Necip Fazıl Kısakürek'in başyücelik devlet tasarımı (1943-1952)* (Yayınlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Salimoğlu, M. (2022). Yurttaş gazeteciliğinin cemaziyelevveli: okuyucu mektupları (Akis dergisi örneği 1954-1960). Hakan Yüksel (Ed.) *Araştırma ve incelemelerle Türk yazılı basını içinde*. (s. 65-94). Ankara: Berikan Yayınevi.
- Sertel, S. (1945). Hürriyet. *Görüşler Dergisi*, 1,7.
- Sertel, Z. (1930, 27 Temmuz). Boğuluyoruz biraz hava istiyoruz. *Son Posta*, s. 3.
- Sertel, Z. (1940, 27 Nisan). Dahiliye vekilinin Meclisteki beyanati münasebetiyle. *Tan*, s. 1-6.
- Son Posta (1930, 18 Eylül). s. 1.
- Son Posta (1930, 26 Kasım). s. 1.
- Takrir-i Sükûn Kanunu. (1925). https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc003/kanuntbmmc003/kanuntbmmc00300578.pdf.

- TBMM Tutanakları (1925, 4 Mart). 69. İnikat.
- TBMM Tutanakları (1930, 15 Haziran). 5. İnikat.
- TBMM Tutanakları (1931, 25 Temmuz). 35. İnikat.
- TBMM Tutanakları (1934, 22 Mayıs). 57. İnikat.
- TBMM Tutanakları (1938, 28 Haziran). 82. İnikat.
- TBMM Tutanakları (1940, 24 Nisan). 43. İnikat.
- TBMM Tutanakları (1945, 1 Kasım). 1. Birleşim.
- TBMM Tutanakları (1945, 15 Ağustos). 90. Birleşim.
- TBMM Tutanakları (1945, 19 Aralık). 14. Birleşim.
- TBMM Tutanakları (1946, 13 Eylül). 14. Birleşim.
- TBMM Tutanakları (1946, 13 Haziran). 64. Birleşim.
- TBMM Tutanakları (1946, 16 Eylül). 15. Birleşim.
- TBMM Tutanakları (1946, 17 Eylül). 16. Birleşim.
- TBMM Tutanakları (1946, 18 Eylül). 17. Birleşim.
- TBMM Tutanakları (1946, 20 Eylül). 18. Birleşim.
- Toker, M. (1970). *Tek partiden çok partiye*. Ankara: Milliyet Yayınları.
- Topuz, H. (2003). *2. Mahmut'tan holdinglere Türk basın tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Tunaya, T. Z. (1952). *Türkiye'de siyasi partiler*. İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları.
- Ulus* (1946, 25 Temmuz). Gazetelerin tahrikçi yayın yapmasına izin verilmiyor.
- Yarın* (1931, 6 Temmuz). s. 1.

Türkiye’de Okul Öncesi Eğitim Politikaları ve Yeni Politika Önerileri

Leyla Ulus* & Murat Çetin**

Öz

21. yüzyıl, başlangıcından itibaren insanoğlunun geçirdiği üç büyük devrimden sonuncusu olan Bilgi Çağı'nın tüm dünyada etkilerini hissettirmeye başladığı bir dönemi de temsil etmektedir. Bu yeni döneme uyum/geçiş ihtiyacı eğitim politikalarının ve özellikle de eğitimin önemini daha da altını çizmiş; Bilgi Çağı'nın gereklerine göre yeniden dizaynını zorunlu kılmıştır. Okul öncesi dönemin insan gelişiminin ve eğitiminin en önemli yılları olduğu her geçen gün yeni araştırmalarla ortaya çıkmış, ülkelerin okul öncesi eğitim politikalarına verdikleri önem her geçen gün artmıştır. Ancak bu gelişmelere rağmen Türkiye’de okul öncesi eğitimde bütüncül ve etkili politikaların geliştirilmesi mümkün olmamıştır. Bu çalışmada, eğitimin ilk ve en önemli basamağı olan okul öncesi eğitimin Türkiye’deki durumu geçmişten günümüze incelenerek, yeni çağın da gerekleri ışığında politika önerilerine yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye’de Okul Öncesi Eğitim, Eğitim Politikaları, Bilgi Çağı.

Preschool Education Policies and New Policy Suggestions in Turkey

Abstract

The 21st century represents as well as a period in which the Information Age, the last of the three great revolutions that mankind has undergone, began to make its effects felt all over the world. The need for adaptation/transition to this new period has underlined the importance of education policies, and particularly of education; and made it necessary to redesign education according to the requirements of the Information Age. It has emerged with new researches that the pre-school period is the most important years of human development and education, and the importance given to the pre-school education policies of the countries has increased day by day. However, despite these developments, it has not been possible to develop holistic and effective policies in pre-school education in Turkey. In this study, the situation of pre-school education, which is the first and most important step of education, in Turkey will be examined from past to present, and policy recommendations will be made in the light of the requirements of the new age.

Keywords: Preschool Education in Turkey, Education Policies, Information Age.

*Doç. Dr. | İstanbul Üni.-Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü
leylulus@hotmail.com | ORCID: 0000-0002-5483-0224

**Dr. Öğr. Üyesi | İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü | mctin@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9787-9434 | DOI: 10.36484/liberal.1079594
Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 27, Sayı:107, Yaz 2022, ss. 129-165.
Gönderim Tarihi: 26 Şubat 2022 | Kabul Tarihi: 14 Haziran 2022

Giriş

Eğitim konusunun hemen hemen her ülkede tüm politikacıların gündemlerinin üst sıralarında yer aldığı açıktır. Başta ebeveynler olmak üzere, öğretmenler, eğitim uzmanları, sosyal hizmet uzmanları, psikologlar, sosyologlar ve politikacılar dâhil, eğitim sistemi toplumdaki herkesi ilgilendiren, her zaman gündem olan ana konulardan biri, hatta birincisidir.

Eğitimin, mikro ve makro çıktıları hakkında giderek artan bilgiye; nörobilimden, boylamsal gelişim çalışmalarından ve nüfus araştırmalarından elde edilen kanıtlarla, okul öncesi dönemin en önemli yıllar olduğu bilgisi de eklenmiştir. Okul öncesi yılların çocuklar için zihinsel, duygusal, sosyal açıdan zengin yaşantılar içerdiği ve güven içerisinde yapılandırılmış eğitim ortamlarının gelişimleri üzerindeki olumlu etkisi yanında güvenli ve zengin deneyimler sunan okul öncesi eğitimden mahrum çocukların fiziksel ve zihinsel gelişimlerinin kritik bir şekilde sınırlanabileceği de araştırmalarla kanıtlanmıştır (Eshetu, 2015; Sammons vd.,2009). Çocuklar dışında, etkili okul öncesi eğitimi hizmeti politikalarının makro düzeyde ülkelere getirisi de pek çok araştırmanın konusu olmuştur (Sammons vd.,2009; Sandstrom, 2012).

İngiliz Ekonomik Araştırma Konseyi (2004), erken çocukluk eğitim politikasının geliştirilmesi, erken bakım hizmetlerinin yaygınlaştırılması ve iyileştirilmesi gerektiğini belirterek okul öncesi eğitimin ülkeler için yararlarını şöyle özetlemiştir:

Sosyo-ekonomik geçmişe bakılmaksızın, yüksek kaliteli erken yaş eğitimi ve çocuk bakımı, çocukların bilişsel ve sosyal / davranışsal sonuçlarını etkiler ve öğrenme yeteneğini yükseltir. Sosyal ve duygusal gelişimdeki iyileştirici etkiler ülkedeki suç oranlarını düşürür. Orta yaş ve sonrasındaki sağlık sonuçları (kalp hastalığı, depresyon), bebeklik dönemindeki iyilik halinden büyük ölçüde etkilenir. Dolayısıyla ülkede verilen yaygın erken çocukluk eğitimleri halk sağlığını da etkiler. Bazı gelişimsel sorunlar ya da dezavantajlar çocukluğun ilk yıllarında ele alınmazsa, yerleşik hale gelme eğilimindedir ve uzun vadeli hasar ve dezavantajlara neden olur. Erken yıllarda eğitim bu dezavantajları ortadan kaldıracaktır ya da en aza indirgeyebilir. Erken çocukluk döneminde verilen kaliteli bakım ve eğitim, sosyal, sağlık, eğitim ve ekonomik beklentilerdeki eşitsizliklerin üstesinden gelmeye yardımcı olabilir (Gammage, 2006).

Pedagojik ve gelişimsel açıdan okul öncesi eğitimin sayısız yararı bulunmaktadır. Üstelik okul öncesi eğitim, 'bilgi ve iletişim teknolojilerinin' şekillendirdiği yeni çağa ayak uydurabilmek için ülkelerin ellerindeki en önemli koz olarak da durmaktadır. Okul öncesi eğitim ile ilgili bir diğer önemli husus da giderek artan kadın istihdamıdır. Kadınların doğumdan belirli bir süre sonra iş başı yapmak zorunda kalmaları, erken bakım hizmetleri ve okul öncesi eğitim olanaklarının artırılmasını da zorunlu kılmıştır. Hızlı kentleşme,

yükseköğrenime katılımında artış ve kayıt dışı çalışılan tarımdan, sanayi ve hizmetler sektörüne geçiş gibi birçok ekonomik ve sosyokültürel nedenlerle Türkiye’de de kadın istihdamı artmış ancak uzun yıllardır gelişmiş ülkelerin yarısı düzeyinde çakılı kalmıştır. Gelişmiş ekonomilerde % 60’lar bandında seyreden kadın istihdamının, Türkiye’de 2019’da 28,7 olarak gerçekleşmesi, (TÜİK, İstatistiklerle Kadın, 2020) mevcut tablo açısından çok olumsuz gözükse de gelecekteki kadın istihdamı potansiyelini göstermesi açısından önemlidir. Gelişmiş ekonomilerin kadın istihdamı açısından ulaştıkları düzey, Türkiye için de bir hedefe dönüştüğünde, kadın istihdamındaki artışa paralel okul öncesi eğitim talebindeki artış da peşi sıra gelecektir. Çekirdek ailelerin yaygınlaşması, bekâr annelerin sayısının artması da okul öncesi eğitim ihtiyacının boyutlarını arttıran unsurlar olacaktır.

Türkiye ile ilgili önemli bir husus da diğer ülkelere kıyasla barındırdığı çocuk ve genç nüfusun ağırlığıdır. 21. yüzyılın beceri talepleri doğrultusunda nitelikli bir okul öncesi eğitimden geçirilecek yeni nesiller, sürdürülebilir bir bireysel başarı yanı sıra ekonomik olarak da sıçramaya neden olacaktır. Tam tersi durumun yaratacağı sonuçlar ise donanımı çağa uygun olmayan gençlerin işsizliği ile sınırlı kalmayacak, makro açıdan toplumun ve ülkenin geleceği için de belirleyici olacaktır.

Bu durum elbette sadece Türkiye’nin değil, küresel bir bakış açısı ile tüm ülkelerin tutarlı ve dikkatli bir eğitim başlangıcı yapmayı önemsemeye ve iyi yapılandırılmış-yaygınlaştırılmış bir okul öncesi eğitime gereksinimleri olduğunu göstermektedir.

Bu çalışmada geçmişten günümüze Türkiye’de okul öncesi eğitim ele alınarak, yeni çağı da gözeten politika önerileri sunulmuştur.

Tarihsel Süreçte Türkiye’deki Okul Öncesi Eğitim Politikaları

Osmanlı Devletinde Okul Öncesi Eğitim

Osmanlı Devleti’nde ilk okul öncesi eğitimlerin hanedan mensupları için Şehzadegan Mektebi adı altında saray içerisinde verildiği bilinmektedir. Bu eğitimlere çocuklar 4 yaş 4 ay ve 4 günlük olduklarında başlanırdı. Bu erken yaşlarda çocuklara hadis, kelam ve fıkıh gibi derslerin yanı sıra; ok, kılıç, matrak, satranç, güz, cirit, hat, edebiyat, musiki, matematik gibi dersler verilmekteydi (Taylan, 2020). Sarayda verilen eğitim 4 yaş gibi döneme göre erken yaşlarda başlasa da bu eğitimin bugünkü okul öncesi eğitimden hayli farklı olduğu muhakkaktır. II. Meşrutiyet döneminde Şehzadegan mekteplerinin kapatılmasıyla bu eğitimler de son bulmuştur.

Şehzadegan mekteplerinden başka, 5-6 yaşlarından başlanarak 13-14 yaşlarına kadar eğitim verilen, Osmanlı hanedan mensupları dışında halktan kimselerin çocuklarının gidebileceği ve Fatih Sultan Mehmet tarafından açılan okullar da mevcuttur. Sıbyan mektepleri adı verilen bu ilk eğitim kurumları, sabi denilen 5-6 yaşlarındaki kız ve erkek çocukları okutmak için açılmıştı. Bu okulların taş mektep veya mahalle mektebi olarak anıldığı da bilinir. Sıbyan mekteplerinde Kuran-ı Kerim okutulur, ağırlıkla dini eğitim verildi. Sonraki yıllarda yazı, fen bilgisi gibi dersler ilave edilse de bu okullarda verilen eğitim Şehzadegan mekteplerinde olduğu gibi günümüz eğitimden bir hayli farklıydı. Örneğin yazı dersinde yazı yazmak değil, basitçe kaligrafi öğretmek amaçlanırdı. Tarih, coğrafya gibi derslere ise çok az yer verilirdi (Ergin, 1977a: 83-84). Meşrutiyet sonlarında ise (1876) II. Abdülhamid döneminde çocukların ilk eğitimlerini aldıkları okullar olan sıbyan mektepleri, modern ilkokullar diyebileceğimiz ibtidai mekteplere dönüştürülmüş ve bu okullarda uygulanan öğretim yöntemleri konusunda önemli gelişmeler sağlanmıştı (Çiydem ve Ahi, 2019: 26).

II. Abdülhamid döneminde görev yapan Sadrazam Said Paşa, eğitimin ilk ve temel basamağı olan okul öncesi eğitimde ıslahat kapsamında Almanya'da uygulanan sistemin Osmanlı'da da uygulanması önerisinde bulunmuştu. Bu girişim olasılıkla okul öncesi eğitim alanında atılmış ilk somut adımlardan biridir. Okul öncesi eğitim konusunda diğer ciddi adımların atılması ise II. Meşrutiyet'in ilanından (1908) sonraki süreçte gerçekleşmiştir. Bu ciddi adımların en dikkat çekenini İstanbul'da ilk ana mekteplerinin açılmış olması ve okul öncesi eğitim alanında Batı dillerinden eserlerin tercüme edilmesidir. II. Meşrutiyet Dönemi sonlarına kadar devlet tarafından İstanbul ve diğer illerde otuz kadar okul öncesi eğitim kurumu açılmıştır (Çiydem ve Ahi, 2019: 26).

II. Meşrutiyet Dönemi'nde okul öncesi eğitim anlayışının, Alman Pedagojisinin önemli isimleri olan Salzman ve Basedow gibi eğitimcilerin pedagojik yaklaşımlarını, Locke gibi filozofların görüşlerini, Froebel, Pestalozzi ve Montessori gibi eğitimcilerin etkilerini içerdiği söylenebilir. Bu yönüyle, o dönemki ana mekteplerindeki eğitim anlayışının günümüz okul öncesi eğitim anlayışıyla benzeyen temellere (oyun, öz bakım becerileri, yaşam becerileri vb.) dayandığı görülür (Çiydem ve Ahi, 2019: 29).

23 Temmuz 1908'de önce bazı illerde özel ana mektepleri açılmasına karşın resmi ana mekteplerinin Balkan Savaşları'ndan sonra açıldığı ve yaygınlaşmaya başladığı söylenebilir. Çeşitli yenilikler de içeren bu okulların hazırlıksız açılması ve ana mekteplerine 'muallime' adı verilen 'kadın öğretmen' yetiştirilmemiş olması nedeniyle bu eğitimler azınlıklar tarafından

üstlenilmiştir (Akyüz, 2001:243). II. Meşrutiyet Dönemi’nde eğitimde adından sıklıkla söz ettiren Satı Bey’in Darülmuallimin müdürlüğünden istifa ettikten sonra 1914 Temmuzunda çıktığı Avrupa turunda özellikle Montessori eğitim metodunu uygulayan kurumları (çocuk sanatoryumları, açık hava okulları, tatil kolonileri vb) ziyaret etmesi, ertesi yıl kuracağı yeni okulun şekillenmesinde de etkili olmuştur (Türk, 2010: 162).

‘Türkiye’de Çocukluğun Tarihi’ isimli kitapta, ilk ana mekteplerinin 1915’te çıkarılan bir nizamnameyle (Satı Bey’in de etkisi ile) iptidai mekteplerinin ilk basamağı olmak üzere açıldığı aktarılmıştır (Onur, 2005:128). Söz konusu mektepler, “4’ten 6 yaşına kadar kız ve erkek çocuklar için bir arada olarak kendilerine sıhhi ve ahlaki oyunlar gösterilmek, mektep içinde yürüyüşler ve muntazam beden mümareseleri yaptırılmak dini ve milli hikayeler bu musahabeler söylemek, resim levhaları tetkik ve mütalaa ettirmek ve el işleri öğretilmek” üzere açılmıştır. Cumhuriyetin ilanına kadar ‘çocuk bahçesi’ ya da ‘ana mektebi’ olarak isimlendirilen 39 kadar okul faaliyete geçmiştir (Onur, 2005:128). Osmanlı’nın içinde bulunduğu ekonomik ve siyasi durum, okul öncesi eğitime dair bir çaba ve gelişim arayışının sürekliliğini de engellemiştir.

Cumhuriyet Döneminde Okul Öncesi Eğitim

Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nde 80 kadar anaokulu bulunmaktaydı. Bu anaokullarına öğretmen yetiştirmek üzere yeni bir okul da açılmıştı ancak bu öğretmen okulu beş-altı yıl eğitim yaptıktan sonra kapatıldı (1927). Savaştan çıkan ve ağır ekonomik zorluklar içerisinde bulunan Türkiye’de, 25 Ekim 1925 ve 29 Ocak 1930 yıllarında çıkarılan tamimlerde bütçe olanaklarının anaokullarından ilkokullara kaydırılması yönünde görüşler yer alsa da bu tamimlerden sonra önceden açılmış olan anaokulları da kapatılmıştır (Ergin, 1977; 2052). Bu tarihten sonraki okul öncesi eğitim ile ilgili gelişmeler aşağıda Milli Eğitim Şûraları ve Kalkınma Planları kararları özetlenerek açıklanmıştır.

Milli Eğitim Şûralarında Okul Öncesi Eğitim

17-29 Temmuz 1939 tarihleri arasında yapılan *Birinci Milli Eğitim Şûrası* ile sırasıyla 15-21 Şubat 1943, 2-10 Aralık 1946, 23-31 Ağustos 1949 tarihleri arasında yapılan İkinci, Üçüncü ve Dördüncü Milli Eğitim Şûraları’nda okul öncesi eğitim ile ilgili hiçbir konu gündeme gelmemiştir.

İlk defa okul öncesi eğitimin gündeme geldiği şûra olan ve 4-14 Şubat 1953 tarihleri arasında düzenlenen *Beşinci Milli Eğitim Şûrası*’nda, ‘okul öncesi öğretim ve eğitimin anaokulları için hazırlanmış olan program ve yönetmeliğin incelenmesi’ (V. Millî Eğitim Şûrası) ilk gündem maddesi olarak yer almıştır.

Buna karşın 18-23 Mart 1957 tarihinde bir araya gelinen *Altıncı Milli Eğitim Şûrası*'nda okul öncesi eğitim ile ilgili hiçbir konu gündeme gelmemişken, 5-15 Şubat 1962 tarihleri arasında yapılan *Yedinci Milli Eğitim Şûrası*'nda Ana Okulları ve Ana Sınıfları Yönetmeliği'nin hazırlanması kararı verilmiş ve ardından Milli Eğitim Bakanlığı'nca hazırlanan yönetmelik Talim ve Terbiye Kurulu'nun görüşlerine sunulmuştur. 28 Eylül-3 Ekim 1970 tarihinde gerçekleşen *Sekizinci Milli Eğitim Şûrası*'nda ise tıpkı *Altıncı Şûra*'da olduğu gibi okul öncesi eğitim ile ilgili yine hiçbir konu gündeme gelmemiştir. Okul öncesi eğitimde, 'kapsam, amaç, görev ve kuruluş şekilleri' ise ilk kez *Dokuzuncu Milli Eğitim Şûrası*'nda (24 Haziran – 4 Temmuz 1974) alınan kararlarla düzenlenmiştir (Altay, İra, Bozcan ve Yenal, 201: 661-662).

23-26 Haziran 1981 tarihleri arasında gerçekleştirilen *Onuncu Milli Eğitim Şûrası*'nda ise ilk defa okul öncesi eğitimin amaç ve görevlerinin yanında, ana sınıflarının zamanla yaygınlaştırılarak zorunlu kılınması, ders kitapları ile diğer öğretim ve oyun materyallerinin geliştirilmesi gibi konular ele alınmıştır.

8-11 Haziran 1982 tarihleri arasında toplanan *On Birinci Milli Eğitim Şûrası*'nda okul öncesi eğitime öğretmen yetiştirecek kurum programlarının detayları (amaç, içerik vb) görüşülmüştür (Diken, 2010: 39).

18-22 Haziran 1988 tarihleri arasında gerçekleştirilen *On İkinci Milli Eğitim Şûrası*'nda en çok öne çıkan husus 23 nolu kararda: "Aileden gelen yetersizlikleri gideren, çalışan ailelerin çocuklarına bakım ve eğitim imkânı veren ve çocuklarımızın ilkökula daha uyumlu bir geçiş yapmalarını sağlayan okul öncesi eğitim programlarının Türkiye'nin şartlarına, sosyal ve kültürel yapısına, değer sistemlerine uygun olarak geliştirilmesi" ifadesi olmuştur (XII. Millî Eğitim Şûrası).

15-19 Ocak 1990 tarihleri arasında toplanan *On Üçüncü Milli Eğitim Şûrası*'nın gündeminde okul öncesi eğitim yer almamıştır.

Okul öncesi eğitime yönelik en yoğun kararların alındığı ve ana gündem olduğu ilk şûra: 27-29 Eylül 1993 tarihleri arasında gerçekleştirilen *On Dördüncü Milli Eğitim Şûrası* olmuştur. Bu şûrada, 'okul öncesi eğitiminin geliştirilerek yaygınlaştırılması ve kalkınma planlarındaki hedeflere ulaşılmasının sağlanması' temel amaç olarak yer almıştır. Anaokulu, ana sınıfı tanımlamalarının yapıldığı şûrada okul öncesi eğitim hizmeti veren kurumların (kreş, çocuk yuvaları vb.) geliştirilmesi için kredi, teşvik ve vergi indirimleri öngörülmüş; kamuda belediyelerde, KİT'lerde, vakıflarda vb. yerlerde, işletmelerde ve toplu konut projelerinde okul öncesi eğitim kurumlarının açılması öngörülmüş ve desteklenmiştir. Bu amaçla hazine arazilerinin tahsisi hususunda yasal düzenlemeler yapılması da gündeme gelmiştir (XIV. Millî Eğitim Şûrası).

Okul öncesi eğitiminin yaygınlaştırılmasına yönelik bir dizi kararın alındığı şûrada, öğretmen ve personel tahsisi ve yetiştirilmesi ile eğitim materyalleri de gündem konuları arasında yer almıştır. Okul öncesi eğitimi konusunda ebeveynlerin yetiştirilmesi amacıyla ‘ana ve baba okulu’ uygulamasının yaygınlaşması da bu şûrada ele alınan bir diğer önemli husus olmuştur.

Okulların fiziki yapılarının okul öncesi çocukların ihtiyaçlarına göre düzenlenmesi hususunun öne çıktığı ve 13-17 Mayıs 1996 tarihleri arasında gerçekleştirilen *On Beşinci Milli Eğitim Şûrası*’nda bir diğer öne çıkan madde ise şu şekildedir: “*Yakın bir gelecekte 5-6 yaş okul öncesi eğitim, ilköğretim bünyesine alınmalı, ilköğretim kesintisiz 8 yıllık zorunlu eğitim olarak uygulanmalı, 8 yılın sonunda tek tip diploma verilmeli, 9. sınıf liseye ya da mesleki eğitime yönlendirme yılı olmalı, böylece ilköğretimde zorunlu 2+8+1 sistemi oluşturulmalıdır*” (XV. Millî Eğitim Şûrası).

22-26 Şubat 1999 tarihleri arasında toplanan *On Altıncı Milli Eğitim Şûrası*’nda okul öncesi eğitimi ile ilgili herhangi bir konu gündeme gelmemiştir. Ancak 13-17 Kasım 2006 tarihleri arasında düzenlenen *On Yedinci Milli Eğitim Şûrası*’nda okul öncesi eğitim ile ilgili öne çıkan karar, “*60-72 aylık çocukluk çağını kapsayan okul öncesi eğitim döneminin zorunlu hale getirilmesi için çalışmalara başlanması*” olmuştur. Şûrada ayrıca okul öncesi eğitim kurumlarının yaygınlaştırılmasına yönelik özel sektör ve belediyeler ile kamu kurumlarının teşviki ve devlet desteği yanında, 2023 yılına yönelik 36-60 aylık çocuklar için okullaşma oranını % 80’e ulaştırma hedefi de yer almıştır (XVII. Millî Eğitim Şûrası). 1-5 Kasım 2010 tarihleri arasında toplanan *On Sekizinci Milli Eğitim Şûrası*’nda okul öncesi eğitim ile ilgili öne çıkan en önemli husus, “*öğretmenliğin bir ihtisas mesleği olduğu gerçeğinden hareketle, uzaktan veya açıköğretim yoluyla okul öncesi öğretmenliği, İngilizce öğretmenliği vb. alanlarda öğretmen yetiştirilmesine izin verilmemelidir*” kararıdır (XVIII. Millî Eğitim Şûrası). *On Dokuzuncu Milli Eğitim Şûrası* 2-6 Aralık 2014 tarihleri arasında düzenlenmiş ve şu önemli kararlar alınmıştır (XIX. Millî Eğitim Şûrası):

- Öğretim programının oyun temelli ve çocukların özgüven becerilerini ve birey olma bilincini geliştirmeye dönük olması,
- Öğretim programlarında yaratıcı düşünme becerilerinin geliştirilmesine yönelik kazanımlara yer verilmesi,
- Okul öncesinden itibaren yetenek gelişiminin izlenmesi ve tekli öğretime geçilmesi.

Aradan 7 yıl gibi uzun bir süre geçtikten sonra 1-3 Aralık 2021 tarihleri arasında toplanan ve ana temasının ‘Eğitimde Fırsat Eşitliği’ olarak belirlendiği *Yirminci Milli Eğitim Şûrası*’nda “Türkiye’de okul öncesi eğitiminin

yaygınlaştırılması” ön plana çıkmıştır. Okul öncesi eğitimin yaygınlaştırılması amacıyla da eğitim kurumlarının sayısını artırmak üzere 2022 yılında toplam üç bin yeni anaokulu ve 40 bin yeni ana sınıfı açılması hedeflenmiştir (XX. Millî Eğitim Şûrası).

- Okul öncesi eğitime katılan öğrencilerin okula daha kolay uyum sağladıkları, akademik başarılarının daha yüksek olduğu ve uzun vadede istihdam edilebilirliklerinin arttığı,
- Okul öncesi eğitimin sosyoekonomik açıdan dezavantajlı öğrencilerin karşılaşılabilecekleri olumsuzlukları telafi etmek ve öğrenciler arasındaki farklılıkları azaltmak açısından önemli faydalar sağladığı,
- Dolayısıyla okul öncesi eğitim imkânlarının yaygınlaştırılmasının hem bireysel hem de toplumsal açıdan katkı sağlayacağını vurgulandığı Şura kararlarında, bu çerçevede okul öncesi eğitim kurumlarının sayısının artırılması, okullaşma oranlarının yükseltilmesi, dezavantajlı öğrencilerin katılımının önceliklendirilmesi ve okullaşmada OECD ortalamasına erişimi hedef olarak belirlenmiştir. (XX. Millî Eğitim Şûrası).

Kalkınma Planlarında Okul Öncesi Eğitim

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1963-1967) okul öncesi eğitim yer almazken, “*belirli şartlarda gerekli olan okul öncesi eğitim çok sınırlıdır*” ifadesiyle, ilk defa okul öncesi eğitim *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*'nda (1968-1972) kendine yer bulmuştur. Devamı ise şu şekildedir:

Okul öncesi eğitim 3-6 yaşındaki çocukların eğitimidir. Bu eğitim, ancak ‘anne eğitiminden yoksun çocukların eğitimi’ için ele alınacaktır. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde okul öncesi eğitim hizmetleri, bağımsız anaokulları ve ilkokullara bağlı anasınıfları kurularak geliştirilecektir. Bütün kız enstitülerinde öğretim programının ve okul öncesi eğitim hizmetlerinin geliştirilmesi amacıyla çocuk yuvaları açılacaktır (DPT, İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1968-1972).

Planda ayrıca, ilkokul öncesi çocuklar için 52 anaokulu ve 147 kreşin faaliyet gösterdiği bilgisi de yer almaktadır.

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1973-1977) okul öncesi eğitim, örgün eğitim sisteminde beş yıllık temel eğitimden önceki ilk aşama olarak yer almış ve okul öncesi eğitimde en önemli husus olarak özel sektörün teşvik edilmesi öngörülmüştür. Planda, okul öncesi eğitimin önemine rağmen kaynak yetersizliğinden dolayı bu konunun uzun vadede ele alınacağı belirtilmiştir (DPT, Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1973-1977).

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1979-1983) önceki üç plan döneminde gerek kaynakların sınırlılığı, gerek bu eğitim alanına yeterince

eğilinmemesi nedeniyle okul öncesi eğitimin yeterli düzeyde olmadığı vurgusu yapılarak şu sonuçlara yer verilmiştir:

İlkokulların bünyesinde açılan anasınıfların sayısı 1973-1974 öğretim yılında 245’den 1977-1978 öğretim yılında 984’e çıkmış olmasına karşın, bağımsız anaokulu sayısı aynı dönemde 8’den 11’e yükselebilmiştir. 11 anaokulunda 1977-1978 öğretim yılında 60 öğretmen ve bin 135 öğrenci, ilkokullara bağlı 984 anasınıfında ise bin 87 öğretmen ve 17 bin 986 öğrenci ve kız meslek liselerine bağlı 275 uygulama anaokulunda ise 575 öğretmen ve 5 bin 782 öğrenci bulunmaktadır. Kreş ve çocuk yuvalarının gelişimi ise yeterli düzeyde olmamış özel anaokulları sayısı 1976-1977 öğretim yılında 137’ye çıkmıştır. 3-6 yaş grubundaki çocukların ancak % 1,1’i okul öncesi eğitimden yararlanmaktadır. (DPT, Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1979-1983).

Dördüncü Plan’da okul öncesi eğitim için 500 milyon TL (1978 fiyatlarıyla) yatırım ve en çok kentleşmiş yörelerden başlamak üzere özellikle gecekondu ve işçi çocukları için geliştirilecek okul öncesi eğitimi pilot uygulamaları hedeflenmiştir

Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda (1985-1989) ilkokul öncesi (5-6 yaş nüfusunun) okullaşma oranı 1983-1984 döneminde % 3 olarak ve sırasıyla ilerleyen yıllarda da 3.5, 4, 6, 8 ve son olarak 1988-89 dönemi için % 10 hedeflenmiş; bu hedefin gerçekleştirilmesi için de kamu ve özel kesim imkânlarından azamî derecede yararlanılacağı vurgulanmıştır. Beşinci Plan’da okul öncesi eğitim için 1983 fiyatlarıyla 20 milyar TL yatırım ve kadınların aktif çalışma hayatına katılmaları ile özellikle büyük şehirlerde artan kreş ve gündüz bakımevlerine olan ihtiyacın karşılanması hedeflenmiştir (DPT, Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1985-1989).

Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994) dönemi sonunda anaokulları ve ana sınıflarının yaygınlaştırılması, okul öncesi eğitimde okullaşma oranının % 11,5’e çıkarılması hedef alınırken; 1988-1989 döneminde % 4,2 olan okullaşma hedefi ise ilerleyen yıllarda % 5.5, 7.0, 8.5, 10.0, 11.5 şeklinde olmuştur (DPT, Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1990-1994).

Okul öncesi eğitimde yeterli gelişme sağlanamadığı için, büyük çoğunluğu kız çocuklarından oluşan 1,4 milyon çocuğun ilkokul sonrası örgün eğitimden koptuğu tespiti yapılan *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*’nda (1996-2000) okul öncesi eğitimde okullaşma oranları 1989-1990 öğretim yılında % 2.8 iken, bu oran 1994-1995 döneminde % 5,1’e ulaşmış; bu oran 2000-2001 dönemi için ise % 16 olarak hedeflenmiştir (DPT, Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1996-2000).

Okul öncesi eğitim hizmeti veren kurumların yaygınlaştırılması ve aralarındaki farklılıkların giderilmesi için standartların oluşturulması hususlarının

altının çizildiği *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*'na (2001-2005) göre okul öncesi eğitimde okullaşma oranları 1995-1996 döneminde % 7.7, 1999-2000 döneminde ise % 9.8 olarak gerçekleşmiş; 2000-2005 dönemi için okullaşma oranı ise % 25 olarak hedeflenmiştir (DPT, *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, 2001-2005).

Zorunlu temel eğitimin sekiz yıla çıkarılmasıyla öğrenci sayısında büyük artış sağlansa da okullaşma oranlarında okul öncesi eğitimde düşük seviyelerde kaldığı tespiti yapılan *Dokuzuncu Kalkınma Planı*'nda (2007-2013), okul öncesi eğitimin yaygınlaştırılması amacıyla öğretmen ve fiziki altyapı ihtiyacının karşılanacağı, eğitim hizmetlerinin çeşitlendirileceği, toplumsal farkındalık düzeyi yükseltilerek, erken çocukluk ve ebeveyn eğitimlerinin arttırılacağı ön görülmüştür. Planda, 2005-2006 dönemi için okullaşma oranının % 19.9 olarak gerçekleştiği yer alırken, 2012-2013 dönemi için okullaşma oranı ise % 50 olarak hedeflenmiştir (DPT, *Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı* 2007-2013).

Türkiye'nin PISA sonuçlarına göre uluslararası ortalamaların altında kaldığı tespiti yapılan *Onuncu Kalkınma Planı*'na (2014-2018) göre, brüt okullaşma oranı okul öncesi eğitimde (4-5 yaş için) 2006-2007 eğitim öğretim yılında % 24 iken, bu oran 2012-2013 döneminde % 44'e, 2013-2014 döneminde ise % 47'ye yükselmiştir. Ayrıca planda 2018-2019 dönemi için okul öncesi eğitimde okullaşma oranı hedefi % 70 olmuştur (DPT, *Onuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı*, 2014-2018).

En son yürürlüğe giren ve günümüzü de kapsayan *On Birinci Kalkınma Planı*'nda (2019-2023) sadece okul öncesi eğitimde erişimin ve okul öncesi eğitimin yaygınlaştırılması için yatırımların artırılması hususu yer almıştır (DPT, *On birinci Yıllık Kalkınma Planı*, 2019-2023).

Türkiye'de Okul Öncesi Eğitim Politikalarının Mevcut Durumu

Türkiye'de okul öncesi çağındaki çocuklara yönelik sağlık, bakım ve eğitimle ilgili faaliyetler farklı bakanlıkların şemsiyesi altında yürütülmektedir. 'Çocukların sağlığıyla ilgili faaliyetler' Sağlık Bakanlığı'na bağlı olarak yürütülürken, 'çocukların bakıma yönelik faaliyetleri' Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, 'eğitime yönelik faaliyetler' ise Milli Eğitim Bakanlığı çatısı altında farklı genel müdürlükler tarafından gerçekleştirilmektedir. Bakanlıkların dışında, farklı düzey ve programlarla okul öncesi eğitim hizmeti veren kamu ve özel kurumlar, üniversiteler, yerel yönetimler, belediyeler ve sivil toplum kuruluşları da bulunmaktadır (Ural ve Ramazan, 2007: 32). Bu kurum ve

kuruluşlar, farklı yasa ve yönetmeliklere tabi olarak; anaokulu, anasınıfı, kreş, yuva, gündüz bakım evi, çocuk kulübü ve okul öncesi eğitim merkezi gibi isimler altında faaliyet göstermektedirler. Okul öncesi eğitim sistemindeki bu çeşitlilik durumu; personel, eğitim içeriği ve denetim anlamında farklılaşmaya ve hizmetlerin niteliği yönünden karmaşaya sebep olmaktadır.

Sağlık Bakanlığı çocuk ve ergenlerin sağlıklarıyla ilgili çalışmaları, Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü içinde Çocuk ve Ergen Sağlığı Dairesi başkanlığı altında yürütmektedir (<https://hsgm.saglik.gov.tr/tr/cocukergen-baskanligimiz/g%C3%B6rev-tan%C4%B1m%C4%B1.html>). ‘Çocukların bakımına’ yönelik faaliyetler ise Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı tarafından yürütülmekte ve bakanlık tarafından kurulan Çocuk Hizmetleri Genel Müdürlüğü’nün başta gelen görevleri arasında “çocuklara yönelik koruyucu, önleyici, eğitici, geliştirici, rehberlik ve rehabilite edici sosyal hizmet faaliyetlerini yürütmek ve koordine etmek” yer almaktadır (https://cdn-acikogretim.istanbul.edu.tr/auzefcontent/20_21_Bahar/sosyal_hizmet_mevzuati/4/index.html).

Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde bulunan Temel Eğitim Genel Müdürlüğü tarafından Erken Çocukluk Eğitimi Daire Başkanlığı’nın başta gelen görevi “okul öncesi eğitim kurumlarında yürütülen eğitim faaliyetlerinin niteliğini artırmak ve okul öncesi eğitime erişimi yaygınlaştırmak amacıyla çalışmalar yürütmek” olarak ilk maddede yer almıştır (<http://tegm.meb.gov.tr/www/erken-cocukluk-egitimi-daire-baskanlig/icerik/185>).

Eğitim sisteminin ancak zorunlu eğitimin verildiği ya da okul öncesi 5- 6 yaş çocuk grubuna ulaşabildiği Türkiye’de, bebeklik ve erken çocukluk döneminde sağlık ve gelişimi içeren projeler genellikle;

- Kamu ve uluslararası kuruluşların işbirliği ile yürütülen projeler
- İlgili bakanlık birimlerince geliştirilen projeler
- Üniversite işbirliği ile yapılan projeler ve
- Sivil toplum kuruluşlarının geliştirdikleri projeler olarak sıralanabilir ve aşağıda da örnek projelerden bazıları yer almaktadır (Bingöller, 2006: 39, 40-47):
  - Birinci ve İkinci Temel Eğitim Projesi
  - Anne-Çocuk Eğitimi Programı (AÇEP)
  - Çocuğun Psikososyal Gelişimini Destekleme (ÇPGD) Programı
  - Sağlık Bakanlığı AÇSAP Genel Müdürlüğü-UNICEF İşbirliği: Bebeklik ve Erken Çocukluk Döneminde Gelişimin İzlenmesi ve Desteklenmesi Programı (GİDP).

Çocuk Nüfusu ve Okul Öncesi Eğitimde Okullaşma Oranları

2020 yılsonu itibarıyla 83 milyon 614 bin olan resmi Türkiye nüfusunun 22 milyon 750 binini, yani % 27,2'sini 0-17 yaş grubunu içeren çocuklar oluşturmaktadır (<https://data.tuik.gov.tr>, 2021). Çocuk nüfusu yaş grubuna göre incelendiğinde ise 2020 yılında % 26,9'unun 0-4 yaş grubunda, % 28,7'sinin 5-9 yaş grubunda, % 28,2'sinin 10-14 yaş grubunda ve % 16,2'sinin 15-17 yaş grubunda yer aldığı görülmektedir (<https://data.tuik.gov.tr>, 2021).

Tablo 1. Okul Öncesi Eğitimde Öğretim Yılına Göre Okul Öncesinde Net Okullaşma Oranı, Okul, Öğrenci, Öğretmen ve Derslik Sayısı (2009-2020)

Öğretim yılı	Net okullaşma oranı (%)	Okul/ Kurum/ Sınıf	Öğrenci sayısı	Öğretmen sayısı	Derslik
2009-2010	26,9	26.681	980.654	42.716	45.703
2010-2011	29,9	27.606	1.115.818	48.330	46.336
2011-2012	30,9	28.625	1.169.556	55.883	48.802
2012-2013	26,6	27.197	1.077.933	62.933	49.372
2013-2014	27,7	26.698	1.059.495	63.327	50.466
2014-2015	32,7	26.972	1.156.661	68.038	52.788
2015-2016	33,3	27.793	1.209.106	72.228	58.265
2016-2017	35,5	29.293	1.326.123	77.109	72.970
2017-2018	38,5	31.246	1.501.088	84.257	78.852
2018-2019	39,1	31.813	1.564.813	93.302	81.297
2019-2020	41,8	32.554	1.629.720	98.825	85.528
Kaynak: TÜİK, MEB, Milli Eğitim İstatistikleri, Örgün Eğitim, 2009-2019					
3-5 yaş net okullaşma oranı hesaplanmıştır.					
2016-2018 eğitim öğretim yılından itibaren, okullaşma oranları hesaplanırken, kullanılan nüfus ve öğrenci sayılarında sadece Türkiye'de ikamet eden T.C. vatandaşları kapsamıştır. Türkiye'de ikamet eden yabancı uyruklu nüfus ve yabancı uyruklu öğrenci sayıları kapsam dışında tutularak, tamamlanmış olan en son takvim yılı sonu öğrenci rakamları ve tamamlanmış olan en son nüfus rakamları kullanılarak hesaplanmıştır.					
Faal olan okullar kapsamıştır.					
Toplam öğretmen, kadrolu ve sözleşmeli öğretmenleri kapsar.					

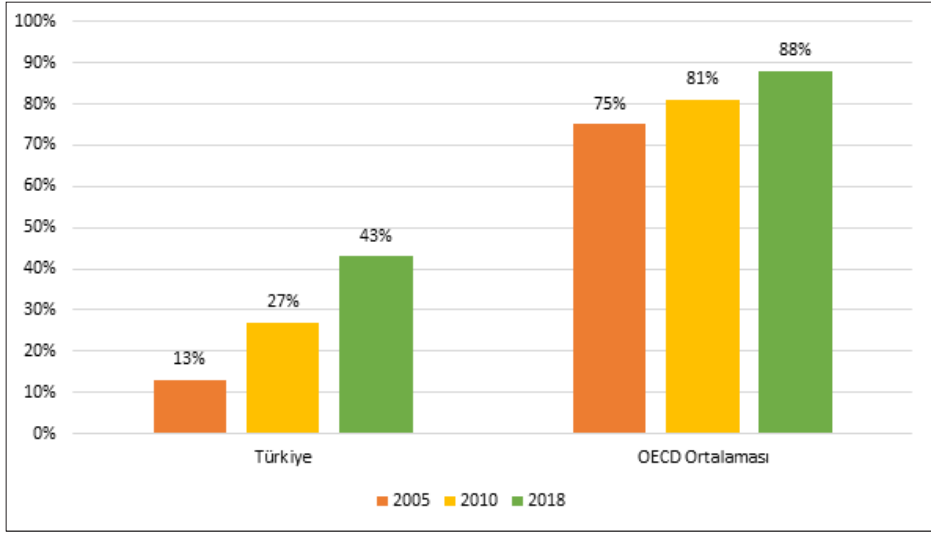
Tablo 1'de görüldüğü gibi 2009-2010 yıllarında net okullaşma oranı % 26,9 iken 2019-2020 Eğitim Öğretim yılında bu oran % 41,8'e yükselmiştir. Son 10 yılda derslik, öğretmen, öğrenci sayısında da benzer artış oranı görülmektedir.

2019-2020 eğitim öğretim yılında okul öncesi eğitimde net okullaşma oranları ise şu şekildedir (TEDMEM, 2021: 51):

- 3-5 yaş grubunda % 41,78
- 4-5 yaş grubunda % 52,41
- 5 yaş grubunda % 71,22.

2019-2020 eğitim öğretim yılı itibarıyla 1. sınıfa başlayan öğrencilerin % 70,47'si en az 1 yıl okul öncesi eğitim almıştır. Erken çocukluk eğitiminde şartları elverişsiz olan ve desteklenen ailelerin oranı ise % 2'dir (TEDMEM, 2021: 51).

Grafik 1. Yıllara Göre 3-5 Yaş Arası Okullaşma Oranı (%)

Kaynak: OECD, 2020. Veri: <https://doi.org/10.1787/888934163382>

Türkiye ve OECD kıyasının yer aldığı yıllara göre 3-5 yaş arası okullaşma oranı grafiği (Grafik 1) incelendiğinde OECD ortalamasına göre 3 yaş altındaki her üç çocuktan biri (% 34) erken çocukluk eğitimi ve bakım hizmetlerinden faydalanmaktadır. Türkiye'de ise 3 yaş altındaki her 1000 çocuktan sadece ikisi (% 0,2) erken çocukluk eğitimi ve bakım hizmetlerinden faydalanırken; Danimarka, İzlanda, İsrail, Kore ve Norveç'te bu oran % 50'nin üzerindedir. Türkiye'de okul öncesi eğitimde 3-5 yaş arasındaki okullaşma oranlarında 2005'ten 2018'e önemli bir gelişme kaydedilse de sadece OECD ortalaması baz alındığında bile arada derin bir uçurum bulunmaktadır. 2018 yılı verilerine göre 3-5 yaş okullaşma oranının en düşük olduğu OECD ülkesi Türkiye'dir.

Okul Öncesi Eğitim Öğretmenleri

TEDMEM tarafından hazırlanan 2020 Eğitim Değerlendirme Raporu'na göre:

Pedagojik Formasyon Eğitimi Sertifika Programlarının kontenjanlarının belirlenmesi yükseköğretim kurumlarına bırakıldığından bu yana, öğretmen olma umuduyla her yıl sisteme eklenen aday sayısının 50 binin üzerinde olduğu tahmin edilmektedir. Bu ve benzeri politikaların sonucunda formasyon belgesine sahip aday sayısı 650 binin üzerine çıkmıştır. Bu sayıya Eğitim / Eğitim Bilimleri Fakültelerinde öğrenim gören 214 bin 441 aday da eklendiğinde neredeyse sistemde görev yapan öğretmen sayısı kadar atanmayı bekleyen öğretmen adayı olduğu görülmektedir (TEDMEM, 2021: 5-6).

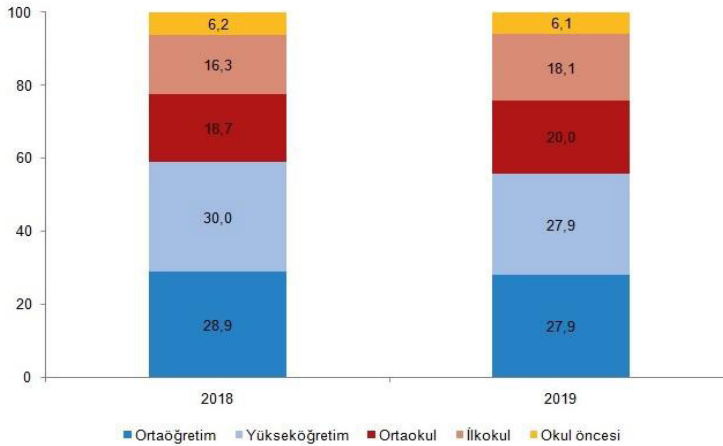
Türkiye'deki öğretmen ihtiyacı ise Aralık 2019 itibarıyla 138 bin 393'tür (TEDMEM, 2021: 6).

2019-2020 eğitim öğretim yılında 32 bin 554 okul öncesi eğitim kurumunda toplam 1 milyon 629 bin720 öğrenci eğitim almış, 98 bin 825 öğretmen görev yapmıştır. Okul öncesi eğitim kurumlarında toplam derslik sayısı 85 bin 528'dir (TEDMEM, 2021: 51). Benzer şekilde okul öncesi eğitimde de öğretmen açığı ciddi boyuttadır.

Okul Öncesi Eğitime Ayrılan Kaynaklar

Aşağıda, Grafik 2'de, 'Eğitim Düzeylerine Göre Yapılan Eğitim Harcamalarının Toplam Harcama İçerisindeki Oranı' yer almaktadır. Grafik incelendiğinde, eğitim harcamalarının 2019 yılında 2018 yılına göre en fazla artış gösterdiği eğitim düzeyinin % 30,1 ile ilkökul olduğu, bunu % 25,1 ile ortaokulun takip ettiği görülmektedir. Grafikte en dikkat çeken nokta ise eğitime harcanan payın en az kısmının hem 2018, hem de 2019 yılında % 6,2 ve % 6,1 ile okul öncesi eğitim kademesinde olmasıdır.

Grafik 2. Eğitim düzeylerine göre yapılan eğitim harcamalarının toplam harcama içerisindeki oranı (%), 2018, 2019

Kaynak: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Egitim-Harcamalari-Istatistikleri-2019-33670>

Erken çocukluk eğitimi ve bakımı için yapılan kamu harcamaları ülkeler arasında ciddi farklılıklar oluşturmaktadır.

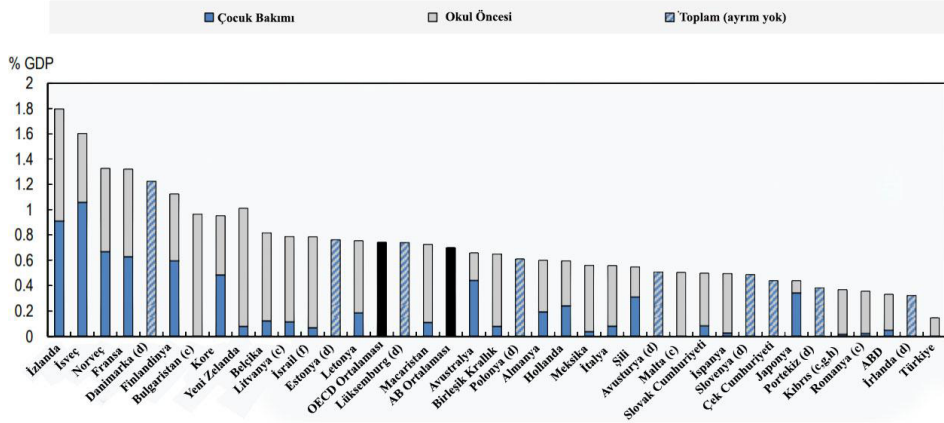
Aşağıdaki Grafik 3’den de görüldüğü üzere, OECD ülkeleri ortalama olarak GSYİH’lerinin % 0,7’sinden fazlasını erken çocukluk eğitimi ve bakımı için harcarken, bu oran İsveç’te % 1,6’ya ve İzlanda’da % 1,8’e kadar çıkmaktadır. Keza, Fransa ve İskandinav ülkelerinde de erken çocukluk eğitimi harcamaları OECD ortalaması üzerinde, GSYİH’nin % 1,0’ından yüksektir.

Çekya, İrlanda, Japonya, Portekiz, Türkiye ve ABD’de ise okul öncesi eğitime GSYİH’nin % 0,5’inden daha az kamu harcaması yapılmaktadır.

Ayrıca 2017 yılında okul öncesi eğitimde çocuk başına yapılan yıllık harcama Türkiye’de 5 bin 250 dolar iken, OECD ortalamasında 9.079 dolardır (OECD, 2020).

Görülüyor ki Türkiye, kendi içinde kıyaslandığında da eğitim düzeyine göre en az kaynağı okul öncesi eğitime ayırmakta; dünya ile kıyas imkânı vermesi açısından OECD ortalamasına göre kıyaslandığında da okul öncesi eğitime en düşük pay ayıran ülkeler arasında yer almaktadır.

Grafik 3. Erken Çocukluk Eğitimi ve Bakımı İçin Kamu Harcamaları

Kaynak: OECD (2019), https://www.oecd.org/els/soc/PF3_1_Public_spending_on_childcare_and_early_education.pdf

Okul Öncesi Eğitim Politikaları İçin Öneriler

Çalışmanın buraya kadar olan kısmında okul öncesi eğitimin Türkiye’deki geçmiş ve mevcut durumu ele alınmış ve uygulanan politikalardan

bahsedilmiştir. Aşağıda ise hem Türkiye'nin mevcut okul öncesi eğitim tablosu ışığında hem de 21. yüzyıl eğitim politikaları ve beceri talepleri doğrultusunda Türkiye'de okul öncesi eğitime yönelik önerilere yer verilmiştir.

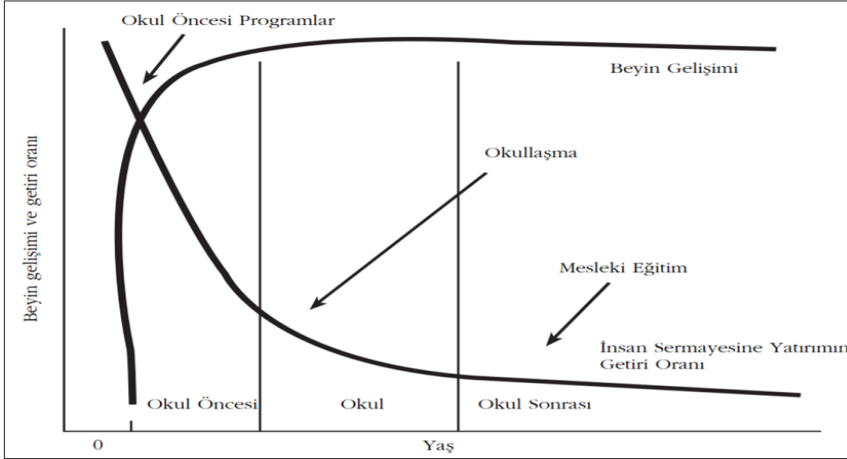
Okul Öncesi Eğitime Ayrılan Kaynakların Arttırılması

Eğitime yapılan yatırımlar 'gelecekte daha yüksek kazanç' şeklinde karşılığını verdiği için toplumsal refah düzeyini yükseltebilmek için kaynakların dağılımı hususunda devletin sosyal maliyet kısmını yüklenmesi önemlidir (Karadeniz, Durusoy, ve Köse, 2007: 47). Bu amaçla hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde eğitime yapılan harcamalar da her geçen gün artmaktadır.

Eğitime yapılan yatırımların getirileriyle ilgili yapılan bazı araştırmalarda; örneğin Heckman ve Carneiro'nun çalışmasından (Heckman, J. & Carneiro, P., 2003) hazırlanan şekil 1 ve şekil 2, insani gelişme ve ekonomik büyüme için beşeri sermayeye yapılacak yatırımın okul öncesi dönemlerde yoğunlaştırılması gerektiğini anlatmaktadır (Bekman, S., Gürlesel, F.C., 2005).

Heckman, birçok çalışmasında, eğitim süreci içinde getirisi en yüksek yatırımın açık ara okul öncesi eğitime yapılan yatırım olduğunu vurgulamaktadır.

Şekil 1. Beyin Gelişimi ve Beşeri Sermaye Yatırımının Getirisi

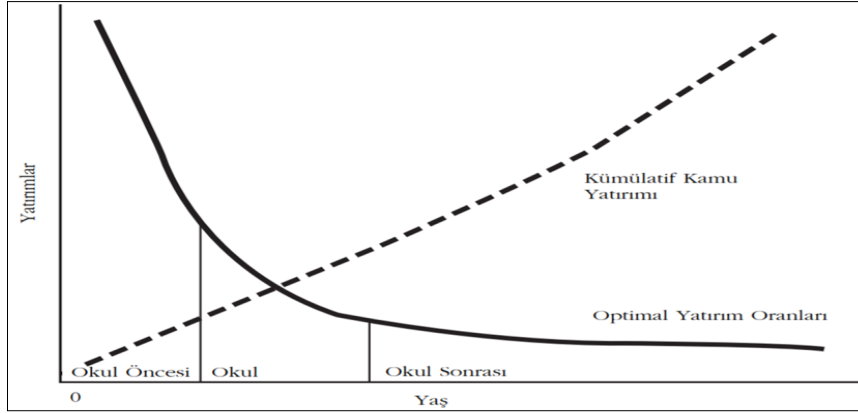
Kaynak: Heckman, J. & Carneiro, P. (2003). Benefits and Costs of Early-Childhood Interventions: A Documented Briefing. Working Paper. National Bureau of Economic Research. www.nber.org/papers/w 9495.

Şekil 1'de, ilerleyen yaş ile birlikte beyin gelişimi ve okul sürecinde yapılan yatırımların -beşeri (insan) sermaye yatırımlarının- getirileri yer almaktadır. Beynin, adeta roketlenerek geliştiği dönem olan okul öncesi dönem, beşeri

sermaye yatırımlarının da doğal olarak karşılığını daha yüksek olarak verdiği dönem olarak görülmektedir. Okul dönemine geçiş ile birlikte beynin gelişimi yatay bir seyir alırken, insana yapılan yatırımın getirisi de azalmaktadır. Keza, okul sonrası dönem de beynin gelişiminin yatay seyrini sürdürdüğü, beşeri sermayenin getirisinin de buna paralel yataya döndüğü bir dönemi ifade etmektedir.

Açıktır ki okul öncesi eğitim, beşeri sermaye yatırımlarının geri dönüşü göz önüne alındığında, hem ayrılacak ekonomik kaynaklar açısından hem de eğitim programları açısından eğitimde üzerinde yoğunlaşılması gereken öncelikli alan olmaktadır. Dolayısıyla, Şekil 1’de açıkça görülen ve okul öncesi eğitimi de öne çıkararak insan sermayesine yapılacak yatırımlar için optimal bir yatırım stratejisi ihtiyacı da doğmaktadır.

Şekil 2. Optimal ve Gerçek Yatırım

Kaynak: Heckman, J. & Carneiro, P. (2003). Benefits and Costs of Early-Childhood Interventions: A Documented Briefing. Working Paper. National Bureau of Economic Research. www.nber.org/papers/w 9495.

Şekil 2’de de görüldüğü üzere, okul öncesi dönemde ‘en yüksek’ olmak üzere, devamında giderek azalan bir optimal yatırım stratejisi uygulanması (Günsoy, 2009: 27) eğitimde kaynak dağılımı yapılırken göz önünde bulundurulmalıdır.

Sonuçta, okul öncesi eğitime yeterli kaynak ayrılmaması beşeri sermayenin birikimini sınırlayacak; bu da ekonomik büyüme ve neticesinde insani gelişmeyi engelleyecektir. Ayrıca, okul öncesi eğitime ayrılandan çok daha büyük kaynaklar daha sonraki eğitim süreçlerine ayrılrsa bile bu yatırımların getirisi ve ekonomik büyümeye katkısı daha düşük olacaktır (Bekman, S., Gürlesel, F.C., 2005: s.35).

Öte yandan 'fayda-maliyet analizi' çerçevesinde ele alınacak ve buna göre oluşturulacak okul öncesi eğitim politikalarının önemi birçok araştırmada ortaya konulmuştur.

Bu bağlamda, Birleşik Krallık ve ABD'de, erken çocukluk hizmetlerinin topluma varsayılan geri dönüşleri açısından araştırmalar yapılmıştır. Bu araştırmalar arasında en iyi bilinenlerden birisi de Lynch (2004) ile Bertram ve Pascal (2003) tarafından yapılan araştırmalardır. Bakım, eğitim, sağlık ve aile desteği olarak dört boyutta ele alınan yüksek kaliteli, büyük ölçekli erken çocukluk hizmetlerine yapılan yatırımların olası faydaları konusunda Lynch tarafından yapılan araştırmalarda okul öncesi eğitim yatırımlarının pozitif dışsallıkları da öne çıkmaktadır (2004):

Erken çocukluk eğitimi programları, katılımcılar, halk ve hükümet için çok yüksek getiri oranları oluşturarak zaman içinde kendi masraflarını kolayca ödüyor. İyi programlar, her 1 dolar yatırım için 3 \$ veya daha fazla fayda sağlıyor. Katılımcılar ve aileleri toplam faydaların bir kısmını alırken, halkın ve hükümetin geri kalanına sağlanan faydalar daha büyük ve kendi başlarına bu programların maliyetlerinden çok daha ağır basma eğilimindedir.

Dezavantajlı ortamlardan gelen çocuklara yapılan erken çocukluk yatırımlarına ilişkin çalışmalar da dikkate değer bir başarı göstermiştir ve erken yıllardaki müdahalelerin öğrenmeyi etkili bir şekilde destekleyebileceğini ve dış kanallar aracılığıyla zenginleştirilebileceğini göstermiştir.

Yüksek kaliteli okul öncesi eğitim, öğrenme ve motivasyon üzerinde kalıcı etkilere sahiptir. Bu etkileri ispatlayan çalışmadan biri de 1960'larda Michigan, Ypsilanti'de Afrikalı-Amerikalı 4-5 yaşlarında rastgele 123 çocuğun (ortalama IQ = 80) Perry Okul Öncesi Programı'na dâhil edildiği ve yoğun bir okul öncesi eğitim ve izlem uygulandığı çalışmadır. Bu çalışmada araştırmacılar, okul öncesi eğitim bittikten sonra bu çocukları yaşam döngüleri boyunca takip etmişlerdir. Çalışma bulguları, okul öncesi eğitimine katılan çocukların okul öncesi eğitimine katılmayan kontrol grubuna göre önemli ölçüde daha yüksek kazanç, ev sahibi olma oranları ve iyi akademik düzeylerinin yanı sıra önemli ölçüde daha az tutuklama ve sosyal hizmet müdahalesine maruz kalma olduğunu göstermiştir. Bu fayda-maliyet analizi, okul öncesi programın halka harcanan her 1 dolar için tahmini 7.16 dolar kazandırdığını ortaya koymaktadır. Program, katılımcıların geri kalan yaşamları için getiri öngörüldüğünde ise her 1 doların getirisininin 8,70 dolara kadar yükseldiği ortaya koymuştur (Berrueta-Clement, 1984; Schweinhart, 1993).

Tablo 3. Son 12 Ayda Aşağıdaki Kaynaklardan Finansman Aldığını Bildiren Erken Çocuk Eğitim B merkezlerinin yüzdesi (2018)

Ülkeler	Devlet okul öncesi eğitim kurumlarının fonlanma oranı (%)	Ebeveynlerin özel okul öncesi eğitim kurumlarına ödedikleri ücret (%)
Norveç	100	95.2
Almanya*	99.6	81.6
İsrail	98.2	87.8
Japonya	98.2	66.2
Kore Cumhuriyeti	97.9	75.2
İzlanda	97.8	26.8
Şili	89.1	19.5
Türkiye	71.1	71.3
Danimarka**	9.7	41.5

Kaynak: Source: TALIS Starting Strong 2018 database (Table.D.5.1). Erişim adresi: https://www.oecd-ilibrary.org/sites/301005d1-en/1/2/6/index.html?itemId=/content/publication/301005d1-en&_csp_=d5ed60fb5c4d257bbb6358fc7741a521&itemIGO=oecd&itemContentType=book#figure-d1e21869

Gerek mikro gerekse de makro ölçekte maksimum getiri sağlayan dönemin okul öncesi eğitim olduğu açık olmasına rağmen Türkiye, OECD ülkeleri arasında erken çocukluk eğitimine en az bütçeyi ayıran ülke olarak öne çıkmaktadır. Dolayısıyla Türkiye’de okul öncesi eğitime ayrılacak gerek kamu gerekse de özel kesim kaynaklarının yükseltilmesi birincil öncelik olarak gözükmektedir.

Okul Öncesi Eğitimin Yaygınlaştırılması

Okul öncesi eğitimin yaygınlaştırılması çalışmaları kapsamında, 60-72 ay grubuna yönelik okul öncesi eğitim hizmetlerinin zorunlu hale getirilmesi çalışmalarına 2009–2010 eğitim-öğretim yılında başlanılmıştır. Dönemin Milli Eğitim Bakanı Nimet Çubukçu, Sabah Gazetesi’ne verdiği demeçte (2009), “*ana okulu eğitiminde okullaşma oranını artırarak zorunlu hale getirmek için çalışıyoruz. Bu amaçla ilk planda 30 ilde okul öncesi eğitimi zorunlu hale getirdik. Hedefimiz okul öncesi eğitimde okullaşma oranlarını artırarak zorunlu hale getirmek*” demiştir. Bu açıklamanın ardından okullaşma oranının en yüksek olduğu 32 ilde zorunlu okul öncesi eğitim pilot olarak başlatılmasına karşın, günümüzde hala tüm illerde okul öncesi eğitim zorunlu değildir. Bu durumun o dönem içindeki nedeni, 2012-2013 eğitim-öğretim yılında uygulanan ‘4+4+4’ sistemiyle ilköğretime başlama yaşının aşağıya çekilmesidir. ‘4+4+4’ ile ilkokula başlama zorunluluğunun 1 yıl öne çekilmesi, okul öncesi eğitimin

zorunlu olmasının gereksizliği ve 1 yaş erken başlayan ilkökul eğitiminin daha yararlı olduğu algısını yaratmıştır. Her ne kadar MEB'in (2012) yayımlanmış olduğu 12 yıllık zorunlu eğitim genelgesinde okul öncesi eğitiminde % 100 okullaşma oranına ulaşılması hedeflenmiş olsa da günümüzde hala okul öncesi eğitimde okullaşma oranları bu hedefin çok uzağındadır.

Çeşitli okul öncesi eğitim kurumlarında görev yapan öğretmen, yönetici ve velilerin katıldığı, okul öncesi eğitimin zorunlu olmasına ilişkin yakın zamanlı bir araştırmada; katılımcıların çoğunluğu okul öncesi eğitimin zorunlu olması gerektiğini, zorunlu eğitim yaşının 48 ay olması gerektiğini, Türkiye'de okul öncesi eğitimin yaygınlaştırılarak zorunlu hale gelmesinin gerekliliğinin önemi kadar olumsuz yönlerini de aktarmışlardır (Sak, Şahin-Sak, Öneren-Şendil ve Taşkın, 2020).

Anne Çocuk Eğitim Vakfı (AÇEV) tarafından bir çalışmada Türkiye'de okul öncesi eğitime katılımın ancak çocuğun yaşı büyüdükçe ve hane halkının varlık seviyesi yükseldikçe arttığı ortaya konulmuştur (AÇEV, Türkiye'de Erken Çocukluk Bakımı ve Okul Öncesi Eğitime Katılım, 2017: 17). Bir başka çalışma ise Türkiye'de çocuklarını okul öncesi eğitim kurumlarına göndermek isteyen ailelerin bu kurumların talep ettikleri ücret ve masrafları ödeyebilenlerin oranlarının çok üstünde olduğunu göstermektedir. Tüm haneler kişi başına düşen gelire göre 10 gruba ayrıldığında en yoksul gruptaki hanelerde en zengin grubun 3 katı sayıda 0-6 yaş çocuk (1,5 milyona karşılık 0,5 milyon çocuk) bulunduğu tespit edilmiştir. Bu tespit çok önemlidir. Çünkü düşük gelirli ailelere mensup daha çok sayıda çocuk bulunmaktadır ve bu çocukların dezavantajından dolayı okul öncesi eğitime olan gereksinimleri daha fazladır. Öte yandan aynı raporda "*Hane halkı gelir seviyesine göre en yoksul % 20'lik gruptaki ebeveynlere mensup 3-5 yaş çocukların yalnızca % 18,2'si anaokulu, anasınıfı ya da kreşe devam ederken, bu oran en zengin % 20'lik kesimdeki çocuklar için % 55,1 olarak açıklanmıştır*" (AÇEV, Türkiye'de 0-6 yaş arası çocuğun durumu, 2017: 15).

Tablo 2. Avrupa Birliği Ülkelerinde Okul Öncesi Eğitimde Farklı Devlet Destek Seviyeleri

Özel okul öncesi eğitim kurumlarının devlet desteğine bağımlı olduğu ülkeler (hükümet harcama oranlarının %50'nin üzerinde olduğu)	Özel okul öncesi eğitim kurumlarının devlet desteğine bağımlı olmadığı ülkeler (hükümet harcama oranlarının %50'nin altında olduğu)	Bağımlı veya bağımsız özel okul öncesi eğitim kurumlarının bulunduğu ülkeler
İsveç, Finlandiya, Belçika, Almanya, Slovakya, Çek Cumhuriyeti	Hollanda, Lüksemburg, Litvanya, Latviya, İtalya, İrlanda	Birleşik Krallık, Fransa, Portekiz

Kaynak: Nazukova, N. (2019). Investing in early childhood development in the context of reforming educational funding in Ukraine. *Economy and forecasting*, 2, 66-84.

Tablo 2’ye ek olarak, Finlandiya’da okul öncesi eğitim yerel yönetimler tarafından sağlanması gereken zorunlu bir eğitim aşaması olarak yasalaştırılmıştır. Bu hedef doğrultusunda bütün okul öncesi eğitim veren kurumların yalnızca %3’ü özel sektör içerisinde hizmet vermektedir. Finlandiya’da okul öncesi eğitimin fonlanması konusunda yük dağılımı şöyle yapılmıştır: %30 hükümet kaynakları, %56 yerel yönetim kaynakları ve %14 ailelerden alınan ücretler (https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/content/early-childhood-and-school-education-funding-25_en). Slovenya’da ise hem kamu hem de özel kuruluşlarda vatandaşların finansal statüsü göz önünde bulundurulmaktadır. Bu politika kapsamında veliler durumlarına göre kurumlara normal ücretin %0’ı ile %77’si arasında bir ödeme yapmaktadırlar. Buna ek olarak havzalarda yaşayan vatandaşlar veya oturma izni olan yabancılar için belediyeler yemek ve eğitim dahil olmak üzere bütün giderleri karşılamaktadır (https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/content/early-childhood-and-school-education-funding-77_en). Birleşik Krallık nezninde bütün çocuklar 4 yaşından 16 yaşına kadar devlet okullarında ücretsiz eğitim alma hakkına sahiptir. Bu amaca ulaşmak için yerel yönetimler, merkezi hükümetten aşağıdaki şartları sağlayanlar için yılın 38 haftası (ebeveynler ücretsiz okul öncesi eğitim sağlamaktadır (https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/content/funding-education-93_en)).

- Dezavantajlı 2 yaşındaki çocuklar için haftada 15 saat.
- 3 ve 4 yaşındaki bütün çocuklar için haftada 15 saat (evrensel hak).
- Evrensel hakka ilave olarak çalışan ebeveynler için 15 saat.

Bu oranlar dikkate alınarak düşük gelirli hanelerde bulunan çocuk sayılarının daha fazla olduğu ve okul öncesi eğitim kurumlarının hiçbir ücret talep etmeden bu çocukları kabul etmeleri gereği ortaya çıkmaktadır. Oysaki Türkiye’de devlete bağlı bağımsız anaokulları dahi ücret talep etmektedir (<https://e-okul.org/devlet-anaokulu-anasinifi-ucretleri.html>). Milli bütçeden ayrılan payın artırılması ve bu okulların en az 1 yıl olmak üzere ücretsiz olması ve velilerden (temizlik, kırtasiye vb.) hiçbir ödeme alınmaması önemlidir. Bu maddi güvence ile Türkiye’de okul öncesi eğitimin yaygınlaştırılarak okullaşma oranının 2012 yılında hedeflendiği gibi % 100 olması ve 2009 yılında amaçlandığı gibi en az 1 yıl zorunlu olması fikri hayata geçirilmelidir.

Okul Öncesi Eğitim Kurumlarında Yeterli ve Nitelikli Öğretmen İstihdamı

Okul öncesi eğitim hizmetlerini yaygınlaştırabilmek için bu okullarda görev alacak öğretmenlerin de hazırlanması ve istihdamı gereklidir. Öğretmen olmadan eğitim faaliyetleri yürütülemeyeceğinden, öğretmen atamasında okul

öncesi öncelikli olmalıdır. Nicelik olarak okul öncesi eğitim öğretmen sayılarının artırılmasının yanı sıra öğretmen yetiştirme politikaları ele alındığında kalite sorunu kendisini göstermektedir. Mevcut durumda üniversitelerde okul öncesi eğitim alanında Çocuk Gelişimi Meslek Yüksek Okulu, Eğitim Fakültesi Okul Öncesi Öğretmenliği Lisans, Mesleki Eğitim Fakültesi Okul Öncesi - Çocuk Gelişimi Öğretmenliği Lisans Programları ve Sağlık Bilimleri Fakültesi Çocuk Gelişimi olmak üzere çeşitli programların bulunması alanda çeşitliliğe/karmaşıklığa sebep olmaktadır. Bununla birlikte özellikle özel okul öncesi eğitim hizmeti veren kurumlarda Kız Meslek Lisesi, Çocuk Gelişimi mezunlarının ya da iki yıllık Meslek Yüksek Okulu Çocuk Gelişimi mezunlarının istihdam edildiği görülmektedir. Bu durum da ne yazık ki verilen okul öncesi eğitim hizmetlerinin niteliğini etkilemektedir. Öncelikle öğretmen olabilmek için 4 yıllık nitelikli okul öncesi eğitimi öğretmenliği mezuniyeti şartı aranmalıdır. Eğer okul öncesi eğitim öğretmenliği lisans programı öğretmen sayıları açığı karşılamıyorsa yukarıda sözü edilen diğer 4 yıllık fakültelerden formasyon eğitimi şartıyla öğretmen olarak çalıştırılmasına izin verilmelidir. Bu konuda devletin denetim mekanizmalarının ve özellikle özel okul öncesi eğitim veren kurumlarda öğretmen eğitim şartlarının tamamlanmış olmasıyla ilgili yasal zorunluluklar getirilmelidir. Okul öncesi eğitim kurumlarında hali hazırda görev yapan öğretmenlerin ise yeniliklerden haberdar olmaları, mesleki yeterlilik açısından kendilerini geliştirecek seminer ve kurslara katılmaları teşvik edilmeli ve devlet bu konuda hizmet içi eğitim olanaklarını artırma yoluna gitmelidir.

Öğretmen maaşları niteliğin artırılması için önemli bir diğer konudur. Öğretmen maaşlarının diğer mesleklere kıyasla yüksekliği, Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren mesleğin sosyal statüsünü de yükseltmiştir. Fakat sonraki yıllarda maaşların nispi düşüşüyle birlikte öğretmenliğin statüsü de düşmüştür (Erden, 1998). OECD verilerine göre 2020 yılında Türkiye’de 15 yıllık bir ilkokul öğretmenin yıllık brüt maaşı 30,812 dolar seviyesindedir ve bu rakamla Türkiye, 33 OECD ülkesi arasında 28’inci sırada yer almaktadır (OECD, 2022). Üstelik bu rakam hem Satınalma Gücü Paritesi’ne göre hesaplanmış hem de kadrolu öğretmen maaşlarını yansıtan rakamlardır. Dolayısıyla, kurlar ve reel ücretler dikkate alındığında ücretlerin zamanla eridiği ve yoksulluk sınırının da altına indiği görülecektir. MEB (2021) verilerine göre Türkiye’de okul öncesi eğitimde istihdam edilen öğretmenlerin 279’u erkek ve 2403’ü kadın olmak üzere toplamda 2682’si sözleşmeli personeldir. Dolayısıyla Türkiye’de çok daha düşük maaşlarla istihdam edilen sözleşmeli öğretmen kadrosunun yeterli düzeyde olmadığı tartışılabilir.

Başaran (2020) tarafından İstanbul’un Esenler ve Fatih ilçelerine bağlı devlet okullarında 10 yıl ve üzeri deneyime sahip 212 sınıf öğretmeni üzerinde yapılan bir anket çalışmasının sonucunda bir öğretmenin motivasyonunu en çok etkileyen sosyal faktörler arasında ‘öğretmenlerin toplum ve yöneticiler tarafından yeterince değer görmemesi’ en yüksek sırada yer almıştır. Buna ek olarak Çanakkale’de farklı branş ve eğitim seviyelerinden öğretmenlerin katılımıyla yapılan başka bir çalışma sonucunda, öğretmenlerin en büyük toplumsal problemlerinden birisinin de öğretmenlik mesleğine yeterince saygı duyulmaması bulgusuna ulaşılmıştır. (Demir ve Arı, 2013).

Türkiye’de öğretmenlerin iş doyumuyla ilgili yapılan araştırmaların hemen hemen hepsinde öğretmenlerin temel sorunlarının başında gelirlerinin yetersizliğinin geldiği görülmektedir (Süngü, 2012). Bu gelir yetersizliği de öğretmenleri ikinci hatta üçüncü iş yapmaya zorlamakta bu durum da gerçek işleri olan öğretmenlik mesleğini layıkıyla yapmalarına engel olmaktadır.

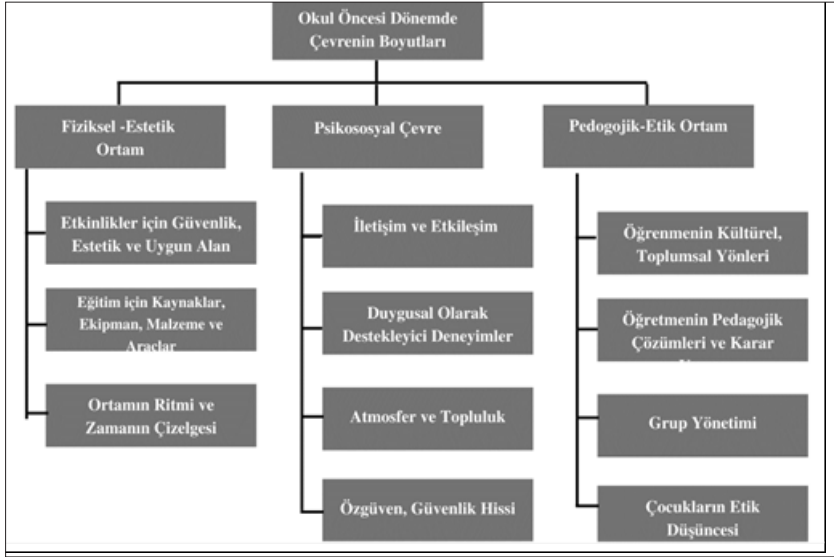
Düşük ücretlerle çalışmak zorunda bırakılan meslek mensuplarının iş ve yaşam doyumlarının yüksek olması beklenemez. Şüphesiz öğretmenler toplumların geleceğine yön veren en kutsal görevi -çocukların yetiştirilmesi işini- üstlenmiş en yüksek statüde bulunması gereken meslektir. Bu bağlamda öğretmenlerin ücretlerinin tatmin edici düzeyde olması şarttır. Buna ek olarak, öğretmenlerin toplumdaki değerinin yeniden tesisi için bu yönde durumsal farkındalığı artıracak politikalar uygulanabilir.

Okul Öncesi Eğitim Kurumlarında Yürütülen Eğitim Faaliyetlerinin Niteliğinin Arttırılması

Nitelikli bir okul öncesi eğitimi almak, çocukların tüm gelişim alanlarının desteklenmesini, aileden gelen dezavantajları ortadan kaldırarak diğer çocuklarla eşit olanaklara sahip olmalarını ve ilkokula hazırlanmalarını sağlar. Okul öncesi eğitim kurumlarının niceliksel olarak artırılmasının öneminin yansırı fiziki çevre olarak da en iyi şekilde düzenlenmelerinin ve fiziki niteliklerinin artırılması da önem taşır. Bu sebeple okul öncesi eğitimin yaygınlaştırma politikalarında, nitelikli eğitim ortamları geliştirmenin de temel prensiplerden birisi olarak benimsenmesi gerekir. Çünkü okul öncesi eğitimin nerede düzenlendiğine (kreş veya okul bağlamı) bağlı olarak, öğrenme ortamının okul öncesi çocukların öğrenmesi, büyümesi ve gelişmesi ve öğretmenin çalışması üzerinde hem doğrudan hem de dolaylı etkileri vardır (Van Petegem, Donche, ve Vanhoof, 2005). İyi bir okul öncesi öğrenme ortamı çocukların merakını, ilgisini ve öğrenme motivasyonunu yönlendirir; kendi etkinliklerini, öz-yönelimlerini teşvik eder ve oyun ve diğer etkinlikler için fırsatlar sunar.

Tüm eğitim alanlarında olduğu gibi okul öncesi eğitim alanında da adından sıklıkla söz ettiren Fin araştırma literatürü, öğrenme ortamının fiziksel bir çevrenin, psikolojik faktörlerin ve sosyal ilişkilerin birleşiminden ve yapısından oluştuğunu ve pedagojik, sosyal ve psikolojik boyutlardan oluşan bir varlık oluşturduğunu savunur. Havu-Nuutinen ve Niikko (2014) okul öncesi eğitimdeki öğrenme ortamı boyutlarını aşağıdaki şekilde (Şekil 3) ifade etmişlerdir.

Şekil 3. Okul Öncesi Dönemde Öğrenme Ortamının Boyutları

Kaynak: Havu-Nuutinen ve Niikko (2014)

Okul öncesi eğitimin fiziksel-estetik ortamı, bu unsurların çocuklar ve öğretmenler için güzel olan bir görüntü, çocuklar için düzenlenmiş doğal bir çevre ve iç-dış mekan, inşa edilmiş bir çevre, ekipman ve çocuklara uygun malzemelerden oluşur. Çok yönlü, çeşitlilik içeren bir iç ve dış ortam, sınırlı bir ortamdan daha iyi oyun ve farklı türde etkinlikler ve öğrenme fırsatları sunar. Ancak Türkiye’de yapılan araştırmalar ne yazık ki okul öncesi eğitim kurumlarının fiziki olarak yetersizliğine dikkat çekmektedir. Sabancı, Altun ve Uçar Altun (2018) tarafından yapılan araştırmada ana sınıflarının fiziki özelliklerinin yetersiz olması, yeterli derslik olmaması, eğitim programlarında ihtiyaç duyulan araç ve gereçlerin yetersizliği gibi sorunlar olduğu bildirilmektedir. Yine benzer şekilde Can ve Kılıç (2019) okul öncesi eğitimdeki en önemli temel sorunlardan birinin fiziki ortamların düzenlenmesi konusundaki imkânların yetersizliği olduğunu bildirmişlerdir.

Psiko-sosyal çevre, düşüncenin çeşitli bilişsel ve duygusal yönlerinin yanı sıra tutumlar, etkileşim, aktivite kültürü ve uyarıcı bir dil ortamıyla

ilgilidir. İyi bir psiko-sosyal ortam çocukların merakını, ilgisini ve öğrenme motivasyonunu yönlendirmenin yanı sıra etkinliklerini ve öz-yönelimlerini teşvik eder. Psiko-sosyal bir ortam, güvenlik duygularını destekler ve çocuklar ile öğretmen ve çocuklar ve akranları arasında sıcak, olumlu bir etkileşim sağlar (Havu-Nuutinen ve Niikko, 2014). Öte yandan Türkiye’de çok sayıda okul öncesi eğitim ilkokullara bağlı anasınıflarında yürütülmektedir. Altı yaşındaki okul öncesi çocuklar için bir öğrenme ortamı olarak ilkokul birçok yönden olumlu olsa da psiko-sosyal yönden bazı sorunları beraberinde getirebilir. Bu sorunlardan biri okul öncesi dönem çocukları için en çok açık hava etkinliklerinde yaşanan zorbalıktır. Çocuklar, daha büyük öğrencilerin davranışları ile karşılaşabilir ve bu da kaliteli ve güvenli öğrenme ortamı konusunda tehdit oluşturabilir. Bir diğer husus da İlkokula bağlı anasınıflarının yeterli ve bağımsız bir sınıf ortamına sahip olmamalarıdır. Genel olarak, okul öncesi çocukların esenliği, gelişimi ve öğrenmesi, sosyal ilişkileri ve günlük aktiviteleri, okul bağlamında çok yönlü bir öğrenme ortamının sunduğu fırsatlarla güçlü bir şekilde bağlantılıdır.

Pedagojik-etik ortamda, fiziksel-estetik ve psiko-sosyal boyutlar birleşir ve eğitim ve öğrenmenin amaçları üzerinden değerlendirilir. Pedagojik çevre, öğretim ve faaliyetin organizasyonunu, eğitim ilkelerini, bakımı ve müfredat uygulamasını kapsar (Havu-Nuutinen ve Niikko, 2014). Türkiye’de yaşayan ailelerin çoğunda çocuğun gelişimini destekleyecek bir ortam bulunmamakta ve çocuğun bilişsel gelişimini arttıracak faaliyetler yeterli seviyede uygulanmamaktadır. Örnek olarak, 3 yaşında çocuk bulunan bir evde çocuğa yönelik 3 veya daha fazla kitap olmayan hane oranı veri örnekleminde % 67,2’dir. Bu oran sosyo-ekonomik durumu yüksek haneler için bile % 31,4’tür. Benzer bir tablo çocukla geçirilen zaman ve bu sürede yapılan faaliyetler için de geçerlidir. Örneğin çocuğa kitap okunması gibi çocuğun gelişimi için faydalı bir etkinlik düşük refah seviyesindeki hanelerin çoğunluğunda uygulanmamaktadır (% 66,6). Refah seviyesi yüksek hanelerde bile bu etkinlik her dört haneden birinde hiçbir zaman uygulanmamaktadır (% 25,5). Hanelerin materyal açısından zayıf olmasının yanı sıra ailelerin uygulamalarındaki boşluklar da endişe vericidir (AÇEV, 2017). Bu nedenle Türkiye’de okul öncesi eğitimin ve bu kurumların niteliklerinin önemi sosyo-ekonomik durum fark etmeksizin önemlidir.

Okul Öncesi Eğitim Kurumlarının Uyguladıkları Eğitim Programlarının Çeşitliliklerinin Desteklenmesi

Eğitimin niteliği eğitim programının niteliğine paraleldir ve iyi bir eğitim için iyi bir eğitim programı gereklidir. Okul öncesi eğitim programının amaçlarına bakıldığında (Anning, 1991):

- Çocukların sağlıklı bir gelişimle, değişen dünyaya uyum sağlamalarına yardımcı olmak,
- Kültürel ve ahlaki değerler ile farklı kültürlerle duyarlılığı aşlamak,
- Toplumun ihtiyaç ve taleplerini öğretmenin yanı sıra, kendi özellikleri ve ihtiyaçları doğrultusunda hareket etmeyi öğretmek,
- Canlılara değer vermeyi öğretmek,
- Dili etkin bir şekilde kullanmayı, soru sorma yeteneğini, araştırıcılığı, kendi yeteneklerinin farkına varma ve geliştirme yeteneğini kazandırmak olarak sıralanabilir.
- Nitelikli bir okul öncesi eğitim programının uygulandığı okullar ise ayrıca (Tuncer, 2015:44):
- Yetişkin ile çocuk arasındaki iletişim, çocuğun benliği ve değerleri hakkında olumlu düşünce geliştirmeyi, saygı duymayı sağlamalı,
- Çocuğu öğrenme sürecine ve etkinliklere aktif bir şekilde katılımı için cesaretlendirmeli,
- Ailenin programa katılımına imkân vermeli,
- Eğitimciler alanında uzman olmalı,
- Fiziki şartlar ve çalışanlar çocuğun bireysel gelişimini ve keşfederek öğrenmesini sağlayacak şekilde organize edilmeli,
- Hastalıklara ve anlık kazalara hazırlıklı olmalı,
- Çocuğa sağlık, güvenlik ve dengeli beslenmeyle ilgili çeşitli beceriler kazandırmalıdır.

Dünya'da gelişmiş ülkelerde uygulanan pek çok özgün okul öncesi eğitim programı bulunmaktadır. Bunlardan en bilinenleri Açık Eğitim Programı, Waldorf Programı, Head Start Programı, Montessori Programı, Reggio Emilia Programı, İlk Yıllar Programı ve High/Scope Programı olarak sıralanabilir. Ancak ne yazık ki bu alternatif okul öncesi programları uygulama örneklerinin sayısı Türkiye'de son derece sınırlıdır.

Tuncer (2015), dünyada özellikle gelişmiş ülkelerde yaygın olarak uygulanan bazı okul öncesi eğitim programlarını MEB 2013 Okul Öncesi Eğitim Programı ile kıyaslamış ve olumlu sonuçlar veren ve dünyada yaygın olarak kullanılan bu programların Türkiye'de de uygulanması önerisinde bulunmuştur. Nitekim Güler ve Yaltırık'ın (2011) İlk Yıllar Programı'yla ilgili öğretmen görüşlerini inceledikleri çalışmada bu programın Türkiye'de uygulamalara örnek olacak birçok olumlu yönü olduğunu vurgulanmıştır. Araştırmacılar, MEB tarafından hazırlanan okul öncesi eğitim programına uluslararası bakış

açısı kazandırmak ve sorgulama temelli yaklaşım bağlamında etkinlikler düzenlemek için İlk Yıllar Programı’nın içerik ve öğelerinden yararlanılması gerektiğini belirtmişlerdir. MEB Okul Öncesi Eğitim Programı ve Montessori Yaklaşımı eğitimi benimseyen çocukların devam ettiği okullarda sosyal becerilerin incelendiği bir başka çalışmada MEB programına göre eğitim alan çocukların davranış problemlerinin daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Keçecioğlu, 2015). Bu araştırmanın yanı sıra Türkiye’de yapılan pek çok çalışma (örn. Toran,2011; Bayer, 2015) Montessori eğitim programının çocuklara olan gelişimsel katkılarına işaret etmektedir.

Ayrıca, Pekdoğan (2012), Reggio Emillio yaklaşımının uygulandığı okul öncesi eğitim kurumlarına devam eden çocukların özgüveninin, gelişmiş ve yaratıcılık düzeylerinin son derece yüksek olduğunu belirtmekte ve bu yaklaşım hakkında bilgi sahibi olmanın daha yaratıcı ve özgün öğrenme ortamlarının oluşmasında eğitimcilere yardımcı olacağını vurgulamaktadır. Ezmeci ve Akman (2016) tarafından yapılan bir başka çalışmada da erken çocukluk döneminde düşünme becerilerinin gelişimde Reggio Emilia Yaklaşımı ve High/Scope Programı’nın yararlarına vurgu yapılmış, geleneksel okul öncesi eğitim anlayışı dışında bu programın çocuğa katkılarının altı çizilmiştir. Günay Bilaloğlu (2008) da High/Scope yaklaşımı ile MEB programını karşılaştırdığı araştırmasında; High/Scope yaklaşımında çocukların karar verip uyguladığı, çocuk merkezli olduğunu, MEB programının ise öğretmen merkezli uygulandığı ve çocukların ne yapacağına öğretmenlerin karar verdiğini; sınıfların kalabalık olması nedeniyle de daha çok grup çalışmaları yapıldığını belirtmiştir.

Arı, Kerigan, Duran ve Çınar-Karasu (2021) High/Scope Programı ve hâlihazırda uygulanan MEB 2013 Programı’nın çocukların sosyal becerilerine etkisini karşılaştırmış; High/Scope Programı’nın çocukların yaratıcı, girişken, sorgulayıcı, kendini ifade edebilen, diğer bireylerin düşüncelerine açık bireyler olarak yetişmelerine katkıları aktarılmıştır.

Almanya’da ortaya çıkmış bir diğer alternatif okul öncesi eğitim modeli de Waldorf okullarıdır. Türkiye’de Waldorf eğitime yönelik girişimleri inceleyen Yalçın ve Schieren (2017) bu okulların sayısının oldukça az olduğunu, Türkiye’deki uygulanan eğitim programına eklenmesi için uyarlamalar yapılması gerektiğini belirtmişlerdir. Waldorf programının otoriteden bağımsız uygulanması nedeniyle bugünün şartlarında Türkiye’de hayata geçirilmesinin zor olmasına karşın, yürürlükteki programların Waldorf yaklaşımının önerdiği ilkeleri dikkate almasının onları zenginleştireceği de ifade edilmiştir.

Türkiye’de bulunan alternatif program yaklaşımlarının benimsendiği okul öncesi eğitim kurumlarının sayılarının oldukça az olduğu bilinmektedir. Bu

alternatif eğitim modellerinden en çok Montessori metodu uygulamalarının kullanıldığı okullar olduğu söylenebilir. Bu uygulamalar da özel kurumlarda verilmekte devlet okullarında bu uygulamalara resmi olarak rastlanmamaktadır. Okul öncesi programı olarak tüm okul öncesi eğitim kurumlarında MEB 2013 programı uygulanmaktadır.

Genel olarak bakıldığında Türkiye'deki alternatif okulların uluslararası alternatif okullarla eşdeğer olduğu söylenemez. Burada en önemli sebep Türkiye'deki eğitim sisteminin merkezi bir yapıya sahip olması ve farklı yapılara izin vermemesi olarak açıklanabilir (Erdal-Erkılıç, 2019: 95). Oysaki bu alternatif yaklaşımların artırılması ve önünün açılması hem eğitim sisteminin içindeki bazı aksaklıkların, eksikliklerin görülmesini sağlayacak hem de ebeveynlere tercih hakkı getirecektir.

Okul Öncesi Eğitime Gerekli Denetim Mekanizmalarının Sağlanması

Türkiye'de okul öncesi eğitim hizmetleri yaygın olarak kurumsal temelli hizmetler olarak sunulmaktadır. Türkiye'de kamu veya özel sektöre bağlı erken çocukluk eğitimi hizmetleri MEB ve ASPB tarafından sağlanmaktadır. ASPB 0-6 yaş aralığındaki çocuklara yönelik özel kreş ve gündüz bakımevleriyle özel çocuk kulüplerine yönelik açılış, işleyiş ve denetimlerinden sorumluyken; MEB tarafından verilen eğitim hizmetleri 0-2 yaş grubundaki çocuklara yönelik değildir. MEB'e bağlı özel ve kamu anasınıflarında ve bağımsız anaokullarında sadece 3-6 yaş grubu için okul öncesi eğitim hizmeti verilmektedir. Ancak 0-6 yaş grubunun dâhil olduğu eğitim ve bakım hizmetleri ister MEB'e ister ASPB'ye bağlı olsun eğitim programları MEB tarafından denetlenmektedir. Okul öncesi eğitim kurumları rehberlik ve denetim rehberinin incelendiği bir çalışmada farklı ülkelerde farklı denetim mekanizmalarının uygulandığına dikkat çekilmiştir. Örneğin PISA başarısı yüksek kimi uzak doğu ülkelerinde okul öncesi eğitim kurumlarının eğitim dönemi içinde kendi hedeflerini belirledikleri, dönem sonunda ise kendi değerlendirmelerini yaparak gelişim düzeylerini ölçtükleri görülürken; Türkiye'de okullar en tepeden, Milli Eğitim Bakanlığı tarafından denetlenmekte, öğretmenlerin performans değerlendirilmesi ise okul müdürleri tarafından yapılmaktadır (Altunay ve Özer, 2021).

Okul öncesi eğitim döneminde çocukların daha korunmasız olduğu, kendilerini ifade etme konusunda yeterli olmadıkları ve gelişimsel dezavantajları nedeni ile buldukları ortamların nitelikleri son derece önemlidir. Bu yaş aralığında çocuklar korunmaya muhtaçtır ve sosyal-duygusal-fiziksel etkilere daha da açıktır. Okul öncesi eğitim kurumlarına devam eden çocukların

devam ettikleri kurumların öncelikle sağlık ve esenlik yönünden güvende olması, fiziksel koşulların titizlikle değerlendirilmesi gerekir. Okul öncesi çocukların devam ettiği kurumların çocukların fiziksel ve duygusal sağlıklarını etkileyecek bir ortamda bulunmadığından emin olmak gereklidir. Denetim mekanizmaları bu konuyu önceliklerine almalıdır.

Örneğin son yıllarda sayıları giderek artan ve halk arasında sıbyan mektepleri olarak bilinen mahalle arası kuran kursları denetimsizdir ve çocukları gelişimsel açıdan nasıl etkilediği, örseleyip-örselemediği bilinmemektedir. Öte yandan Türkiye’de “henüz metodolojisi yeterli derecede ortaya konmamış bir alanda bilimsel temele dayanmadan yapılan değişik kurumlardaki din eğitiminin çocuklar üzerinde farklı sorunlara yol açabileceği de ayrı bir mesele olarak karşımızda durmaktadır.” (Erpay, 2020: 183)

Okul öncesi kurumlarında görev yapan tüm personelin denetimi yine son derece önemli bir konudur. Bu denetimler ne yazık ki sadece okul müdürlerinin inisiyatifine bırakılmıştır. Öğretmenlerin okul öncesi dönem çocuklar için önemi göz önünde bulundurularak içinde okul öncesi eğitimcilerinin, çocuk gelişimi uzmanlarının, maarif müfettişlerinin ve eğitim denetimi uzmanlarının bulunduğu bir grup kurularak okul öncesi öğretmen yeterlilikleriyle ilgili bir rehber hazırlanmalıdır. Bu rehber öğretmenleri denetleyecek olan okul müdürlerine hizmet içi eğitimlerle anlatılmalı, objektif bir bakış açısıyla değerlendirme yapabilecekleri platformlarda kullanımlarına sunulmalıdır.

Okul Öncesi Eğitimde Risk Altında Bulunan Dezavantajlı Çocuklara Öncelik ve Önem Verilmesi

Okul öncesi dönem çocuklarının eğitiminde son derece önemli olan ve tüm eğitim politikalarında dikkate alınması gereken konulardan birisi de ‘eşitlik ilkesi’dir ve örselenebilir durumda olan dezavantajlı çocuklara eğitim olanaklarını eşit bir şekilde sunmayı ifade eder.

Risk altında veya dezavantajlı bir çocuk olmak çocuğun kendisiyle ilgili özel bir durumu ifade edebileceği gibi dünyaya geldiği aile ve yetersiz çevre koşulları ile ilgili de olabilir. Süreğen hastalıkları olan ve/veya uzun süre hastanede kalması gereken, özel gereksinimi olan davranış ya da davranım problemleri olan çocukların dezavantajlı olduğu söylenebilir. Sosyo-ekonomik düzeyi çok düşük ailelerde bulunan, ebeveynleri mevsimlik işçilik yapan, mülteci, çalıştırılan, suça itilen, ihmal ve/veya istismara uğrayan, mahkûm ebeveynleri olan ve/veya cezaevinde ebeveyni ile yaşayan, tek ebeveynli veya kimsesiz çocuklar da risk altında dezavantajlı çocuklardır. Yukarıda özellikleri sayılan bu çocuklar için okul öncesi eğitim çok daha önemlidir ve bu çocuklar

için pozitif ayrımcılık içeren eğitim uygulamalarına yer verilmelidir. Çünkü okul öncesi eğitimin amaçlarından biri de özellikle sosyo-ekonomik düzeyi düşük ailelerden gelen ve zedeleyici koşullar içinde bulunan çocukların, ekonomik, sosyal-duygusal ve kültürel yoksunluklarının olası etkilerini, ortak bir bakım ve eğitim ortamı içinde koruyucu ve destekleyici önlemlerle gidermek ya da en aza indirmektir.

Risk altında bulunan, dezavantajlı olan çocuklar için izlenecek güçlü bir politika yalnızca kısa dönemde okul öncesi eğitim basamağını değil, aynı zamanda sonraki eğitim basamaklarındaki etkililiğini de arttırarak daha büyük toplumsal kazanımları beraberinde getirecektir.

Okul Öncesi Eğitimle 21. Yüzyıl Becerilerinin Desteklenmesi

21. yüzyılın getirilerinden biri olan endüstri 4.0'ın hem günümüzdeki mesleklerin hem de gelecekte olması beklenen iş kollarının gerektirdiği yetenekleri daha bugünden etkilemeye başlamıştır (Manyika ve Sneader, 2018). Bu bilişsel yetilerin, bireyin çalıştığı iş ile paralellik göstermemesi neticesinde emek piyasası direkt etkileneceğinden ekonomi de dolaylı olarak etkilenmektedir. (Bughin et al., 2018). Bu sorunun çözümü ise önceden meslek-yetenek uyumunu bilmekte geçmektedir. Bu konu üzerinde Smith ve Anderson (2014) tarafından teknoloji uzmanlarının katılımıyla yapılan bir araştırmada empati, yaratıcılık ve eleştirel düşünce gibi insana özgü yeteneklerin asla otomasyon karşısında kaybolmayacağı savunulmuştur. Başka bir araştırma da empati, hayal gücü, yaratıcılık, duygusal zeka gibi teknoloji tarafından ikamesi mümkün olmayan beceri ve yeteneklerin gelecekteki emek piyasasında daha değerli bir hale geleceği sonucuna ulaşmıştır (Strack vd. 2021). Bu çalışmalara ek olarak, eleştirel düşünme, ve karmaşık bilgileri işleme tabi tutma gibi yeteneklerdeki talebin artacağını öngörülmektedir. (Manyika ve Sneader, 2018). Talebin artması beklenen yetenekler arasında ise özellikle yaratıcılık, önemin en yükseleceği yetenekler arasında 1 numaralı sıraya yükselmiştir. (Bughin vd. 2018; Schwab, 2017).

Bu çerçevede 21. yüzyılın talep edilecek becerileri de okul öncesi dönem çocukları için üç ana başlık altında toplanabilir (OECD, 2021):

Öğrenme Becerileri: Kendi kendine öğrenme (öğrenmeyi öğrenme), eleştirel düşünme, yaratıcı düşünme.

Okuryazarlık Becerileri: Erken okuryazarlık becerileri, bilgi ve teknoloji okuryazarlığı.

Yaşam Becerileri: Sosyal ve duygusal beceriler, (empati, işbirliği, paylaşma, psikolojik dayanıklılık vd.) girişimcilik, öz düzenleme, üretkenlik, liderlik.

Yukarıda bahsi geçen yetenekler bilişsel ve sosyal yapıya sahip yetenek grupları arasındadır. Bu konuyla bağlantılı olarak bir çocuktaki zihinsel, duygusal ve sosyal gelişimin %70’i 0-6 yaş arasında tamamlandığından dolayı okul öncesi eğitim çok önemlidir (Kuru, 2021). Günsoy (2009) tarafından yapılan bir çalışmada ise 0-6 yaş arası dönemin, çocuğun en hızlı geliştiği dönem olmakla beraber beyin gelişiminin en hızlı olduğu ve büyük çoğunluğunun tamamlandığı aralık 0-4 yaş olarak tespit edilmiştir Dahası, yaratıcılık gibi bilişsel yetenekleri geliştirmeye yönelik müdahalelerin okul öncesi eğitimde hatta daha da erken bir dönemde başlaması gerektiği de savunulmuştur (Kim, 2011).

21. yüzyılın beceri talepleri özetle; sadece okuma, matematik, fen ve sosyal bilimler becerilerinin desteklenmesini değil; eleştirel düşünme, işbirliği, iletişim, yaratıcılık, teknoloji okuryazarlığı ve sosyal-duygusal gelişim becerilerinin desteklenmesini de çocukların gelecekte akıl yürütmelerine, yaratıcı düşüncelerine, verileri analiz etmelerine ve işbirliği içinde çalışmalarına yardımcı olacak erken temel becerileri geliştirmeye başlamalarını da içerir (OECD, 2021).

21. yüzyıl, Bilgi Çağı, Sanayi 4.0 teknolojileri, dijital teknolojiler, nesnelerin interneti, yapay zekâ demektir. Bugünün okul öncesi çocukları, bu çağa uygun bir eğitimle donanmak durumundadır.

Sonuç

Bir çocuğun dünyaya geldiği zamandan yedi yaşına kadar geçirdiği zaman gelişimsel açıdan son derece önemlidir. Okul öncesi eğitim yıllarını içine alan bu dönemde çocuklar hızla gelişir; fiziksel, psiko-motor, sosyal, duygusal, bilişsel alanlarda hızlı bir değişim ve gelişim yaşanırken algısı, kişiliği, davranışları, doğuştan getirdiği yetenekleri de şekillenir. Zihinsel gelişiminin büyük bölümü bu dönemdeki yaşantılarla ivme kazanır. İlkokula başlayan bir çocuğun bilişsel yetenekleri, davranışları, algısı, dil becerisi, duygusal deneyimi büyük oranda gelişmiş durumdadır. Bu, çocuğun tüm yaşamında etkili olacak kişisel özelliklerinin temelini oluşturur. Okul öncesi dönemde iyi çevresel koşullardan ve eğitimden mahrum olan çocuklarda ise olası olumsuz etkiler görülebilir. Dahası bu çocuklar doğuştan getirdikleri kapasitelerini de olasılıkla ortaya koyamaz. Çünkü gelişimin düzeyi, çocuğun okul öncesi dönemde nasıl bir ortamda yetiştiği ve nasıl bir eğitim aldığına bağlı olarak

oluşur. Ne yazık ki Türkiye’de okul öncesi eğitim hizmetleri bütüncül olmayan politikaların uygulandığı ve gelişmeye muhtaç bir alandır.

Tüm dünyada okul öncesi dönemin önemine yapılan atıflar Türkiye’de de bu alanın önem ve öncelikli bir basamak olduğu konusunda farkındalık yaratmıştır. Ancak maalesef bütüncül ve etkili politikalar geliştirilememiş, okul öncesi eğitim hedeflendiği okullaşma oranlarına ulaşamamıştır. Eksiklik yalnızca okullaşma oranlarında değil, okul öncesi eğitime yeterince kaynak ayrılması, verilen eğitimin niteliği, okul öncesi eğitim ortamlarının fiziksel çevresi, zengin program içeriklerinin uygulanmaması, dezavantajlı ve risk altındaki çocukların ücretsiz ve yaygın okul öncesinden mahrum olması, yeterli ve nitelikli öğretmen konusundaki eksiklik, denetim mekanizmalarında ki yetersizliklerle de kendini göstermektedir. Türkiye’de okul öncesi eğitimin yeterli seviyede gelişmesi ve yaygınlaşmasının sağlanması için yeterli kaynağın ayrılması, en az bir yıl zorunlu, ücretsiz ve nitelikli hale getirilmesi gereklidir. Bunun yanı sıra hızla atılması gereken diğer adımlar; yeterli ve nitelikli öğretmen istihdamı, uygulanan programların zenginleştirilmesi, yeterli denetim mekanizmalarının işletilmesi, risk altında ve dezavantajlı çocuklara bakım ve eğitim yönünden eşit imkânlar sağlanması (gerekliyse pozitif ayrımcılık yapılması) olarak sıralanabilir.

Bu önerilerin hayata geçirilmesi durumunda Türkiye’de okul öncesi dönemde bulunan tüm çocuklar gelişim potansiyellerini en iyi şekilde gerçekleştirebilecek, dezavantajları minimal düzeye indirerek okula ve hayata eşit imkânlarla başlama şansını elde edebilecektir. Böylece Türkiye’nin insani, sosyal ve ekonomik gelişimi yönünden çok önemli bir adım da atılmış olacaktır.

Kaynakça

- AÇEV (2017). Türkiye’de Erken Çocukluk Bakımı ve Okul Öncesi Eğitime Katılım. İstanbul: Anne Çocuk Eğitim Vakfı. Erişim tarihi: 02.06.2021, https://acev.org/wp-content/uploads/2017/11/OkulOncesiEgitimRapor.31.10.17.web_.pdf
- AÇEV (2017). Türkiye’de 0-6 yaş arası çocuğun durumu. İstanbul: Anne Çocuk Eğitim Vakfı. Erişim tarihi: 02.06.2021 <https://www.acev.org/directory/turkiyede-0-6-yas-arasi-cocugun-durumu/>
- Akyüz, Y. (2001). *Türk Eğitim Tarihi*, (8.Basım), Ankara, Alfa Yayınları.
- Altay, S., İra, N., Bozcan, E.Ü. Yenal, H. (2011). Cumhuriyetin Kuruluşundan Günümüze Milli Eğitim Şûralarında Okul Öncesi Eğitimi ve Bugünkü Durumu. *E-Journal of New World Sciences Academy*, 6 (1), 660-672.
- Altunay, E., & Özer, M. (2021). Okul Öncesi Eğitim Kurumları Rehberlik ve Denetim Rehberinin İncelenmesi. *E-Uluslararası Pedagoji Dergisi*, 1(2), 1-21.
- Anning, A. (1991) *The First Years at School*. Milton Keynes, Open University Press.

- Arı, M. M., Kerigan, B. Duran, Ç. ve Çınar-Karasu, K. T. (2021). High Scope Eğitimi Alan ve Almayan 4-5 Yaş Grubu Çocukların Sosyal Becerilerinin Karşılaştırılması. *Spor, Eğitim ve Çocuk*, 1 (1), 55-66. DOI: 10.5505/sec.2021.98608
- Başaran, M. (2020). On yıldan fazla sınıf öğretmeni olarak çalışan öğretmenlerin mesleki motivasyonları. *Türkiye Eğitim Dergisi*, 5(1), 86-102.
- Bayer, A. (2015). *Montessori yönteminin okul öncesi (36-66 ay) çocuklarının öz bakım becerilerine etkisinin incelenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Berrueta-Clement, J. R. (1984). *Changed Lives: The Effects of the Perry Preschool Program on Youths through Age 19. Monographs of the High/Scope Educational Research Foundation, Number Eight*. Monograph Series, High/Scope Foundation, 600 North River Street, Ypsilanti, MI 48197.
- Bertram, T., Pascal, C. (2003). Early Excellence Centre Pilot Programme: third annual evaluation report, 2001–2002 (Birmingham, St Thomas Centre, The Centre for Research in Early Childhood). Erişim tarihi: 14.05.2021 <https://dera.ioe.ac.uk/4667/1/RR361.pdf>
- Bekman, S., Gürlesel, F.C., Doğru Başlangıç:Türkiye’de Okul Öncesi Eğitim, TÜSİAD Yayınları, 2005.
- Bingöller, E. B. (2006) “Bebeklik ve Erken Çocukluk Döneminde Gelişimin İzlenmesi ve Desteklenmesi Programı’nın Değerlendirilmesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Bughin, J., Hazan, E., Lund, S., Dahlström, P., Wiesinger, A., & Subramaniam, A. (2018). Skill shift: Automation and the future of the workforce. *McKinsey Global Institute*, 1, 3-84.
- Carneiro, P. Heckman, J.J. (2003). Human Capital Policy. In J. J. Heckman, A. B. Krueger, and B. M. Friedman (Eds.), *Inequality in America: What Role for Human Capital Policies?* Cambridge, MA: MIT Press.
- Çiydem, E., Ahi, B. (2019). II. Meşrutiyet dönemi okul öncesi eğitim alanında pedagojik yaklaşım ve etkilenmeler. *Cumhuriyet International Journal of Education*, 8(1), 24-43. <http://dx.doi.org/10.30703/cije.444887>
- Demir, M. K., Arı, E. (2013). Öğretmen Sorunları-Çanakkale İli Örneği- Ondokuz Mayıs University Journal of Education Faculty , 32 (1).
- Diken, H.İ. (2010). *Erken Çocukluk Eğitimi*, Pegem Akademi Yayıncılık, I. Baskı, Ankara.
- Ezmeci, F., Akman, B. (2016). Erken Çocukluk Döneminde Düşünme Becerileri Reggio Emilia Yaklaşımı ve High/Scope Programı. *Uluslararası Erken Çocukluk Eğitimi Çalışmaları Dergisi*, 1(1), 1-13.
- Economic Research Council (2004) Learning from devolution: making childcare Labour’s ‘big idea’ (ERC Briefing No. 4) (prepared D. Wincott) (Birmingham, University of Birmingham).
- Erdal-Erkıç, Ö. (2019). Montessori Reggio Emilia ve Waldorf Okullarının İstanbul ili Örneğinde İncelenmesi. *Uluslararası Beşeri ve Sosyal Bilimler İnceleme Dergisi*, 3(2), 81-98.
- Erden, M. (1998). *Öğretmenlik mesleğine giriş*. İstanbul, FALKım Yayıncılık.
- Ergin, O. (1977). *Türk Marif Tarihi*, III ve V. Ciltler , Osman Bey Matbaası, İstanbul.
- Ertuğ, C. ve Kılıç, Ş. (2019). Okul öncesi eğitim: Temel sorunlar ve çözüm önerileri. *Milli Eğitim Dergisi*, 48(1), 483-519.
- Ercay, İlyas, Okul Öncesi Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi: Erken Dönem Din Eğitimine İlişkin Ebeveyn Görüşleri, OMUIFD, Aralık, 2020, 49: 179-215.

- Eshetu, A. A. (2015). The impact of attending pre-school education on later academic achievement of students: Empirical evidences from Dessie, Ethiopia. *Basic Research Journal of Education Research and Review*, 4(3), 72-80.
- Gammage, P. (2006). Early childhood education and care: politics, policies and possibilities. *Early years*, 26(3), 235-248. <https://doi.org/10.1080/09575140600898407>
- Gordon, M.; Browne, K.W. (2007). Beginning essentials in early childhood education. Canada
- Güler, T., ve Yaltırık, İ. (2011). Erken Çocukluk Eğitiminde İlk Yıllar Programı'nın Öğretmen Görüşleri ile İncelenmesi. *Eğitim ve Bilim*, 36(160), 266-280.
- Günsoy, Güler, Beşeri Sermaye ve İnsani Gelişme İçin Erken Çocukluk Eğitiminin Önemi, The Journal of Knowledge Economy & Knowledge Management / Volume: IV FALL, <http://beykon.org/dergi/2009/FALL/G.Gunsoy.pdf>
- Havu-Nuutinen, S., ve Niikko, A. (2014). Finnish primary school as a learning environment for six-year-old preschool children. *European Early Childhood Education Research Journal*, 22(5), 621-636. doi.org/10.1080/1350293X.2014.969084
- Heckman, J., Carneiro, P. (2003). Benefits and Costs of Early-Childhood Interventions: A Documented Briefing. Working Paper. National Bureau of Economic Research. www.nber.org/papers/w9495, 93-94.
- Karadeniz, O., Durusoy, S. ve Köse, S., (2007). *Türkiye'de Eğitim ve Beşeri Sermaye*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Keçecioğlu, Ö. (2015). *MEB Okul Öncesi Eğitim Programı ve Montessori Yaklaşımına Göre Eğitim Alan 5 Yaş Çocuklarının Sosyal Becerilerinin İncelenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. İstanbul.
- Kim, K. H. (2011). The creativity crisis: The decrease in creative thinking scores on the Torrance Tests of Creative Thinking. *Creativity research journal*, 23(4), 285-295.
- Kuru, B. (2021). İş Dünyasında 21. Yüzyıl Becerileri ve Maria Montessori. *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 4(8), 19-38.
- Lynch, R. (2004). Exceptional returns: economic, fiscal and social benefits of investment in early childhood development (Washington, DC, Economic Policy Unit). Erişim tarihi: 13.05.2021 https://www.epi.org/publication/books_exceptional_returns/
- Manyika J, Sneider K (2018) AI, automation, and the future of work: ten things to solve for. McKinsey Global Institute. June. Erişim tarihi: 06.06.2022. <https://www.mckinsey.com/featured-insights/future-of-work/>
- Milli Eğitim Bakanlığı. (2021). Milli Eğitim İstatistikleri 2020/2021. (Çevrimiçi). http://sgb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2021_09/10141326_meb_istatistikleri_orgun_egitim_2020_2021.pdf (Erişim tarihi: 04.06.2022)
- Nazukova, N. (2019). Investing in early childhood development in the context of reforming educational funding in Ukraine. *Economy and forecasting*, 2, 66-84.
- Sabancı, A., Altun, M., ve Uçar Altun, S. (2018). Okul yöneticilerinin, öğretmenlerin ve velilerin görüşlerine göre ana sınıfı eğitiminde karşılaşılan sorunlar. *Kuram ve Uygulamada Eğitimi Yönetimi Dergisi*, 24(2), 339-385.
- Sammons, P., Anders, Y., Sylva, K., Melhuish, E., Siraj-Blatchford, I., Taggart, B., & Barreau, S. (2009). Children's Cognitive Attainment and Progress in English Primary Schools During Key Stage 2: Investigating the potential continuing influences of pre-school education. In *Frühpädagogische Förderung in Institutionen* (pp. 179-198). VS Verlag für Sozialwissenschaften.

- Sak, R., Şahin-Sak, İ. T., Öneren-Şendil, Ç. ve Taşkın, N. (2020). Eğitim paydaşlarının okul öncesi eğitimin zorunlu olmasına ilişkin görüşleri. *Yaşadıkça Eğitim*, 34(1), 58-78.
- Sandstrom, H. (2012). The characteristics and quality of pre-school education in Spain. *International Journal of Early Years Education*, 20(2), 130-158. doi.org/10.1080/09669760.2012.715012
- Schwab, K. (2017). *The fourth industrial revolution*. Currency.
- Schweinhart, L. J. (1993). *Significant Benefits: The High/Scope Perry Preschool Study through Age 27. Monographs of the High/Scope Educational Research Foundation, No. Ten*. High/Scope Educational Research Foundation, 600 North River Street, Ypsilanti, MI 48198-2898.
- Smith, A., Anderson, J. (2014). AI, Robotics, and the Future of Jobs. *Pew Research Center*, 6, 51.
- Strack, R., Carrasco, M., Kolo, P., Nouri, N., Priddis, M., & George, R. (2021). The Future of Jobs in the Era of AI. Boston Consulting Group.
- Süngü, H. (2012). Bazı OECD Ülkelerindeki Öğretmen Maaşlarının Karşılaştırmalı Bir Analizi. 21. *Yüzyılda Eğitim Ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1(2), 21-45.
- Taylan, N. (2020). Şehzadegân Mektebi ve Şehzadelerin Eğitimi, *Diyanet Aylık Dergisi*, Erişim Tarihi: 13.05.2021 <https://dergi.diyanet.gov.tr/makaledetay.php?ID=34034#>
- TEDMEM. (2021). *2020 eğitim değerlendirme raporu* (TEDMEM Değerlendirme Dizisi 7). Ankara: Türk Eğitim Derneği.
- Toran, M. (2011). *Montessori Yönteminin Çocukların Kavram Edinimi, Sosyal Uyumları ve Küçük Kas Motor Becerileri Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. Ankara.
- TÜİK, İstatistiklerle Kadın, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Kadin-2020-37221>.
- Türk, İ.C. (2010). II. Meşrutiyet Dönemi Eğitimcisi Satı Bey Ve Tarih Öğretimi, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6, 133-148.
- OECD (2018), Teachers’ salaries (indicator). doi: 10.1787/f689fb91-en Erişim Tarihi: 12.07.2021)
- OECD. (2019). Education at a glance 2019: OECD indicators. Paris: OECD Publishing. Erişim Tarihi: 19.05.2021 <https://doi.org/10.1787/f8d7880d-en>
- OECD. (2020). Education at a glance 2020: OECD indicators. Paris: OECD Publishing. Erişim Tarihi: 19.05.2021 <https://doi.org/10.1787/69096873-en>
- OECD (2021), *OECD Skills Outlook 2021: Learning for Life*, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/Oae365b4-en>. Erişim Tarihi: 25.05.2021.
- OECD (2022), Teachers’ salaries (indicator). doi: 10.1787/f689fb91-en Erişim tarihi: 04.06.2022
- Tuncer, B. (2015). Okul öncesi eğitimdeki çağdaş yaklaşımların incelenmesi ve MEB okul öncesi programıyla karşılaştırılması. *International Journal of Field Education*, 1(2), 39-58.
- Ural, O. ve Ramazan, O. (2007). *Türkiye’de Okul Öncesi Eğitimin Dünü ve Bugünü*, S.Özdemir, H.Bacanlı, M.Sözer (Ed).Türkiye’de Okul Öncesi Eğitim ve İlköğretim Sistemi Türk Eğitim Derneği Yayınları, Ankara.
- Van Petegem, P., V. Donche, ve Vanhoof, J. (2005). “Relating Pre-Service Teachers’ Approaches to Learning and Preferences for Constructivist Learning Environments.” *Learning Environment Research* 8 (3): 309–332. doi: 10.1007/s10984-005-1564-7

- Yalçın, H., Schieren, J. (2017). Türkiye'de Waldorf eğitime yönelik girişimler. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 49, 30-41.
- V. Millî Eğitim Şûrası, çev: https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_09/29164807_5_sura.pdf, erişim tarihi: 19.05.2021, s.1.
- XII. Millî Eğitim Şûrası, çev: https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_09/29165252_12_sura.pdf, erişim tarihi: 22.05.2021. s.15.
- XIV. Millî Eğitim Şûrası, çev: https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_09/29165401_14_sura.pdf, erişim tarihi: 22.05.2021. s.4.
- XV. Millî Eğitim Şûrası, çev: https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_09/29165430_15_sura.pdf, erişim tarihi: 22.05.2021. s.4.
- XVII. Millî Eğitim Şûrası, çev: https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_09/29165619_17_sura.pdf, erişim tarihi: 22.05.2021. s.3.
- XVIII. Millî Eğitim Şûrası, çev: https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_09/29170222_18_sura.pdf, erişim tarihi: 22.05.2021. s.1.
- XIX. Millî Eğitim Şûrası, çev: https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2019_12/10095332_19_sura.pdf, erişim tarihi: 22.05.2021. s.1.
- XX. Millî Eğitim Şûrası, çev: https://cdn.eba.gov.tr/icerik/2022/03/Guncel_Egitim_Politikalari_ve_20_Milli_Egitim_Surasi_Tavsiye_Kararlari.pdf, erişim tarihi: 28.05.2022. s.17-18.
- DPT, İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972), çev: <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/%C4%B0kinci-Be%C5%9F-Y%C4%B1l%C4%B1k-Kalk%C4%B1nma-Plan%C4%B1-1968-1972%E2%80%8B.pdf>, erişim tarihi: 22.05.2021. s.231.
- DPT, Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977), çev: <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/%C3%9C%C3%A7%C3%BCnc%C3%BC-Be%C5%9F-Y%C4%B1l%C4%B1k-Kalk%C4%B1nma-Plan%C4%B1-1973-1977%E2%80%8B.pdf>, erişim tarihi: 22.05.2021. s.714-741.
- DPT, Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983), çev: <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/D%C3%B6rd%C3%BCnc%C3%BC-Be%C5%9F-Y%C4%B1l%C4%B1k-Kalk%C4%B1nma-Plan%C4%B1-1979-1983%E2%80%8B.pdf>, erişim tarihi: 22.05.2021. s.434-456.
- DPT, Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989), çev: <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Be%C5%9Finci-Be%C5%9F-Y%C4%B1l%C4%B1k-Kalk%C4%B1nma-Plan%C4%B1-1985-1989.pdf>, erişim tarihi: 22.05.2021. s.141-156.
- DPT, Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994), çev: <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Alt%C4%B1nc%C4%B1-Be%C5%9F-Y%C4%B1l%C4%B1k-Kalk%C4%B1nma-Plan%C4%B1-1990-1994%E2%80%8B.pdf>, erişim tarihi: 22.05.2021. s.291.
- DPT, Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000), çev: <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Yedinci-Be%C5%9F-Y%C4%B1l%C4%B1k-Kalk%C4%B1nma-Plan%C4%B1-1996-2000%E2%80%8B.pdf>, erişim tarihi: 22.05.2021. s.23-28-32.
- DPT, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005), çev: <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Sekizinci-Be%C5%9F-Y%C4%B1l%C4%B1k-Kalk%C4%B1nma-Plan%C4%B1-2001-2005.pdf>, erişim tarihi: 22.05.2021. s.83-84.

DPT, *Dokuzuncu Kalkınma Planı* (2007-2013), çev: <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Dokuzuncu-Kalk%C4%B1nma-Plan%C4%B1-2007-2013%E2%80%8B.pdf>, erişim tarihi: 22.05.2021. s.40-86.

DPT, *Onuncu Kalkınma Planı* (2014-2018), çev: <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Onuncu-Kalk%C4%B1nma-Plan%C4%B1-2014-2018.pdf>, erişim tarihi: 22.05.2021. s.23-24, 30, 32.

DPT, *On Birinci Kalkınma Planı* (2019-2023), çev: https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/11/ON_BIRINCI_KALKINMA-PLANI_2019-2023.pdf, Erişim tarihi: 22.05.2021. s.25-97.

<https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Cocuk-2020-37228> (20.04.2021)

<https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Aile-2020-37251> (06.05.2021)

https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/content/early-childhood-and-school-education-funding-25_en 20.04.2021

https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/content/funding-education-93_en 20.04.2021

https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/content/early-childhood-and-school-education-funding-77_en 20.04.2021

<https://hsgm.saglik.gov.tr/tr/cocukergen-baskanligimiz/g%C3%B6rev-tan%C4%B1m%C4%B1.html> 26.06.2021

Youtube Kullanımının Gençler Üzerindeki Negatif Etkisi: Sosyal Medya Bağımlılığı

Kevser Hülya Yurdakul*

Öz

Youtube, artan içerik üretimi ile farklı alanlara ilgisi olan birçok genç için önemli bir kaynak durumundadır. Youtube'un kısa ve kolay bir şekilde içerikleri çok sayıda kişiye ulaştırması ve platformun içerik üreticilerini maddi olarak desteklemeye başlaması ise birçok genci Youtube içerik üreticisi olmaya teşvik etmektedir. Youtuberliğin bir meslek haline gelmesi ile birçok Youtuber gündelik hayatın bir parçası olarak gençlerin yaşamlarına dahil olmaya başlamıştır. Artan internet ve sosyal medya kullanımı ile de paralel şekilde gençlerin Youtuberlarla kurduğu bağlar ve onlardan etkilenme düzeyleri giderek artmaktadır. Bu durum gençler için sosyal hayatlarını ve ruh hallerini etkileyecek sorunların doğmasına sebep olan sosyal medya bağımlılığının gelişmesi riski taşımaktadır.

Makale, gençlerin Youtube kullanımına, Youtuberlardan neden ve nasıl etkilendiğine değindikten sonra sosyal medya bağımlılığına ve gençlere etki eden Youtube içeriklerine dair veriler sunmaktadır. Çalışma literatür taraması, anket çalışması ve Linguistic Inquiry and World Count (LIWC) programı ile içerik analizi olmak üzere metodolojik veri üçlemesi modeli ile hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Youtube, Youtuber, Gençlik, LIWC, Sosyal Medya Bağımlılığı.

Negative Effect of Youtube Use on Youth: Social Media Addiction

Abstract

Youtube is an important resource for many young people who have an interest in different fields with increased content production. YouTube's content reaches a large number of people in a short and easy way and it's financial support for content producers encourage the young to be Youtuber. In parallel with the increasing use of internet and social media, the relationships established by young people with Youtubers and their level of influence from them are increasing. This situation carries the risk of developing social media addiction, which causes problems that will affect their social lives and moods for young people.

The article presents data on social media addiction and Youtube content that affects young people, after mentioning how young people use Youtube, why and how they are affected by Youtubers. The study was prepared with a methodological triangulation trilogy model, including literature review, questionnaire study and content analysis with the Linguistic Inquiry and World Count (LIWC) program.

Keywords: Youtuber, Youtube, Youth, LIWC, Social Media Addiction.

*Doktora Öğrencisi | Medeniyet Üniversitesi | akevsrhulya@gmail.com
ORCID: 0000-0002-6278-8396 | DOI: 10.36484/liberal.1094619
Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 27, Sayı:107, Yaz 2022, ss. 167-190.
Gönderim Tarihi: 28 Mart 2022 | Kabul Tarihi: 7 Eylül 2022

Giriş

İnternetin genişleyen ağıyla beraber sosyal medya platformlarının kullanımında global ölçekte büyük bir artış yaşanmıştır. Yapılan araştırmalar sosyal medya kullanımının en fazla toplumun genç yaş grubu olarak kabul edilen kesiminde görüldüğünü söylemektedir. Genel olarak 9-30 yaş aralığı olarak kabul edilen genç kitlenin internet ve sosyal medya alışkanlıkları hem gençlerin kimliklerine, talep ve sorunlarına hem de toplumların geneline dair ipuçları vermektedir. Bu bağlamda dünyada en çok takipçiye sahip olan sosyal medya platformlarından biri olan ve yıllık kullanıcı sayısındaki artışla giderek etkinlik alanını genişleteceği anlaşılan Youtube'un analizi büyük önem taşımaktadır.

Dünyadaki trendle paralel şekilde Türkiye'de de sosyal medya ve Youtube kullanımında yaşanan yükseliş dikkat çekmektedir. Özellikle son dönemde oldukça popüler olan ve kimi zaman sıkça ekranlarda görülen siyasilerden bile daha fazla tanınan Youtuberların genç kuşak üzerinde büyük fiziksel ve duygusal etkileri olduğu anlaşılmaktadır. Gençleri etkileyen Youtuber profilleri ve bu profillerin yayınladıkları içeriklerin hangi nedenlerden dolayı gençler için daha fazla ilgi çektiği ise önemli bir soru işaretidir.

İlk bölümde Türkiye'deki gençlerin takip ettiği ve kendilerini etkilediği düşünülen Youtuber'ların incelenmesini konu alan makale literatür taramasıyla Youtube kullanımına ve Youtuberlara dair genel bir çerçeve çizmeyi amaçlamıştır. Gençlerin interneti en çok sosyal medyaya girmek amacıyla kullandığı ve en çok kullandıkları sosyal medya aracının da Youtube olduğu ortaya konulmuştur. Gençliğin Youtube'u kullanımı ve Youtuberların etkileri kaynaklara dayandırılarak açıklanmıştır. Fazla Youtube kullanımının ve Youtuberlara aşırı bağlılığın sosyal medya bağımlılığı ile sonuçlanabileceğine vurgu yapılmıştır.

İkinci bölümde gençlerin sosyal medya kullanımlarını ve sosyal medya fenomenlerine bağımlılıklarını ölçmek üzere Google Forms üzerinden gerçekleştirilen anketin sonuçları tartışılmıştır. Burada gençlerin gündelik hayat sorunlarından kaçmak için eğlenceli Youtube videolarına yöneldikleri ancak bu videolar sayesinde yakaladıkları geçici haz duygusunu yakalamak için giderek daha fazla video izlemeye yönelerek bir bağımlılık geliştirebilecekleri sonucuna ulaşılmıştır. Aşırı sosyal medya kullanımının nesnel sosyal ilişkileri zayıflatma ve değişken ruh haline neden olma gibi sonuçları olabileceği ortaya konulmuştur. Makale kapsamında gerçekleştirilen anket çalışmasına göre gençler interneti en çok sosyal medyaya girmek için tercih ederken sosyal medya mecraları arasından ise en fazla Youtube'u kullanmaktadır. Youtube

kullanımındaki en büyük neden “eğlence” olarak ön plana çıkmaktadır. You-tuber videoları gençler için büyük ölçüde günün sorunlarını unutmak için bir kaçış ve kendilerini iyi hissetme metodu olarak kullanılmakta ve durum zamanla bağımlılık boyutuna taşınabilmektedir.

Türkiye’de en fazla izlenen ilk 100 Youtube kanalı arasında yer alan You-tuberların video içeriklerinin analiz edildiği bölüm ise anket çalışmasını destekler niteliktedir. Youtberlar, bir yandan en çok takipçisi bulunan genç kuşağın beğenilerini yansıtmakta, bir yanda ise gençlerin beğeni ve ilgi alanlarına şekil vermektedirler. İlk 100 Youtube kanalı arasında bulunan Youtuberların yüzde 61’inin ilginç-eğlenceli; challenge-eğlence ve komedi alanlarında video yayınladığı ve bunlardan yüzde 65’inin video içerik üretimini meslek haline getirdiği anlaşılmaktadır.

En çok izlenen ilk 10 Youtuber arasından gençlere yönelik içerik üreten 7 kişinin en çok izlenen videoları Linguistic Inquiry and Word Count Programı ile içerik analizine tabi tutulmuştur. Buna göre videoların pozitif duygu aktarımında bulunduğu, en fazla sosyalleşme temalı kelimelere yer verdiği, şimdiki zaman ağırlıklı konuşarak izleyicileri anda kalmaya teşvik ettiği ve daha çok eğlence-boş vakit geçirme gibi kişisel endişeler üzerine yoğunlaştığı tespit edilmiştir.

Makale, Youtube ve Youtuberların gençler için birçok imkan sunmakla beraber nesnel ilişkilerine ve ruh hallerine etki edecek şekilde sosyal medya bağımlılığı geliştirmelerine neden olabileceklerine işaret etmektedir.

Gençlerin Youtube Kullanımı ve Youtuberların Etkileri

Gençlerin Youtube Kullanımı

Medya kullanım alışkanlıkları ve medyanın bireyler üzerine etkisi birçok araştırmaya konu olmaktadır. Sosyal medyanın teknolojik aletlerin yardımıyla daha fazla gündelik hayata dahil olması da bu etki düzeyini arttırmıştır. Yapılan araştırmalar 1980-1999 yılları arasında doğanları kapsayan Y kuşağı ile 2000 yılı ve sonrasını kapsayan Z kuşağının sosyal medyayı daha aktif kullandığını ve bu nedenle sosyal medyanın etkisine daha açık olduğunu söylemektedir (Ekşili ve Antalyalı, 2017).

Dünya üzerinde çeşitli bilimsel metotlarla kanıtlanmaya çalışılan sosyal medya etkisi hakkında Türkiye’de de son yıllarda dikkat çekici çalışmalara imza atılmıştır. Araştırmalara göre, sosyal medyayı en çok %30 oranı ile Y kuşağı ve %21 oranı ile Z kuşağı kullanmaktadır. Sosyal medya mecraları

arasında ise en çok Youtube ve Instagram'ın kullanıldığı çünkü video-müzik ve fotoğraf paylaşımının daha çok tercih edildiği görülmüştür. Z kuşağının en fazla Youtube'u kullandığı belirlenmiştir (Deniz & Ünal, 2019). Bu nedenle lise öğrencilerine kadar gerileyen bir yaş grubunu içine alan Z kuşağının en sık vakit geçirdiği sosyal medya aracı olan Youtube kullanımı ve izledikleri içeriklerden nasıl etkilendiği inceleme konusu olmuştur.

Sadece Türkiye'de değil dünyanın farklı birçok ülkesinde Youtube kullanımı gençlerde ve çocuk denilebilecek yaş seviyesinde ilk sıradadır. Örneğin Youtube İsveç'te en çok 9-18 yaş aralığında popülerken İngiltere'deki 8-11 yaş aralığının yüzde 81'i Youtube kullanmaktadır (Tutgun Ünal, 2019). Hal böyle iken gençlerin kimlik inşa sürecinin ilk dönemlerinde izlediklerinin etkileri de büyüktür. İsveç'te yapılan araştırmalar 9-12 yaş arasındaki çocukların izlediği Youtuberların kimlik inşasında önemli etkileri olduğu belirlenmiştir (Tutgun Ünal, 2019: 67). Bu etkiler video içeriklerine göre değişse de genel olarak en çok izlenen videoların şarkı ve oyun videoları olduğu görülmektedir. Özellikle oyun videolarının estetize edilmiş bir şekilde korku ve şiddet içermesi izleyicileri psikolojik açıdan olumsuz etkileyebilmektedir. Korku, saldırganlık, şiddet, öfke gibi negatif duygular genç izleyicileri olumsuz etkilediği gibi aralarında bu duyguların hızlıca yayılmasına da neden olur (Atalay, 2019). Çünkü duyguların hali hazırda internet üzerinden hızlı yayılma özelliği olduğu bilinmektedir ancak bununla birlikte *olumsuz duygular* çok daha hızlı ve geniş bir kitleye yayılma kapasitesine sahiptir (Christakis ve Fowler, 2012).

Youtuber Etkisi

Genç yaş grubu artan internet ve sosyal medya kullanımı ile doğrudan bir bağı bulunmayan kişilerle dijital bir ilişki geliştirerek onların ürettiği içerikleri takip etmekte ve bunlardan etkilenmektedir (Kuyucu, 2019). Bu bağlamda video izlemek ve yayınlamak işlevine sahip Youtube'un kullanımının ön plana çıktığı görülmektedir. Gençlerin en çok kullandığı sosyal medya araçlarından olan Youtube, Youtube'a video yüklemeyi bir iş kolu haline getiren Youtuberların doğmasına imkân tanımıştır. Youtuberlara ve çektikleri videolara çok fazla zaman ayıran gençler için ise sosyal hayattan soyutlanma, iş ve ilişkilerini kesintiye uğratma noktasına varacak şekilde sosyal medya bağımlılığı geliştirme riski ortaya çıkmaktadır.

Youtube kendisine dair yaptığı açıklamada misyonunun öncelikle özgürlük üzerine kurulu olduğunu belirtmiş ve herkesin sesini duyurma ve dünyadan

haberdar olma işlevine hizmet ettiğini söylemiştir.¹ Herkese istediği videoyu çekip ücretsiz olarak siteye yükleyebilme imkânı tanıyan Youtube’u video yüklemek için kullanan kişilere ise Youtuber denilmektedir (Alişarlı ve Eken, 2018). Yine aynı işleve hizmet edecek şekilde Youtuber yerine “Influencer” da kullanılmaktadır. Bu kelime ise insanların davranışlarını etkileyen veya değiştiren kişi ya da birçok insanı sosyal medya aracılığı ile etkileme gücüne sahip kişi şeklinde tanımlanmıştır (Yaylagül, 2017: 222). Youtube, 2012 yılından sonra Türkçe desteği ile Türkiye’yle ticari iş ortaklığı kurmuş ve videoların izlenme sayısına göre Youtuberlara maddi destek vermeye başlamıştır (İlhan ve Aydoğdu, 2018). Bu durum Youtuberlığın bir meslek haline gelmesiyle sonuçlanmış ve Youtuber sayısında ciddi bir artış yaşanmıştır. Ayrıca İŞKUR’un 2017 yılında Google ile iş birliği yaparak Youtuberlık eğitimi vermesi, resmi olarak da Youtuberlığın tanındığını göstermektedir (www.ntv.com.tr., 2017).

Youtube, maddi destek ile Youtuberları teşvik ettiği gibi farklı yollarla takipçileri de Youtube kullanımına teşvik etmektedir. Youtube, sadece videoları ileterek kullanıcılarına tek yönlü bir iletişim sunmaktan ziyade videoları yorumla açarak takipçilere de Youtuberlar ile doğrudan iletişim kurma imkânı tanımaktadır (Dynel, 2014). Ayrıca Youtuberların birçoğu izleyicilerine sonraki videoda ne tür bir içerikler görmek istediklerini sorarak fikirlerini almakta ve zaman zaman içeriklerini seyirci görüşlerine göre şekillendirmektedir. Bu tür imkanlar takipçilerin Youtuberlar ile daha sıkı bağlar kurmasına imkân tanımaktadır. Düzenli olarak Youtube’a video yükleyen ve çok sayıda kişi tarafından izlenip takip edilen kişisel hesaplar “fenomen” olarak isimlendirilmektedir. Fenomenler takipçi kitlesini etkileyebilme gücüne sahip rol modeller olarak görülmektedir (Tuten ve Solomon, 2018: 155). Youtuberların fenomenleşmelerinde geleneksel medya araçlarından bilinen diksiyon, argo ya kapalı dil kullanımı, düzgün giyim gibi klasik özelliklerin etkisinin olmadığı yapılan araştırmalarda ortaya konulmuştur (İlhan ve Aydoğdu, 2018). Daha çok genç yaş grubunun takip ettiği Youtuberlar için önemli olan ilginç ve dikkat çekici içerik üretebilmektir. Gençler geleneksel medya araçları sınırlı içerik sunduğu için Youtube’a yönelmekte ve Youtuberlarda kendileri ile özdeşleşebilecek daha fazla ortak nokta bulmaktadır. Bununla birlikte gençler Youtuberlar ile kendilerini akran olarak gördükleri için de onların sunduğu hayat tarzını benimsemeye, ortaklıklarına ve farklılıklarına dikkat etmeye daha meyillidir (Pérez Torres ve diğerleri, 2018).

Gençler için Youtuberların, ürettikleri içeriklerden daha önemli oldukları anlaşılmaktadır. Youtuberların takipçileri kendilerini yaş, cinsiyet, ırk, beğeni

¹ YouTube (2020) Hakkımızda. <https://www.YouTube.com/intl/tr/about/>

alanları gibi özellikler üzerinden aynı grubun benzer özelliklere sahip kişileri olarak düşünmektedir. Bu durum fenomenlerin “fan kitlesi” olarak da bilinen grupları onlara benzemeye teşvik eden bir grup psikolojisinin doğmasına zemin hazırlamaktadır. Gençler Youtuberları takip ederek onlara benzemeye odaklı bir grup davranışı geliştirmeye ve sonrasında kendi aralarında doğan bu etkileşim sonucu ortaya çıkan grup davranışından etkilenmeye yatkındır (Toğlukdemir ve Pazarbaşı Kaya, 2019: 128). Bu durum gençlerin tekipleşmesi ya da gruba uygun olmazsa dışlanma korkusunun doğması gibi sorunlara zemin hazırlamaktadır. Sosyal medya uygulamalarının bilinçli şekilde kullanılmaması kişilerin sosyal ilişkilerinde ve ruh hallerinde sorunlara neden olarak bireyleri olumsuz etkileyebilmektedir (Çalışır, 2015).

Youtuberların gençleri nasıl bu kadar etkilediği ise üzerinde durulması gereken bir başka konudur. En çok izlenen Youtuberların videoları incelendiğinde ilk olarak göze çarpan nokta “doğallık”tır. Gündelik hayatın bir uzantısı gibi doğal mimik ve şakalaşmalara, hatta küfürlere yer vermesi videoların gerçeklik algısını güçlendirerek gençlerin Youtuberlarla bağ kurmasını kolaylaştırmaktadır (Kahveci, 2020: 212). Sonrasında en çok izlenen videoların ortak özelliğinin eğlence ve izleyicinin dikkatini çekme üzerine kurulu olması dikkat çekmektedir. Youtuberlar ilginç bilgilere, challenge olarak isimlendirilen enteresan deneylere ve çoğu kişinin erişim imkânı olmayan sıra dışı deneyimlere yer vererek daha çok izlenme amacına sahiptirler. Videolarda sık sık yer verilen küfür ve hakaret içerikli kelimeler de bu tür olumsuz ifadelerin kullanımına meşruiyet oluşturma ve yaygınlaştırma riski taşımakta, gençlerin karşılıklı saygı anlayışını zayıflatmaktadır (Kahveci, 2020: 215). Nitekim 2020 yılında ortaokul öğrencilerinin dil kullanımına yönelik yapılan bir çalışma kullandıkları kaba ve argo ifadelerde Youtuberlardan etkilendiklerini göstermiştir (Karakuş, Karacaoğlu ve Keten, 2020).

Videolardaki Youtuberların günlük kıyafetler ve günlük konuşma dili ile kamera karşısına geçmesi, yazılı olmayan ya da ezberlenmiş bir metne dayanmayan anlık konuşma akışı, sık sık kahkahalara ve esprilere yer verilmesi ve kameraya dönük olarak video izleyicisi ile birebir konuşuyormuş gibi diyaloglar kurması Youtuberlara olan ilgiyi arttırmakta, gençlerin video içeriklerinden daha çok etkilenmesine neden olmaktadır. Youtuberların sıradan ortamlarda gündelik halleri ile çektiği videolar oldukça ilgi çekmektedir (Zinderen, 2020). Youtuberların sunduğu ilginç, heyecanlı ve eğlenceli hayat tarzı kişileri gündelik yaşamlarında da benzer şeyler aramaya ve bu ihtiyacı karşılamak için daha çok video izlemeye yani bir nevi sosyal medya bağımlılığı geliştirmeye itme riski taşımaktadır. Fazla sosyal medya kullanımına dayalı olan sosyal medya bağımlılığı boş zaman değerlendirme ve eğlence amacı ile

pozitif bir ilişki içindeyken kişilerin ruhsal ve toplumsal sorunlarını da tetiklemektedir (Çömlekçi ve Başol, 2019: 183-184).

Gençlerin kendini ifade etme ve eğlence anlayışlarının sanal dünya üzerinden şekillenmesi sosyal medyaya olan bağımlılığı tetikleme ve toplumsal hayattan uzaklaşma riski taşımaktadır (Çömlekçi ve Başol,2019: 174). Sosyal medya bağımlılığı sosyal medya araçlarında çok fazla vakit geçirmek, bu platformları kullanmak için aşırı bir istek duymak ve bu nedenle sosyal hayattaki gerçek iş, ilişki ve meşguliyetleri kesintiye uğratmak anlamına gelmektedir (Andreassen ve diğerleri, 2014). Bu etkilerinin yanı sıra sosyal medya bağımlılığı ruh hali değişkenliğine neden olması ile de bilinmektedir. Sosyal medya etkisi ile kişilerin kendi deneyimlerinin ve bunlara karşı ruh hallerinin değişmesi, örneğin gereksiz yere çok iyi hissetme ya da tam tersi bir ruh halinin doğması sosyal medya bağımlılığının olumsuz etkilerindedir.

Gençlerin fazla Youtube kullanımı sonucu Youtuberlarla kurdukları inorganik ilişkiler sosyal medya bağımlılığı ile sonuçlanma riski taşımaktadır. Sosyal medya bağımlılığı nedeniyle ortaya çıkan duygu durumunu ve ruh halini tekrar kazanmak için sosyal medyada geçirilen süreyi arttırma ise tolerans olarak isimlendirilmiştir (Griffiths, 2005). Görüldüğü gibi sosyal medya bağımlılığı, içki, uyuşturucu gibi kişinin beynini ve davranışlarını etkileyen diğer zararlı bağımlılıklarla benzer etkilere sahiptir. Yapılan araştırmalar Youtube'u çok kullananların az kullananlara göre hayatın koşturmacasından kaçış için fenomenlere bağlanmışlığın daha yüksek olduğunu söylemiştir (Yaylagül, 2017: 232).

Yöntem

Youtuberların gençler üzerine etkisi değerlendirmek amacıyla hazırlanan makale çok boyutlu metot dizaynı ile hazırlanmıştır. Nicel ve nitel veri analizlerini bir araya getiren makale metodolojik veri üçlemesi (methodological triangulation) üzerine kuruludur (Chrona, 2017). Makalede temel olarak literatür taraması, anket çalışması ve içerik analizi kullanılmıştır.

İlk bölümde gençlerin Youtube kullanımı, Youtuberların gençleri nasıl çok etkilediği, Youtuberlar videoları izlemeye karşı duyulan aşırı isteğin sosyal medya bağımlılığı ile sonuçlanma riski ve bu riskin olası getirileri üzerine gerekli literatür bilgisi aktarıldıktan sonra ikinci bölümde literatürü destekleyecek nicel veriler elde edilmiştir. Gençlerin sosyal medya kulları ve sosyal medya fenomenlerinden ne derece etkilendikleri anket yardımıyla anlaşılmaya çalışılmıştır. 9-30 yaş aralığına Google forms üzerinden

ulaştırılarak gerçekleştirilen ve toplamda 110 geçerli kişi sayısına ulaşan anket için hazır ölçeklerden faydalanılmıştır. Sosyal medya kullanımı (Deniz & Ünal, 2019) ve sosyal medya fenomenlerine bağımlılık ölçekleri (Yaylagül) çerçevesinde gençlere soru ve önermeler yöneltilerek araştırma bulgularını hazırlayan sonuçlar elde edilmiştir. Anketteki önermelere “Verilen yargının sizin için ne kadar doğru olduğunu 5 (çok doğru) ve 1 (hiç doğru değil) arasında belirtiniz” ifadesine göre cevap verilmiştir.

Türkiye’deki gençlerin Youtube kullanım alışkanlıklarını inceleyen anket çalışması yapıldıktan sonra gençlerin en çok izlediği Youtuberları ve onların paylaştıkları video içerikleri analiz edilmiştir. Video izlenme ve üye sayısını göz önüne alarak en çok izlenen Youtuberlar listesini veren Socialblade sitesi verilerinden faydalanılmıştır. İzlenme ve üye sayıları her geçen gün farklılık gösterse de makalede kullanılan veriler yazım tarihine tekabül eden 18 Mart 2021 tarihine aittir. Abone sayısına göre en çok takip edilen ilk 100 Youtube kanalı arasında yer alan Youtuberlar meslekleri, milliyetleri, yaş ve cinsiyetleri göz önüne alınarak Excell üzerinde oluşturulan drop down menü seçeneği ile kategorize edilerek incelenmiştir. Kodlama sonucu elde edilen veriler yine Excell üzerinden analiz edilmiştir. İlk 100’de yer alan Youtuberlardan gençlere yönelik içerik üreten ilk 7 Youtuberın en çok izlenen videoları Linguistic Inquiry and Word Count Programı ile içerik analizine tabi tutulmuştur. Socialblade üzerinden elde edilen verilere göre en çok izlenen ilk 10 Youtuber’ın en çok izlenen videoları Linguistic Inquiry and World Count Programı ile analiz edilmek istenmiştir. Buna göre ilk 10’da yer alan Youtuberlardan sadece çocuklara yönelik içerik hazırlayan 1 Youtuber ve sadece bilgisayar oyunlarına dair videoları olan 2 Youtuber dar bir çerçevede içerik sunduğu ve araştırma kapsamına hitap etmediği için incelemeye dahil edilmemiştir. Geriye kalan 7 Youtuber’ın en çok izlenen videoları listelenmiş ve bu videolar içeriklerine göre önce manuel olarak incelenmiştir. Sadece şarkı olarak en fazla izlenen videolar da elenmiş, ilgili Youtuber’ın şarkı dışında en çok izlenen ilk videoları analiz edilmiştir. Bu örneklem çerçevesinde belirlenen içerikler öncelikle transkript edilerek metinler haline getirilmiştir. Sonrasında metne dökülen içerikler programın daha iyi sonuç vermesi için programın orijinal sözlük dili olan İngilizce ’ye çevrilmiştir. İçeriklerin İngilizce ’ye çevrilmesi sırasında programın sabit kelime kategorileri de dikkate alınarak kültürel olarak uygunluğa dikkat edilerek çeviri işlemi gerçekleştirilmiştir. Türk lirası ile ilgili söylemler programın bu kelimeleri “para” kategorisinde değerlendirmesi için dolar olarak çevrilmiş, “lan, ulan” gibi sözcükler ise programın bu kelimeleri “resmi olmayan dil (informal)” olarak algılayacağı

şekilde düzenlenmiştir. Dini içerikli kelimeler de yine programda kayıtlı olan kategorilere göre çevrilmiştir.

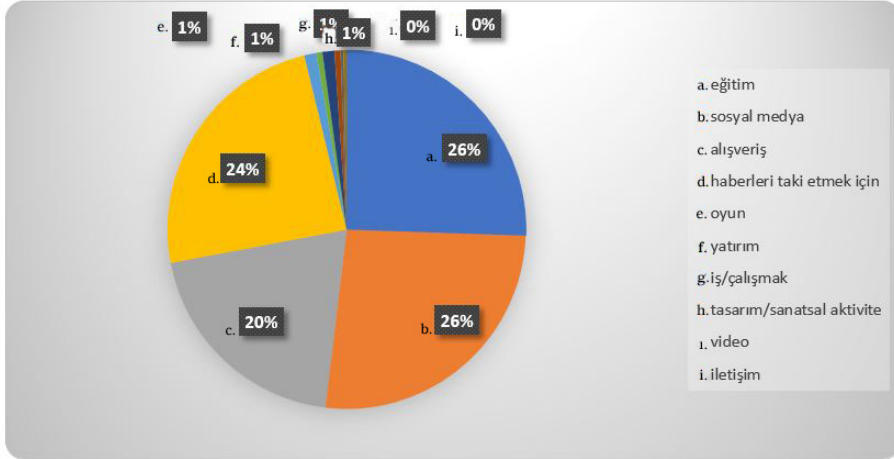
Bu yöntemle gençlerin Youtube kullanım alışkanlıklarının, gençleri etkileyen Youtuberların ve Youtuberların gençlerin en çok dikkatini çeken video içeriklerinin analizine ulaşılabacaktır.

Anket Verilerinin Değerlendirilmesi

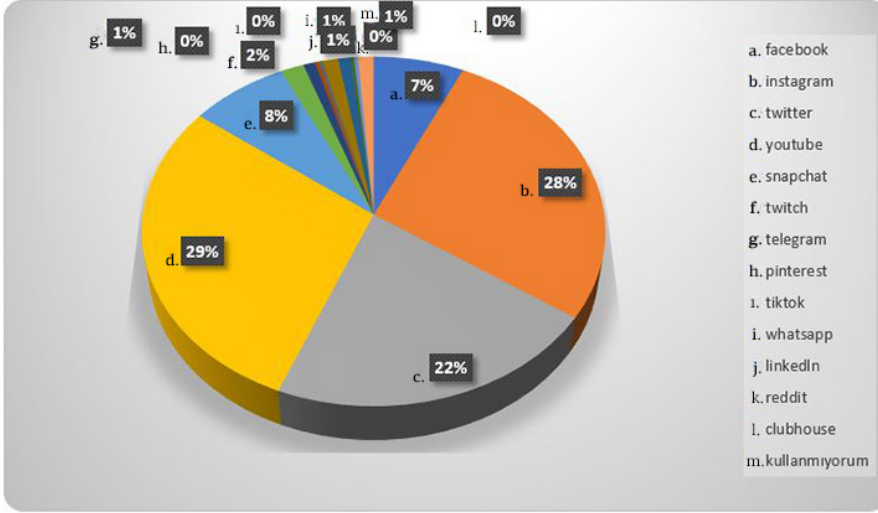
Gençlerin Sosyal Medya Kullanım Alışkanlıklarına Dair Anket Verileri

Anketin ilk aşamasında gençlerin internet kullanım alışkanlıkları ölçülmeye çalışılmıştır. Elde edilen verilere göre gençler interneti en çok sosyal medyaya girmek için kullanmaktadır. Birden çok seçeneğin tercih edilebildiği bu bölümde katılımcıların yüzde 26'sı interneti sosyal medyaya girmek için kullandığını belirtmiştir. Bununla beraber ankete katılanların yüzde 26'sı eğitim, yüzde 24'ü haberleri takip etmek ve yüzde 20'si alışveriş amacıyla interneti kullandığını söylemiştir.

Şekil 1: "İnterneti Ne Amaçla Kullanıyorsunuz?" Sorusuna Verilen Cevapların Yüzelik Dağılımı

Şekil 2: "Kullanıyorsanız Hangi Platformları Kullanıyorsunuz?" Sorusuna Verilen Cevaplar

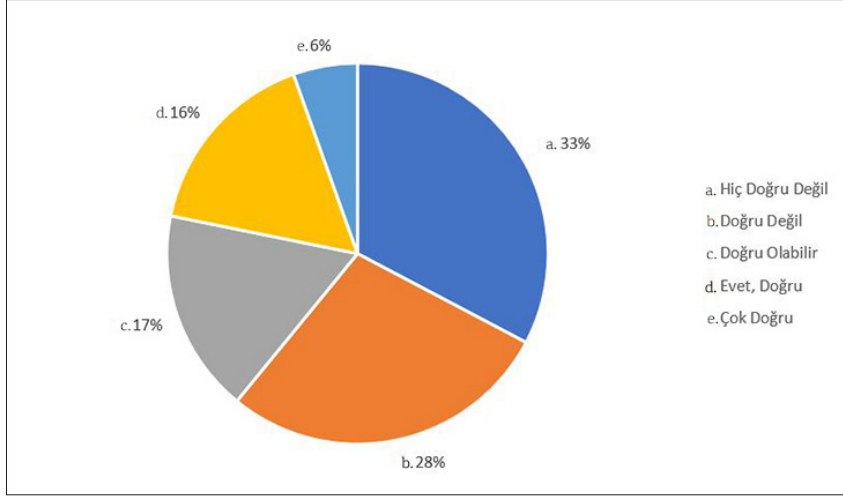

Katılımcıların hangi sosyal medya kanallarını daha çok tercih ettiğini anlamak için sorulan soruya verilen cevaplara göre ise katılımcılar sosyal medya platformları arasında en çok Youtube'u kullanmaktadır. Birçok farklı sosyal medya kanalı arasında yüzde 29 ile ilk sırada Youtube yer almış, bunu yüzde 28 ile Instagram ve yüzde 22 ile Twitter takip etmiştir. Bu durumda anket verileri literatür bölümünde değinilen gençlerin interneti en çok sosyal medyaya girmek için kullandığı ve sosyal medya araçları arasında da en fazla Youtube'u kullandığı bilgisini desteklemektedir.

Gençlerin Sosyal Medya Fenomenlerine Bağlılıklarına Dair Anket Verileri

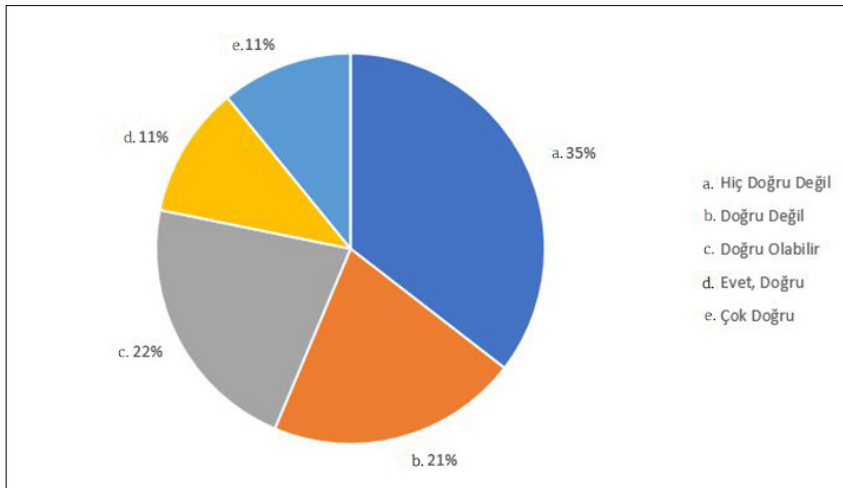
Anket sonucu elde edilen verilere göre gençlerden oluşan katılımcılar en fazla Youtube'u kullandıklarını söylemiştir. Hem bu veriler hem de makale bağlamı göz önünde bulundurularak bu bölümde sosyal medya fenomenlerine bağlılık ölçeği dahilinde ele alınan önermeler gençlerin Youtube kullanımı üzerine yorumlanacaktır.

Şekil 3: “Sosyal Medyada Takip Ettiğim Kişilerin Videolarını İzlemek/ Fotoğraflarına Bakmak Benim İçin Bir Kaçıştır” Önermesine Verilen Cevaplar

Önermeye verilen cevaplara bakıldığında katılımcıların yüzde 22’sinin önermeye yüksek oranda, yüzde 17’sinin ise kısmen katıldığı görülmektedir. Bu verilere göre katılımcıların beşte birinden fazlası sosyal medya kullanımını büyük ölçüde bir kaçış olarak kullanmaktadır. Katılımcıların en fazla Youtube kullanımını tercih ettiği göz önünde bulundurulduğunda ilgili Youtube videolarının da günlük hayattan kaçış için birer seçenek olduğu düşünülebilir. Bu durum gençleri daha fazla Youtube kullanımına teşvik eden bir sosyal medya bağımlılığının gelişmesi riski taşımaktadır.

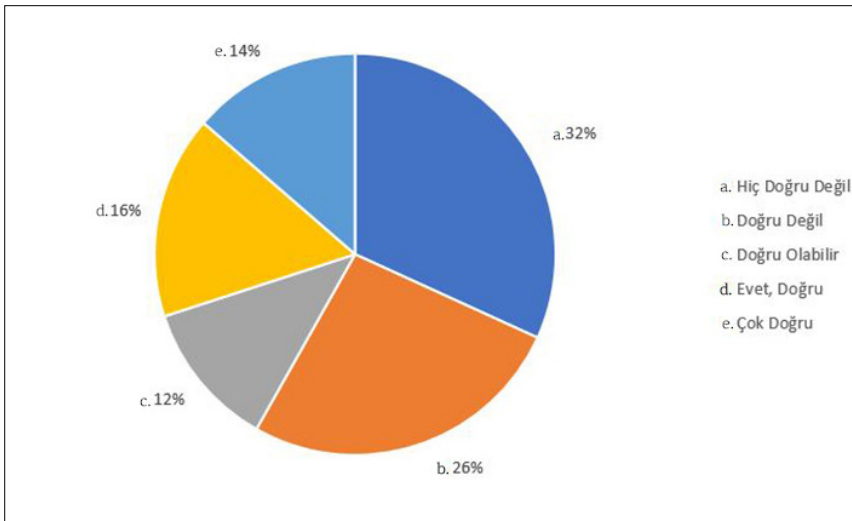
Şekil 4: “Sosyal Medyada Takip Ettiğim Kişilerin Videolarını İzlemek/Fotoğraflarına Bakmak Günün Sorunlarını Unutmamda Bana Yardımcı Olur” Önermesine Verilen Yanıtlar

Birinci önermeyi destekleyecek şekilde ikinci önerme de gündelik hayat sorunlarından kaçmak için gençlerin sosyal medyada takip ettikleri kişilerin paylaşımlarına odaklandığına işaret etmektedir. Katılımcıların yüzde 22'si yüksek oranda günün sorunlarını unutmada sosyal medya takibinin işe yaradığını söylerken diğer yüzde 22'lik bir kesim de orta derecede işe yaradığını aktarmaktadır. Her iki oran da Youtube kullanımının gençler için bir sorunlardan uzaklaşma yolu olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır. Nitekim literatür bölümünde de Youtube'u çok kullananların az kullananlara göre hayatın koşturmacasından kaçış için fenomenlere bağlanmanın daha yüksek olduğu söylemiştir (Yaylagül, 2017: 232). Bu tavır alışkanlık haline geldiğinde doğacak olan sosyal medya bağımlılığı ise gerçek iş ve ilişkileri kesintiye uğratma riski taşımaktadır.

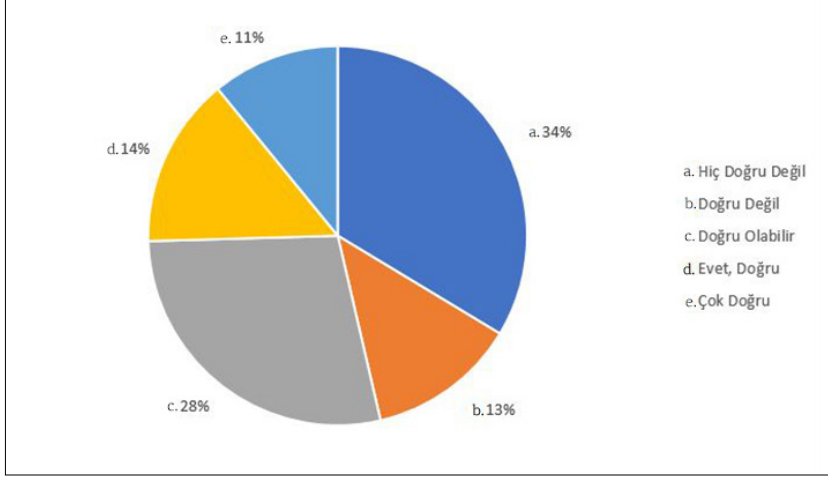
Anket verilerine göre gençlerin aşırı Youtube kullanımından doğacak olan sosyal medya bağımlılığının bir diğer olumsuz etkisi takip ettikleri YouTuberların verdiği geçici mutluluk ve haz duygusuna karşı geliştirdikleri yoğun istektir. Şekil 5'e göre katılımcıların yüzde 30'u morallari bozursa sosyal medyada takip ettikleri kişilerin videolarını izlemelerinin büyük ölçüde kendilerini daha iyi hissettirdiğini belirtmiştir. Literatürde değinildiği gibi gençler için bir noktadan sonra tolerans olarak isimlendirildiği haliyle videoları izlediklerinde yakaladıkları mutluluğu devam ettirmek için giderek daha uzun vakitler video izleme eğiliminde olacaklardır. Bu durum sosyal medya bağımlılığını destekler niteliktedir.

Şekil 5: "Eğer Moralim Bozursa Sosyal Medyada Takip Ettiğim Kişilerin Videolarını İzlemek/ Fotoğraflarına Bakmak Kendimi Daha İyi Hissettirir" Önermesine Verilen Yanıtlar

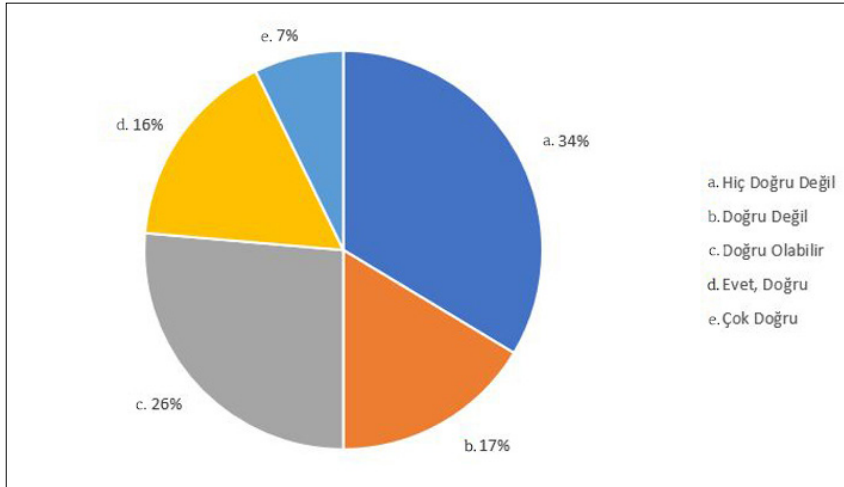

Şekil 6: Sosyal Medyada Takip Ettiğim Kişilerin Giydikleri Kıyafetleri Severim

“Sosyal medya fenomenlerinin kıyafetlerini beğenirim” önermesine verilen cevaplara göre gençlerin yüzde 25’i takip ettikleri fenomenlerin kıyafetlerini yoğun şekilde beğenmektedir. Yüzde 28’lik bir kısmı ise bunları orta derecede beğendiğini söylemiştir. Bu durumda gençlerin yarısından fazlasının fenomenlerin kıyafetlerine karşı beğeni duyduğu söylenebilir. Sosyal medya fenomenlerine bağlılık, fenomenlerin paylaşımlarını takip etmeye yönelik aşırı bir istekle birlikte onlara karşı büyük bir beğeniye hatta bilinçaltında onlar gibi olma isteğini de beraberinde getirmektedir.

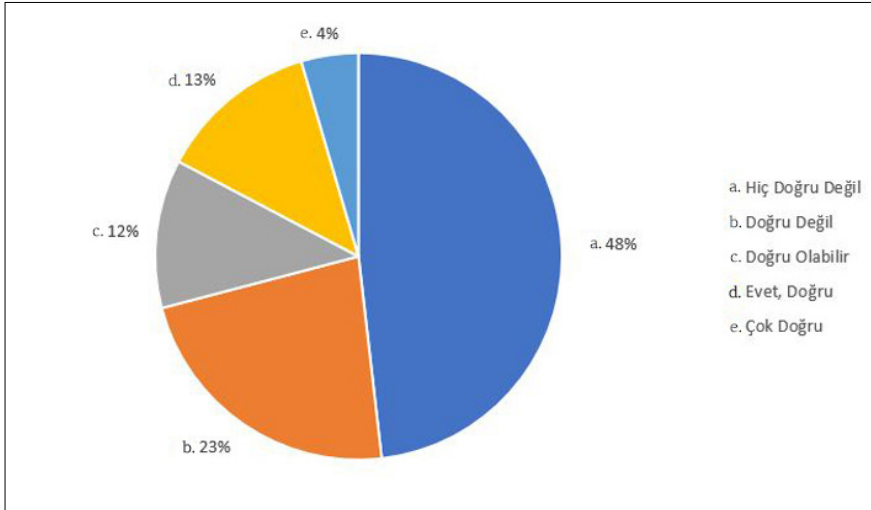
Şekil 7: “Sosyal Medyada Takip Ettiğim Kişilerin Saç Stilleri Severim” Önermesine Verilen Yanıtlar

“Sosyal medyada takip ettiğim kişilerin saç stillerini severim” önermesine katılımcı gençlerin yüzde 23’ü yüksek oranda katılıyorken yüzde 26’sı ise kısmen katılmaktadır. Bu oran fenomenlere karşı geliştirilen beğeni düzeyinin yüksek olduğunu göstermektedir. Fenomenlere duyulan beğenin yükselmesi bağımlılığa dönüşebilmekte ve gençlerin çevreleri tarafından beğenilmek ve hatta kendi kendilerini beğenebilmek için fenomenlere benzemesi gerektiği gibi bir algının doğmasına neden olabilmektedir.

En çok takip edilen Youtuberların video içeriklerine bakıldığında resmi olmayan ve netspeak olarak anılan gündelik dile dayalı bir söylemin hâkim olduğu, sık sık da argo-küfür benzeri ifadeler yer verildiği görülmektedir. Bu tür kullanımlar özellikle çocuklar ve gençlerin önemli bir kısmı arasında yaygınlık kazanma riski taşımaktadır. Anket verilerine göre katılımcıların 17’si fenomenlerin kullandıkları kelimeleri sıkça kullanmaya başladıklarını söylerken yüzde 12’si ise orta derecede bu kelimeleri kullandıklarını ifade etmişlerdir. Bu veriler fenomenlerin gençlerin dil kullanımlarını etkilediklerini göstermektedir.

Şekil 8: “Diğer İnsanlarla Etkileşime Girdiğimde Kendimi Sosyal Medyada Takip Ettiğim Kişilerin Kullandığı Sözcükleri Söylerken Bulurum” Önermesine Verilen Yanıtlar

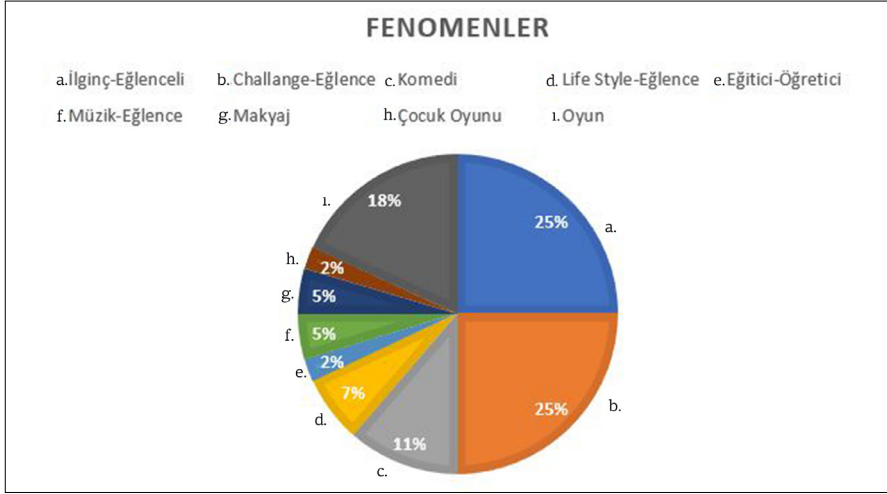

Youtuberların İçerik Analizi

Youtuber Analizi

Makale kapsamında Türkiye’de en çok izlenen Youtube kanalları Socialblade sitesi verilerine göre incelenmiştir. Üyelik sayısına ve video izlenme rakamlarına göre Türkiye’deki Youtube kanalları üzerine yapılan araştırmaya göre abone sayısı en yüksek olan ilk 100 kanal arasında toplamda 37 fenomen bulunmaktadır (socialblade.com., 2021). Bireysel hesaplar üzerinden içerik üreten ve kullanıcıların beğenisine sunan kişiler ve sabit kişilerin oluşturduğu gruplar “fenomen” olarak kabul edilmiştir. 37 Youtuber’ın kanalları ve yayınladıkları videolar incelendiğinde Youtuberlar’ın videolarını 9 farklı başlık çerçevesinde şekillendirdikleri tespit edilmiştir. Bu başlıklar ilginç-eğlenceli; challenge-eğlence; komedi, life style-eğlence; eğitici-öğretici; müzik-eğlence; makyaj; çocuk oyunu ve oyun olarak belirlenmiştir. Youtuberlar’ın videolarının içerik analizi Şekil 9’da gösterilmiştir.

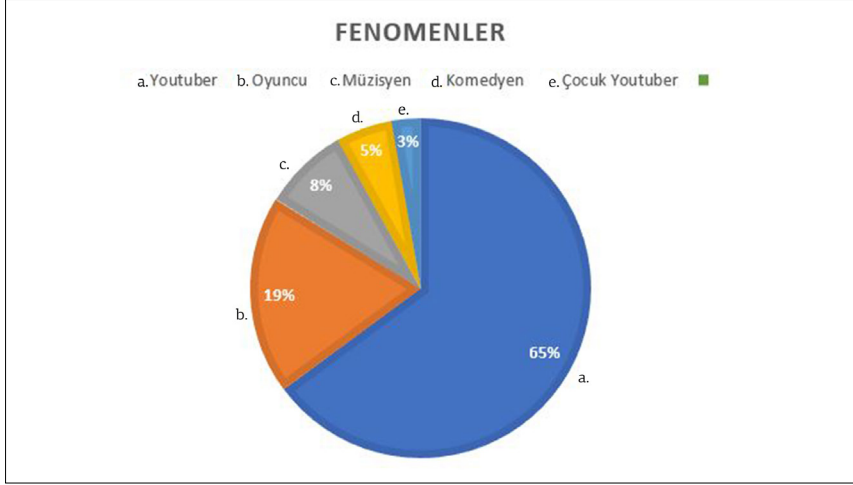
Şekil 9: İlk 100’de Yer Alan Youtuberlar’ın Video İçerik Sınıflandırması

Elde edilen sınıflandırmaya göre ilk 100’de yer alan Youtuberların video konuları yüzde 25 ilginç-eğlenceli ve yüzde yirmi beşi de challenge-eğlence olarak kodlanmıştır. Youtuberların yüzde 18’i oyun ve yüzde 11’i ise komedi üzerine video çekmektedir. Bu veriler literatür bölümünde belirtildiği gibi Youtuberların eğlence odaklı içerik ürettiklerini göstermektedir. Sosyal medya kullanımı eğlence amacı ile pozitif bir ilişki içindeyken bu kullanımın bağımlılık düzeyine çıkması kişilerde ruhsal ve toplumsal sorunlara neden olabilir (Çömlekçi ve Başol, 2019: 183-184). Sosyal medya bağımlılığına tolerans

geliştiren gençler Youtube videoları izleyerek elde edilen duygu durumunu ve ruh halini tekrar kazanmak için sosyal medyada geçirilen süreyi arttırma yoluna gidilebilmekte ve bu durum da sosyal medya bağımlılığını beslemektedir (Griffiths, 2005).

Şekil 10: İlk 100'de Yer Alan Youtuberlar'ın Mesleki Gruplandırması

En çok izlenen ilk 100 Youtube kanalı arasında yer alan Youtuber'lar mesleklerine göre sınıflandırmıştır. Buna göre yüzde 65 gibi oldukça büyük bir kesiminin yalnızca Youtube'a içerik üretmekle ilgilendiği anlaşılmaktadır. Bunun dışında incelenen kişilerin toplamda yüzde 19'luk bir kesiminin oyuncu, yüzde sekizinin müzisyen, yüzde 5'inin komedyen ve yüzde 3'ünün çocuk Youtuber olduğu görülmüştür. Bu veriler Youtuber'lığın tek başına bir meslek olarak tercih edilme oranının oldukça yüksek olduğunu göstermektedir. Youtube üzerinden video üretmek birçok fenomen için meslek haline gelmiştir. Bu durum üzerinde Youtube'un izlenme oranının zamanla ciddi artış göstermesinin ve Youtube'un izlenme sayısına göre Youtuberlara maddi destek vermesinin önemli bir payı olduğu düşünülebilir.

5 fenomene ait yaş bilgisine ulaşılamazken geriye kalan 32 fenomenin yaş dağılımı incelenmiştir. Elde edilen verilere göre en popüler Youtuberlar'ın yaş dağılımı 9 ve 47 arası gibi geniş bir yelpazede değişse de ağırlıklı olarak 20-30 yaş aralığında yer almaktadır. Hem dünya hem de Türkiye genelinde sosyal medya ve internet kullanımı genç yaş grubunun daha çok ilgisini çektiği, yapılan çeşitli araştırmalarla ortaya konulmuştur. Görüldüğü gibi daha çok gençlerin beğenisine sunulan Youtube içerikleri yine genç yaş grubu tarafından üretilmektedir. Makalede daha önce Youtuberların gençler üzerinde

büyük etkilere neden olmasının bir sebebinin de gençlerin Youtuberlar ile kendilerini akran olarak görmeleri olduğu söylenmişti (Pérez Torres ve diğerleri, 2018). Elde edilen veriler bu bilgiyi doğrulamaktadır.

Türkiye'nin en çok izlenen Youtuberlar'ının cinsiyet dağılımına göre yüzde 78'inin erkek, yüzde 22'sinin ise kadın olduğu görülmüştür. Bu durumda Youtube'da ilk 100'de kadınlara nazaran daha çok erkeklerin yer aldığı anlaşılmaktadır. Türkiye'nin 2020 nüfus verilerine göre erkek nüfusun oranı yüzde 50,1 (41 milyon 915 bin 985 kişi), kadın nüfusun oranı ise yüzde 49,9 (41 milyon 698 bin 377 kişi) olarak kaydedilmiştir (Ünal ve Çakır, 2021). Bu durumda erkeklerin çoğunlukta olduğu Youtuberlar'ın cinsiyet dağılımının, hemen hemen eşit olan kadın-erkek sayısına sahip Türkiye nüfusunun cinsiyet dağılımı ile oldukça farklı olduğu anlaşılmaktadır. Sonraki bölümde en çok izlenen Youtuberların videolarının içerik analizinde erkek kimliğine referans veren kelime kullanımının kadın kimliğine referans veren kelimelere nazaran daha çok kullanıldığı görülecektir (Tablo 3). Bu durum üzerinde de Youtuberların cinsiyet dağılımının etkili olduğu söylenebilir.

En çok izlenen ilk 100 Youtube kanalı arasında yer alan 37 Youtuber'ın 35'i (yüzde 95) Türk, 2 tanesi (yüzde 5) ise Suriyelidir. Türkiye'nin 2020 nüfusu TÜİK tarafından yapılan açıklamada 83 milyon 614 bin 362 kişi olarak açıklanmıştır (www.milliyet.com.tr., 2021). Türkiye'deki Suriyelilerin sayısı ise Mülteciler Derneği tarafından 3 milyon 645 bin 557 kişi olarak duyurulmuştur (multeciler.org.tr., 2021). Bu durumda Youtuberlar'ın etnik dağılımı ile Türkiye nüfusunun etnik dağılımının birbirine paralel olduğu söylenebilir.

En Çok İzlenen Youtuber Videolarının İçerik Analizi

Daha çok psikolojik metin analizi yapmak üzere geliştirilen programda "Psikolojik Süreç" başlığı altındaki şu kategoriler makale kapsamında kullanılmıştır (Pennebaker ve diğerleri, 2015).

Tablo 1: Makale Kapsamında İncelenen Kelimelerin LIWC Programındaki Kategorileri

Kategori	Örnek
Psikolojik Süreç	
Duygusal Süreç	Mutlu olmak, ağlamak
1.1.1. Pozitif Duygular	Sevgi, güzel, şirin
1.1.2. Negatif Duygular	İncitmek, çirkin, nahoş
1.1.3. Kaygı	Endişe, dehşet
1.1.4. Sinir	Nefret, öldürmek

1.1.5. Üzüntü	Ağlamak, keder, hüzn
2.1. Sosyalleşme Süreci	Buluşmak, konuşmak, onlar
2.1.1. Aile	Kız kardeş, baba, hala
2.1.2. Arkadaşlar	Arkadaş, komşu
2.1.3. Erkek Referansları	Erkek, baba
2.1.4. Kadın Referansları	Kadın, anne
3.1. Zaman Yönelimi	
3.1.1. Geçmiş Zaman Odağı	Önce, konuştu, yaptı
3.1.2. Şimdiki Zaman Odağı	Bugün, şimdi
3.1.3. Gelecek Zaman Odağı	Yakında, ileride, olacak
4.1. Kişisel Kaygılar	
4.1.1. Çalışma	İş, branş,
4.1.2. Boş Vakit	Yemek, mesajlaşma,
4.1.3. Ev	Mutfak, ev sahibi
4.1.4. Para	Nakit, kredi kartı, borç, TL
4.1.5. Din	Cami, kurban
4.1.6. Ölüm	Ölü, tabut, gömmek

İncelenen metinlerin geneline bakıldığında zaman zaman duygusal ifadeler kullanıldığı ve pozitif duyguların daha ağırlıkta olduğu söylenebilir. Yüzde 2,89 oranında pozitif duygulara yer verilirken yüzde 1,58 oranında negatif duyguların ağırlıkta olduğu görülmüştür. Kaygı, sinir ve üzüntü gibi temel negatif duyguların ayrı ayrı oranları ise sırasıyla 0,17; 0,51 ve 0,34 olarak belirlenmiştir. Genel olarak eğlence amacı taşıdığına daha önce değinilen bu videolarda pozitif duyguların ağırlıkta olması normal görülebilir. Olumsuz duyguların ise çevrimiçi kanallarda daha hızlı yayıldığı unutulmamalıdır.

Tablo 2: Metinlerde Geçen Duygusal İfadelerin Analizi

Duygusal İfadeler (Affect)	
	Oran (%)
Pozitif Duygular	2,89
Negatif Duygular	1,58
Kaygı	0,17
Sinir	0,51
Üzüntü	0,34

İncelenen Youtube videolarında psikolojik süreci değerlendirmede rol oynayan temel kategoriler arasında en yüksek sonucu veren sosyalleşmeye dair kategori olmuştur. Konuşmak, buluşmak, mesajlaşmak gibi kelimeleri içeren sosyalleşme kategorisi toplamda yüzde 13,49 oranında bir sıklıkla kullanılmıştır. Bununla beraber yine aynı kategorinin alt başlıkları olan aile, arkadaş, kadın ve erkek referanslı kelimeler de ayrı ayrı incelenmiştir. Kadınlara, arkadaşla ve aileye dair kelimelerin oldukça düşük bir seviyede kaldığı gözlemlenmektedir. Erkek cinsiyetine atıfla kullanılan kelimeler ise görece daha fazladır. Görüldüğü gibi video içeriklerinde sosyalleşmeye yönelik kelime kullanım oranı oldukça yüksektir. Birçok Youtube videosunun izleyiciyle karşılıklı konuşuyor algısı oluşturarak çekildiği için gençler üzerinde etkili olduğu düşünüldüğünde sosyalleşme kategorisinde sık kelime kullanılması doğal kabul edilebilir.

Youtuberların ürettiği içeriklerin gençler için eğlence kaynağı olduğu, kişileri geleceğe dair kaygılarından ve geçmişe dair düşüncelerden uzakta tutmayı amaçladığı literatürde belirtilmiş, uygulanan anket bölümünde elde edilen verilerle de bu bilgi desteklenmiştir. Şekil 4 ve Şekil 5'in gösterdiği anket sonuçları gençlerin Youtube videosu izlemeyi gündelik hayat sorunlarından bir kaçış olarak gördüklerini göstermektedir. Video içerikleri incelendiğinde Youtuberların zaman yöneliminin yüzde 15,82 ile şimdiki zamana yoğunlaştığı; buna nazaran geçmiş zamana dair yüzde 3,64 ve gelecek zamana dair de yüzde 2,09 oranında ifadenin yer aldığı tespit edilmiştir. Bu veriler Youtube videolarının gençler için gündelik hayattan kaçarak şimdiki zamanlarını değerlendirme amacına hizmet ettiğini göstermektedir.

Tablo 3: Metinlerde Geçen Sosyalleşmeye Dair Kelimelerin Analizi

Sosyalleşmeye Dair Kelimeler (Social)	
	Oran (%)
Toplam	13,49
Aile	0,74
Arkadaş	0,84
Kadın	0,24
Erkek	3,51

Tablo 4: Metinlerde Geçen Zaman Yönelimini Ölçen Kelimelerin Analizi

Zaman Yönelimine Dair Kelimeler (Time Orientations)	
	Oran (%)
Geçmiş Zaman	3,64
Şimdiki Zaman	15, 82
Gelecek Zaman	2,09

Tablo 5: Metinlerde Geçen Kişisel Kaygılara Dair Kelimelerin Analizi

Kişisel Kaygılara Dair ifadeler	
	Oran (%)
Çalışma	1,07
Boş Vakit- Eğlence	1,72
Ev	0,30
Para	1,63
Din	0,20
Ölüm	0,17

Kişisel kaygı alanlarını ifade eden kelimelerin ayrı ayrı analizine bakıldığında ilgili alt kategoriler arasında yüzde 1,72 ile boş vakit-eğlence kategorisinin en yüksek orana sahip olduğu görülmektedir. Bunu yüzde 1,63 ile para alt kategorisi takip etmektedir. Din, ölüm, ev kategorilerinde yer alan kelimelerin kullanım sıklığı ise daha düşüktür. Youtuberların gençlere sunduğu videoların boş vakit geçirme ve eğlenceye yönelik olduğu görülmektedir. Özellikle Youtuberlığın bir meslek olarak kabul edilmesi ile Youtuberlar gençler için “eğlenerek para kazanan” fenomenler haline gelmiştir. Youtuberların sahip olduğu bu imaj sundukları içeriklerle de desteklenmektedir.

Sonuç

Sosyal medyanın sahip olduğu gücün giderek artmasına paralel olarak gençlerin Youtube izleme oranları ve Youtuber sayısında fark edilir bir artış yaşanmıştır. Birçok genç için gündelik hayatlarının bir parçası haline gelmiş olan Youtuber paylaşımlarının etkileri ise henüz net olarak ortaya koyulamamıştır. Makale çerçevesinde yapılan araştırmalar gençlerin gündelik hayat sorunlarından uzaklaşmak ve eğlence ihtiyaçlarını gidermek için Youtuberları

takip ettiğini göstermektedir. Bilinçsiz Youtube kullanımı ve Youtube fenomenlerine karşı aşırı bağıllık gençler için kısa süreli bir haz ve mutluluk kaynağı olsa da uzun vadede nesnel iş ve ilişkilerine zarar veren bir sosyal medya bağımlılığının kapılarını aralamaktadır.

Sosyal medya bağımlılığı kişilerin sosyal medyayı fazla kullanma isteğine ve sosyal medya platformlarını kullanmaya aşırı heves duymaya dayalıdır. Sosyal medya bağımlılığı bir yandan boş zaman ve eğlence ihtiyacı ile paralel bir seyir izlerken diğer yandan gençler için asosyal ve inorganik ilişkilere dayanan toplumsal sorunları ve değişken ruh hali kaynaklı ruhsal sorunları tetiklemektedir. Sosyal medya bağımlılığının neden olduğu ani duygu değişimleri neticesinde kişiler kendilerini gereksiz yere çok iyi ya da tam tersi depresif hissetmektedirler. Bununla beraber sosyal medya kişilerin eğlence ve boş vakit geçirme ihtiyaçlarını tek başına karşıladığında bir bağımlılığa dönüşerek gerçek sosyal çevresi ile etkileşimlerini zayıflatmaktadır.

Çoğu zaman kendi akranları ya da beğeni ve zevklerine yakın görüşe sahip kişiler olarak gördükleri Youtuberlara karşı geliştirilen bağıllık sosyal medya bağımlılığının temel sebeplerindedir. Youtuberlar geleneksel medya araçlarında görülen karakterlerden farklı olarak doğal, gündelik ve sade bir görünüm ile seyircisi ile karşılıklı konuşuyor hissiyatı oluşturan dil kullanımını tercih ederek gençler üzerinde daha fazla etkiye neden olmaktadır. Youtuberların zaman zaman kullandıkları küfürlü dil bile gerçek ve samimi bir sohbet hissiyatına neden olduğu için gençler tarafından daha çok beğenilmektedir.

Sosyal medya bağımlılığı nedeniyle ortaya çıkan duygu durumunu ve ruh halini tekrar kazanmak için sosyal medyada geçirilen süreyi artırma ise tolerans olarak isimlendirilmiştir. Yani sosyal medya bağımlılığı, tıpkı diğer zararlı bağımlılıklar gibi kişinin beynini ve davranışlarını etkileyerek gündelik hayat akışını ve aktivitelerini bozmaktadır.

Gençlerin sosyal medya kullanımlarını daha iyi anlamak üzere makale çerçevesinde yapılan anketin ilk bölümünde internet kullanım alışkanlıkları analiz edilmiş ve gençlerin interneti en fazla sosyal medyaya girme amacıyla kullandıkları anlaşılmıştır. Katılımcıların en çok kullandığı sosyal medya aracı ise yüzde 29 oranı ile Youtube'dur. Gençlerin sosyal medya fenomenlerine bağıllıklarına dair anket verilerine göre ise gençler yüzde 16 "evet, doğru" ve yüzde 6 oranı ile "kesinlikle doğru" seçenekleri sosyal medyada takip ettiğim kişilerin videolarını izlemek/ fotoğraflarına bakmanın kendileri için bir kaçış olduğunu belirtmiştir. Nitekim literatür de Youtube'u çok kullananların az kullananlara göre hayatın koşturmacasından kaçış için fenomenlere bağlanmışlığının daha yüksek olduğunu aktarmıştır. "Sosyal Medyada Takip

Ettiğim Kişilerin Videolarını İzlemek/Fotoğraflarına Bakmak Günün Sorunlarını Unutmamda Bana Yardımcı Olur” önermesine ise katılımcıların yüzde 22’lik bir kısmı büyük çoğunlukla katılırken yüzde 22’lik bir diğer bölümü kısmen katıldığını söylemiştir. Bu veri de sorunlardan kaçış yolu olarak sosyal medya bağımlılığın geliştirildiği tezini desteklemektedir. Katılımcıların yüzde 30’u moralleri bozursa sosyal medyada takip ettikleri kişilerin videolarını izlemelerinin büyük ölçüde kendilerini daha iyi hissettirdiğini belirtmiştir. Ancak Youtuberlara karşı geliştirilen tolerans ile bu iyi hisse sahip olmak için giderek daha fazla video izlemeleri gerekmektedir. Ayrıca çoğu zaman bu videoları izlemek iyi hissettirse de zaman zaman gençlerin duygu durumlarında ani değişimleri de beraberinde getirerek ruh hallerine zarar verebilmektedir.

Youtuberların içerik analizi bölümünde ise hazırlanan içeriklerin eğlence odaklı olduğu ortaya konmuştur. En çok izlenen ilk 100 Youtube kanalı arasında yer alan Youtuberların video konuları yüzde 25 ilginç-eğlenceli ve yüzde 25’i de challenge-eğlence olarak kodlanmıştır. Youtuberların yüzde 18’i oyun ve yüzde 11’i ise komedi üzerine video çekmektedir. Video içeriklerinin yüzde 7’si life style-eğlence, yüzde 5’i müzik-eğlence, yüzde 5’i makyaj, yüzde 2’si eğitici-öğretici ve yüzde 2’si çocuk oyunu üzerinedir. En çok izlenen ilk 100 Youtube kanalı arasında yer alan Youtuber’lar mesleklerine bakıldığında yüzde 65’inin yalnızca Youtube’a içerik üretmekle ilgilendiği saptanmıştır. En popüler Youtuberlar’ın yaş dağılımı 9 ve 47 arası gibi geniş bir yelpazede değişse de ağırlıklı olarak 20-30 yaş aralığında yoğunlaşmaktadır.

En popüler ilk 7 Youtuber’ın en popüler videolarının LIWC programı ile içerik analizine göre ise videolarda yüzde 2,89 oranında pozitif duygulara yer verilirken yüzde 1,58 oranında negatif duyguların yer aldığı görülmüştür. Eğlence odaklı hazırlanan videolarda pozitif duyguların daha yoğun olması şaşırtıcı değildir. Videolarda sosyalleşme kategorisine ait ise yüzde 13,49 oranında kelime kullanımı söz konusudur. Yani Youtuberlar, sosyalleşmeye yönelik bir dil kullanarak ilgi ve beğeni çekmektedirler. Youtuberların zaman yöneliminin yüzde 15,82 ile şimdiki zaman yüzde 3,64 ile geçmiş zaman ve 2,09 oranı ile gelecek zaman üzerine olduğu anlaşılmıştır. Bu veriler Youtuberların ana odaklanan bir eğlence anlayışı sunduklarını gösterir. Kişisel kaygılara dair kelime kategorilerinde ise en fazla kelimenin boş vakit-eğlence ve para alt kategorileri altında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak eğlence odaklı hazırlanan Youtube videolarının bilinçsiz ve aşırı tüketimi gençler için sosyal medya bağımlılığı riskini beraberinde getirmektedir. Gündelik hayat sorunlarından kaçma fikri ve video izlerken yakalanan haz duygusuna sahip olmak için giderek daha fazla video izleme isteği

bu bağımlılığa zemin hazırlamaktadır. Sosyal medya bağımlılığı gençlerin asıl sosyal çevreleriyle ilişkilerini zayıflatmak ve fazla iyi ya da kötü duygu durumuna sahip olmak gibi sorunları da beraberinde getirmektedir.

Kaynakça

- Alişarlı, Ö. ve Eken, İ. (2018, Mayıs). Yeni medyada ürün yerleşirme: YouTube'da paylaşım yapan fenomenler üzerinden kampanya süreci. *Uluslararası İletişimde Yeni Yönelimler Konferansı: Eğlence ve Ürün Yerleşirme* içinde (155-165). Erişim adresi: <http://acikerisim.ticaret.edu.tr/xmlui/handle/11467/1895#sthash.FbNU6BhD.dpbs>.
- Andreassen, C. S., Torsheim, T., ve Pallesen, S. (2014). Predictors of use of social network sites at work a specific type of cyberloafing. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 19(4), 906-921.
- Ashktorab, Z. ve Vitak, J. (2016, Mayıs). Designing cyberbullying mitigation and prevention solutions through participatory design with teenagers. *In Proceedings of the 2016 CHI Conference on Human Factors in Computing Systems* (s. 3895-3905) içinde.
- Atalay, G. E. (2019). Sosyal medya ve çocuk: "Babishko Family Fun TV" isimli Youtube kanalının eleştirel bir analizi. *Erciyes İletişim Dergisi*, (1), 179-202.
- Bowell T. ve Kemp G. (2018). *Eleştirel düşünme kılavuzu*. (Çev. Bilge Tanrıseven). Ankara: TÜBİTAK Popüler Bilim Yayınları.
- Christakis, N. A. ve Fowler, J. H. (2012), *Sosyal ağların şaşırtıcı gücü: Ve yaşantımızı biçimlendiren etkisi*. İstanbul: Varlık Yayınları.
- Chrona, S. (2017). *The psychology of political behaviour in Turkey: The affective, cognitive and motivational nature of citizens' political considerations* (yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Survey Üniversitesi, Londra.
- Çalışır, G. (2015). Kişilerarası iletişimde kullanılan bir araç olarak sosyal medya: Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi öğrencilerine yönelik bir araştırma. *E-Journal of New World Sciences Academy*, 10(3), 115-144.
- Çömlekçi, M. F. ve Başol, O. (2019). Gençlerin sosyal medya kullanım amaçları ile sosyal medya bağımlılığı ilişkisinin incelenmesi, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(4), 173-188.
- Dynel, M. (2014). Participation framework underlying YouTube interaction. *Journal of Pragmatics*, 73, 37-52.
- Ekşili, N. ve Antalyalı, Ö. (2017). Türkiye'de Y kuşağı özelliklerini belirlemeye yönelik bir çalışma: Okul yöneticileri üzerine bir araştırma. *Humanities Sciences*, 12(3), 90-111.
- Griffiths, M. D. (2005). A 'Components' model of addiction within a biopsychosocial framework. *Journal of Substance Use*, 10, 191-197.
- İlhan, E. ve Aydoğdu, A. G. (2018). Türkiye'de YouTube yayıncılığı ve YouTuber olmak. *Journal of Communication Theory & Research/İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, (47), Güz, 141-166.
- Milliyet (2021, 4 Şubat). *Son dakika: Türkiye'nin nüfusu açıklandı*. Erişim adresi: <https://www.milliyet.com.tr/galeri/turkiye-nufusu-kac-oldu-2021-illere-gore-nufus-siralamasi-nedir-son-dakika-turkiyenin-nufusu-aciklandi-6694065/1>

- Mülteciler Derneği (2021, 20 Ocak). *Türkiyedeki Suriyeli Sayısı Ocak 2021*. Erişim adresi: <https://mülteciler.org.tr/turkiyedeki-suriyeli-sayisi/>
- NTV (2017, 19 Mayıs). *İşkur Youtuber yetiştirecek*. Erişim adresi: <https://www.ntv.com.tr/teknoloji/iskur-youtuber-yetistirecek,S7LEJa4s6UeDUKBImpAUzg>
- Pérez Torres, V., Pastor Ruiz, Y. ve Abarrou Ben Boubaker, S. (2018). YouTube videos and the construction of adolescent identity. *Comunicar, Media Education Research Journal*, XXVI 26(1), 61-70.
- SEKAM (2016) *Türkiye’de gençlik: Gençliğin özellikleri, sorunları, kimlikleri ve beklentileri*. İstanbul: SEKAM Socialblade (b.t.). *Top 100 Youtubers in Turkey sorted by video views*. Erişim adresi: <https://socialblade.com/youtube/top/country/tr/mostviewed>
- Tarhan, N. (2020, 10 Şubat). Haz, mutluluk ve huzur ayrı kavramlar. *Nevzat Tarhan* Erişim adresi: <https://www.nevzattarhan.com/prof-dr-nevzat-tarhan-haz-mutluluk-ve-huzur-ayri-kavramlar.html/>
- Toğlukdemir, M. A. ve Pazarbaşı Kaya, Ç. (2019). Türkiye’deki gençlerin video paylaşım ve canlı yayın platformları deneyimlerinin etnografik araştırma metodlarından yararlanarak incelenmesi. *GSF Sanat Dergisi*, (34), 114-131.
- Tuten, T. L. ve Solomon, M. R. (2018). *Social media marketing*. Sage Publications: London.
- Tutgun Ünal, A. (2019). Youtube kullanıcısı Z kuşağının sosyal medya kullanım alışkanlıkları ve tercihlerinin incelenmesi. İstanbul Arel Üniversitesi, *İletişim Çalışmaları Dergisi*, 8(16), 61-85.
- Tutgun Ünal, A. (2020). *Sosyal medya: Etkileri, bağımlılığı, ölçülmesi*. İstanbul: Der Yayınları
- Ünal, E. C. ve Çakır, M. Ö. (2021 4 Şubat). *Türkiye nüfusu 83,6 milyonu geçti*. Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/turkiye-nufusu-83-6-milyonu-gecti-/2133338>
- Kahveci, H. (2020). Sosyal medya içeriklerinin ahlaki değerler bağlamında incelenmesi: Youtube örneği. *Anadolu Journal of Educational Sciences International*, 11(1), 204-225.
- Karakuş, N., Karacaoğlu, M. Ö., ve Keten, M. (2020). Ortaokul öğrencilerinin kullandığı argo kelimeler çerçevesinden dil ahlakına genel bir bakış. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (Ö7), 172-191.
- Kuyucu, M. (2019). Y kuşağı ve Youtube: Y kuşağının Youtube platformunu kullanım amaçları. *Journal of International Social Research*, 12(63).
- Pennebaker, J. W., Boyd, R. L., Jordan, K., ve Blackburn, K. (2015). *The development and psychometric properties of LIWC2015*.
- Yardi, S., & Bruckman, A. (2011, Mayıs). Social and technical challenges in parenting teens’ social media use.
- In *Proceedings of the SIGCHI conference on human factors in computing systems* (s. 3237-3246) içinde. Atlanta: ACM Yayınları.
- Yaylagül, Ş. (2017). Sosyal medya fenomenlerine bağlanmışlığın belirlenmesi: Yükseköğretim öğrencileri üzerine bir uygulama. *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(3), 219-235.
- YouTube (2020) Hakkımızda. <https://www.YouTube.com/intl/tr/about/>
- Zinderen, İ. E. (2020). Yeni medyada kimlik inşası: Youtuber kimliğine ilişkin bir inceleme. *Erciyes İletişim Dergisi*, 7(1), 415-434.

Güç, İktidar ve Özgürlük İlişkisi Yönüyle *Homo Academicus*

Selvet Çetin*

Öz

Yapısalcı inşacı olarak tanınan Fransız sosyolog Pierre Bourdieu, teorik sosyolojiye önemli katkılarda bulunmuş ve yaptığı analizlerle bazı kavramları yeniden yorumlamıştır. En özgün katkılarından biri habitus, alan, sermaye ve strateji gibi kavramların yeniden üretilmesiyle ilgilidir. Bourdieu, derin bir felsefi arka plana sahip bu kavram-sallaştırma çabalarıyla eleştirel ve yorumsal sosyolojide özgün bir yer edinmiştir.

Pierre Bourdieu'nün üniversite ve akademik yapıyı geniş bir şekilde ele aldığı *Homo Academicus*, Türkçe'ye 2021 yılında İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları arasında kazandırılmıştır. Akademik dünyayı "içeriden" bir bakış açısıyla kritik eden Bourdieu, kitabında üniversiteyi tahakkümcü anlayışların inşa edildiği bir yer olarak değerlendirmenin yanı sıra akademisyenleri de içinden geldikleri toplumsal sınıf, sermaye birikimi ve iktidar mücadelesi yönüyle irdelemektedir. Kitap akademinin kendi iç hiyerarşisinden, fakülteler çatışmasına, kadrolaşma mücadelesinden entelektüel sermaye birikiminin nitelik sorununa kadar üniversiteye dair temel meselelere ışık tutmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Güç, Habitus, Homo Academicus, Özgürlük, Sermaye.

Homo Academicus in Relationship to Power and Freedom

Abstract

French sociologist Pierre Bourdieu, known as a structuralist constructivist, made important contributions to theoretical sociology and reinterpreted some concepts with his analyzes. One of his most original contributions concerns the reproduction of concepts such as habitus, space, capital and strategy. Bourdieu has a unique place in critical and interpretive sociology with these conceptualization efforts with a deep philosophical background.

Homo Academicus, in which Pierre Bourdieu has extensively discussed the university and academic structure, was introduced into Turkish in 2021 by İstanbul Bilgi University Press. Criticizing the academic world from an "insider" perspective, Bourdieu, in his book, evaluates the university as a place where dominating understandings are built, as well as examines academics in terms of the social class they come from, capital accumulation and power struggle. The book sheds light on the basic issues of the university, from the internal hierarchy of the academy to the conflict of faculties, from the struggle for staffing to the quality problem of intellectual capital accumulation.

Keywords: Power, Habitus, Homo Academicus, Freedom, Capital.

*Doktora Öğrencisi | Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyoloji ABD | selvetcetin@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7469-5704 | DOI: 10.36484/liberal.1027150
Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 27, Sayı:107, Yaz 2022, ss. 191-198.
Gönderim Tarihi: 22 Kasım 2021 | Kabul Tarihi: 15 Eylül 2022

Bourdieu Sosyolojisinin Üç Anahtar Kavramı

Bourdieu sosyolojisini yakından tanımak için onun sıkça kullandığı ve birbiriyle yakın ilişkisi bulunan sermaye, alan ve habitus kavramlarına değinmek gerekir. Oyun metaforuyla bu kavramları açıklamaya çalışan Bourdieu'ya göre, oyunun oynandığı yer alandır ve oyuna dâhil olanlar aynı zamanda alanın yerleşik kurallarını da tanımış olur (Bourdieu, 2006, s. 405). Her bir oyuncunun sahip olduğu birtakım kozlar bulunur ve bu kozları kullanarak çıkar elde etmeye çalışır. Bourdieu bu durumu sermaye kavramıyla ilişkilendirir. Sermayeyi ekonomik, kültürel ve toplumsal sermaye olarak üç temel başlığa ayıran Bourdieu, her sermaye tipinin farklı alanlarda kullanıldığını ve farklı işlevleri bulunduğunu dile getirir. Sonuç olarak, mücadelenin (oyunun) sürdüğü alanda bireyler, kuralları sorgulamaksızın benimser ve sahip oldukları sermaye türüne göre kendilerini sonuca götürecek bir çıkar ilişkisine girer. Bourdieu, mücadele sürerken bireyin davranış normlarının şekillendirdiği ortak yatkinlikler bütününe "habitus" olarak tanımlar (Bourdieu ve Wacquant, 2003, s. 82-83).

Bourdieu, habitus ve alan arasındaki iki yönlü ilişkiyi açıklarken, alanın habitusu yapılandırma eğilimi içinde olduğunu, habitus'un ise alana dair algıyı yapılandırmaya çalıştığını ileri sürer. Kısacası, bu zorunlu ortaklıkta alan varlığını sürdürmek için habitusu şekillendirdiği gibi, habitusun varlığı sayesinde alandaki eyleyiciler aktif duruma geçer. Böylece habitus yeniden üretimi sağlamakta ve alanın varlığını sürdürmesinde belirleyici olmaktadır. Her iki kavramın birbirine olan bağlılığı bu şekilde anlam kazanır (Bourdieu, 2007, s. 48). Üç temel sermaye türü içindeki kültürel sermaye Bourdieu'nun çalışmalarında önemli bir yer tutar. Ona göre kültürel sermaye bir alanda gücü elinde bulunduranların eğitim aracılığı ile birey, aile ve nihayet topluma yön verdiği bir tür "bilgi sermayesidir" (Bourdieu ve Wacquant, 2003, s. 108). Nesilden nesile yeniden üretilebilen kültürel sermayenin aktarımında aile büyükleri önemli bir rol oynar ve çocuklarını sürece dâhil ederek sistemin işleyişine katkıda bulunur (Crossley, 2001, s. 87).

Eğitim sosyolojisinin önemli bir parçasını oluşturan akademi dünyasındaki statü, kültürel sermaye, alan ve iktidar ilişkileri üzerine derinlemesine yapılmış incelemelere çok fazla rastlanmaz. Pierre Bourdieu'nun sosyolojisinde bu konuya özel bir ilgi gösterilmiştir. Bourdieu, bu ilgiyi "kendisini adadığı değerler karşısında gördüğü gerçeklerin yarattığı hayal kırıklığına sığınmaktan çok, akademik tahakküm alanını besleyen sorunları açıklama" ihtiyacına bağlar. Dolayısıyla Bourdieu, içinden geldiği Fransız akademik alanını incelediği 1967-1991 yılları arasındaki saha araştırmasından elde ettiği sosyolojik gözlemlerini Homo Academicus'ta analize tabi tutmaktadır.

Kendi deyişiyile “Fransız akademi insanının eyleyiş pratiklerinde gizli bulunan saiklerin mahiyetine ışık tutmaya çalışan” Bourdieu, entelektüel sermayenin hangi kısıtlamalardan etkilendiğini ve akademideki güç/iktidar mücadelesini tartışmaktadır. Akademisyenlerin ait oldukları sınıf ve sosyal tabakayla, sahip olmaya çalıştıkları sermaye ve iktidar mücadelesi arasındaki ilişkinin analiz edildiği kitap, akademiye yeni katılan genç öğretim elemanlarının geçmişten miras olarak alınan statükocu yapıya direnç göstermek ya da uyum sağlamak arasında tercih yapmaya zorlandıklarını dile getirmektedir.

Fakülteler Çatışması

Bourdieu, kültürel ve entelektüel sermayenin üreticisi konumundaki üniversitelerdeki iktidar ilişkisi ve tahakkümü mümkün kılan faillele entelektüelleri birbirinden ayırmaya çalışmaktadır. Sözünü ettiği faillele (üniversite hocalarını), üst düzey devlet memurlarına benzeten Bourdieu, bu kişilerin “saygınlık ve toplumsal bütünleşmenin değişik göstergelerini” yazar ve entelektüellere göre daha fazla taşıdıklarını ifade etmektedir. Akademi içi ve disiplinler arası sermaye farklılaşmasının aslında iktidar mücadelesinden kaynaklanan çıkarlara dayandığını belirten yazar, bu durumun fakültelerin toplumsal hiyerarşisi içinde yükselip çeşitlendiğini ileri sürmektedir (Bourdieu, 2021, s.44). Yazar, iktidar ilişkisinin eğitim alanını işgal eden yükseköğretim kurumlarında, fakülteler ve farklı fakülte hocaları arasındaki ekonomik, siyasi ve kültürel güç çekişmesinin kurallarına değinmektedir. Ona göre fen fakültelerinden edebiyat fakültelerine, oradan hukuk ve tıp fakültelerine doğru ilerledikçe, hakim sınıfın hakim kesimleri daha sık görülmektedir (s.46).

İlk olarak 1967 yılında gerçekleştirdiği saha çalışmalarından derlediği ve rileri, sahip olunan kültürel, sosyal ve ekonomik sermaye birikimi ve inşa edilen habitus açısından ele alan Bourdieu, sekiz anlamlı göstergeyle sosyo-analiz yapmaktadır. Bu göstergeler şunlardır;

1. Edinilmiş konumlara ulaşmada ve habitusun oluşumunda belirleyici olan ekonomik, kültürel ve sosyal sermaye ile toplumsal köken ve aidiyet (babanın mesleği, coğrafi kökenler ve ailenin asıl dini);
2. Önceki belirleyicilerin eğitime dayalı olan sermayesi (eğitim sermayesi), okul tercihleri, ortaöğretimde kazanılan eğitim başarısı ve yükseköğretimde tercih edilen kurum ile kazanılmış unvanlar;
3. Akademik iktidar sermayesine sahip olmak: (enstitü üyeliği, enstitü yöneticiliği, dekanlık, genel sınavlarda jüri üyeliği gibi);
4. Bilimsel iktidar sermayesi: bilimsel yayın organlarında yönetici olmak; araştırma komisyonlarına katılım ve ders vermek amacıyla katılım;

5. Bilimsel prestij sermayesi: bilimsel ödüller, yabancı dillere çeviriler, enstitü üyeliği ve uluslararası toplantılara katılım;
6. Entelektüel şöhret sermayesi: Fransız Akademisi üyeliği, televizyonda görünmek, gazete ve dergilerde yazmak; entelektüel dergilerin yayın kurulu üyeliği;
7. Ekonomik ve politik iktidar sermayesi: Hükümetin siyasi organlarında yer almak, iktidarın okullarında eğitim vermek ve çeşitli ödüllere layık görülmek;
8. Siyasal yatkinlikler: Belli siyasi eğilimi yansıtan bildirilere imza atmak, siyasi kongre ve toplantılara katılmak; (s.49).

Bourdieu bu verilerden yola çıkarak toplumsal hiyerarşi ile kültürel hiyerarşi arasındaki zıtlığın akademik alandaki işleyişini kritik etmektedir. Yazar, akademik alanın kendi yapısı içinde iktidar hiyerarşisini yine kendisine özgü yöntemlerle tekrar ürettiğini belirtmektedir. Tahakküm altındaki fakülteler ile hâkim kesimi oluşturan akademik yapı arasındaki karşıtlıkta ekonomik ve kültürel sermaye göstergelerinin önemli bir rolü bulunduğunu dile getiren Bourdieu, bu zıtlığın ekonomik ve kültürel temelde olduğu gibi etik, dinî ve siyasi boyutta da ayrılmış iki hayat tarzını yansıttığını açıklamaktadır. Bourdieu oluşturduğu gösterge tabloları bağlamında, entelektüel şöhret ve bilimsel saygınlık sermayesi daha düşük olan akademisyenlerin çoğunlukla alt-orta sınıf kökenli oldukları sonucuna ulaşmaktadır (s.57). Aynı zamanda bu sınıfı oluşturan öğretim elemanlarının aileleri nesiller boyu eğitime yatırım yapmış ve mütevazı sosyal kökenlere sahip çevreden gelmektedir.

Kant'ın iki tip fakülte arasında yaptığı ayrımı esas alan Bourdieu, hâkim-tahakkümcü fakülteler ile bilimsel araştırmaya dönük fakültelerin bilimsel ve entelektüel sermaye birikimlerini de kategorize etmektedir. Bu iki cephedeki akademik yapıyı üst ve alt fakülte şeklinde kümeliendiren yazar, hükümet tarafından kontrol edilen ve pratik bilginin kullanıldığı ilahiyat, tıp ve hukuk fakültelerini üst kategoride görmektedir. Diğer tarafta ise, tarihsel ve ampirik bilim veya saf mantık bilimiyle uğraşan alt fakülteler yer almaktadır (s.73). Bu açıdan, "kurumsal rütbe için üniversitedeki iktidar kavgalarına katılıp akademi pazarında saygınlık getiren faaliyetlerde bulunan homo academicus bir cephedeysen, aydın sorumluluğuna sahip ancak iktidar yönüyle güçsüz ve marjinal konumdaki entelektüeller diğer cephede bulunmaktadır.

Sermaye Türü ve İktidar Biçimleri

Bourdieu, fakülteler uzamındaki konumlarından hareketle tıp ve hukuk fakültelerince temsil edilen "toplum hayatına özgü" kutupla, fen fakültelerince

temsil edilen “bilimsel” kutup arasındaki edebiyat fakültelerini bu iki tür akademik iktidar mücadelesini gözlemlemek için öncelikli bir yer olarak seçmiştir (s.83). Edebiyat ve beşeri bilimler fakültesini bilimsel araştırma mantığı ve entelektüel alanın parçası olarak gören yazar, bu alandaki iktidar uzamının bir yansıması olarak en güçlü hocaların Paris’teki fakültelerde bulunmasının tesadüf olamayacağını ifade etmektedir.

Yaşla ilişkili bu farklı iktidar biçimlerine erişmede kültürel ve toplumsal sermayenin çeşitli göstergelerine de vurgu yapan Bourdieu, öğretmen, tüccar ve sanayici çocuklarının toplumsal köken yönüyle “güçlü” nüfusu oluşturduğunu dile getirmektedir. Memur, işçi ve çiftçi çocuklarının ise eğitim sermayesi düşük ve daha zayıf toplumsal sermayeyi temsil etmesi, onların akademik iktidar bakımından güçsüz ve marjinal bir konumda olmasına zemin hazırlamaktadır (s.91).

Akademide bu toplumsal kökene dayalı ayrışmayla birlikte, hâkim akademik sermayenin kullanılmasında ve kadronun yeniden üretilmesinde iktidarı elinde tutan statükocu failer önemli yer tutmaktadır. Bu failer, işgal ettikleri konumlarından aldıkları güçle çeşitli kadrolara girişi, sınav jürilerini, doktora adaylarının seçimini ve asistan alımlarını kontrol ederler. Sadece toplumsal olarak değil kişisel olarak da “Sayın Rektör, Sayın Dekan” gibi hitaplarla fail, elinde tuttuğu ağırlığı korumaya çalışmaktadır (s.95). İktidar konumu hiyerarşileşmiş veraset düzenini tehdit edecek bir oluşuma izin vermeyen bu yapıya yeni girenler-asistanlar gibi- egemen kurumsal tahakküme boyun eğmeye zorlanırlar.

Bourdieu, sürdürülebilir bağımlılık ve otorite ilişkisinde yeni gelenlerin umut ve beklentilerine dikkat çekerek, taşradaki bir öğretim üyesi Sorbonne’a gitmeye can attığı veya Sorbonne’daki bir hoca enstitüye girmeyi umduğu sürece otoritenin bu beklentileri kullanacağını öngörmektedir. Nihayetinde otorite kariyer beklentileri üzerine kuruludur ve beklenti içindekilerin sayısı ne kadar çok olursa fail öncelikleri, vaatleri ve hiyerarşileri anımsatarak tahakkümünü gerçekleştirir (s.101).

İktidarını perçinlemek ve akademik prestijlerini güçlendirmek için yeni gelenlere-müşterilere- kariyer sağlamak üzere tez konusu seçiminde, tez jürisi belirlenmesinde ve tez savunmasında kendisine itaat edilmesini isteyen patronlar-hocalar- akademik otoritenin özgül sermayesini biriktirirler. Toplantılarda, törenlerde, kurullarda hep onlar vardır, böylece entelektüel şöhret sermayesini de ustalıkla kullanırlar. Bilimsel iktidar sermayesini kontrol altında tuttıkları okul müfredatı, sınav konuları ve derslerle yeniden üreterek öğretim kadrosu ve öğrenciler üzerinde etkin bir tahakküm oluştururlar.

Bir yığın rutin bilgiden oluşan kitap ve ansiklopedi serileri, bilinçli ya da bilinçdışı uysallıklar yoluyla patronların iktidarını güçlendirmektedir (s.115). Kendilerini araştırmaya adadıklarını söyledikleri halde uzun çaba gerektiren araştırmalarda doğrudan yer almayan fakat araştırma ekibinin başında isimleri bulunan bu kişiler, hak etmedikleri halde en prestijli akademik tanınma ünvanlarına sahip olurlar. Birden fazla görev üstlenen bu “ustalar” akademik şöhret sermayesini ise kıdemsiz asistanları ve gönüllü öğrencilerinin yardımıyla korumaya çalışırlar. Bourdieu, entelektüel şöhretin dünyevi iktidarın bir parçası olduğunu savunur ve farklı iktidar biçimlerinin hem rakip hem de birbirini tamamlayarak dayanışma içinde olduklarını belirtir (s.127).

Kadro Savunusu ve Dengelerin Bozulması

Üniversitelerin dönüşümü açısından öğrenci sayısının artışına paralel olarak yeni fakültelerin ve yeni öğretim kadrolarının açılmasını “piyasanın işleyişindeki iktidar mücadelesiyle” ilişkilendiren Bourdieu hukuk, edebiyat ve fen fakültelerindeki hoca kadrosunun evrimini grafik yoluyla açıklamaktadır (s.147). Ona göre fen bilimleri, hukuk ve edebiyat asistanları ve kıdemli asistanlarının sayısındaki belirgin artışla üniversite piyasasındaki iş arzının artışı arasında bir korelasyon mevcuttur.

Akademik bürokrasinin daha çok bilimsel idareci kadrosu yoluyla iktidarını korumasının, fakültelere asistan ve/veya doktora öğrencisi alımlarında kendisini hissettirdiğini dile getiren yazar, üniversitedeki kadrolaşmaya ilişkin analizlerde bulunur. Akademik hiyerarşinin zirvede olduğu Paris Üniversitesi’nde kürsü sahibi olmak için yarışan kıdemli kadroların (profesör ve doçentler) taşra üniversitelerindeki kadro sorunlarıyla ilgilenmeyişi, akademik iktidar yapısının niteliğinden kaynaklanmaktadır.

Nitelik, nicelik, yaş ve kariyer beklentisi gibi faktörlerin kadrolaşma açısından akademik genişleme süreçlerini etkilemesi, aslında hoca kadrosunun yeniden üretimini de riske sokmaktadır. Bu noktada, yeni disiplinlerde kadroya alımdaki örtük kriterleri bu alımlardan sorumlu hocalardan başka kimse pek bilemez. Kaba hiyerarşik düzenin koruyucusu olan failler (kadrolu hocalar) bu örtük kriter sisteminin mimarları konumundadır (s.155). Akademik kadroların değerini düşürmemek için niteliğe ve nesnel değerlendirme ölçütlerine dayalı bir alım sistemi oluşturmak gerekir.

Dolayısıyla statükocu akademik vesayet düzeninin değişmesi ve yeni girilenlerin bilimsel ve entelektüel kaygılar gözetilerek liyakata göre seçilmesi bakımından fırsat eşitliği sağlanmalıdır. Mevcut durumu akademinin vesayet

krizi olarak nitelendiren Bourdieu, kadroya alım tarzındaki dönüşümün kariyerdeki ilerlemeyi de olumlu yönde etkileyeceğini ve öğretim elemanları arasındaki alt-üst çekişmesini önleyebileceğini düşünmektedir.

Bununla birlikte akademik hiyerarşi krizinin hocalar ve kıdemli asistanlar arasındaki karşıtlık üzerinden belirginleştiğini söyleyen yazar, kadroya yeni alım usulleri, doktora tezleri ve kariyer beklentileri gibi etkenlerin yeniden üretim sürecini sekteye uğrattığını belirtmektedir. Kariyerce aceleciliğin akademik nesiller arasında yaygınlaşıyor oluşunda seçkin hocaların ve kıdemli öğretim elemanlarının bilimsel iktidar gücüne yaslanarak vadettiği konumların etkisi büyüktür. Öyle ki, tez konusu seçimindeki görünmeyen sınırlılıklardan, tez savunma jürisine atanacak üyelerin seçimine kadar tüm kuralları belirleyen ve uygulayan bir statükonun varlığı sözkonusudur. Bilimsel olarak her zaman daha seçkin konumda görülen hocaların eserlerine tez kaynakçasında “yeterince” yer vermeyen lisansüstü öğrenciler ve asistanların kariyer beklentileri zora girecektir. Akademik boyun eğ(dir)menin klasik yöntemlerinden biri olan bu durum, kutsanmış veraset düzenine yeni kurbanlar kazandırmaktadır.

Bourdieu, içinde barındırdığı zamansal ve nesnel yapıların birlikteliği üzerine kurulu olan akademik düzenin iki tür meydan okumayla karşı karşıya kaldığını ifade eder. Bunlardan biri, yeni girenlerin akademik vesayet mirasına aykırı davranarak kendi yetkinlikleriyle düzene “bireysel” meydan okuma girişimidir. Diğer yandan, akademik hiyerarşilerin açık ve gizli çekişmelerine karşı örgütlü bir mücadelenin ve toplu meydan okumanın sendika hareketiyle mümkün olacağını savunan yazar, eski alım usullerinin tarihe karışması için bu çabayı önemsemektedir (s.176).

Sonuç Yerine

Akademik hayatı ilgilendiren bütün sermaye birikimlerini ve bu birikimler üzerinden konuşlanan iktidar ilişkilerini anlatan Bourdieu, bilimsel ve entelektüel kaygılara göre bir “Homo Academicus” portresi oluşturmuştur. Yazar, her ne kadar Fransız üniversitelerinden yola çıkarak bir sosyo-analiz yapmış olsa da bu tahakkümcü akademik disiplinin kurucu akli sadece Fransa akademisi dünyası için geçerli değildir. Pekâlâ, ülkemizdeki akademik kültürel sermaye gücünü elinde bulunduran çevreler de uzun yıllar boyunca üniversiteyi bir bilim merkezi olarak değil, siyasal ve toplumsal kutuplaşmanın bir aracı olarak görmüştür. Böyle olunca da askeri ve bürokratik vesayetin gölgesinde kalan akademide gerçekten bilimsel sermayeye sahip entelektüeller ciddi kısıtlamalar ve baskılarla karşılaşmıştır.

Yazarın ele aldığı sekiz önemli sermaye göstergesinin önemli ölçüde bizdeki akademik mirasın bir parçası olduğunu söylemek mümkündür. Bu miras, akademik hiyerarşik ilişkileri şekillendirmekte ve mevcut statükoyu güçlendirmektedir. Öğretim kadrolarının niteliği ve seçiminden, entelektüel şöhret sağlayan pek çok alana uzanan bu kurulu düzenin değişmesi ise ciddi bilimsel uğraş gerektirmektedir. Dolayısıyla akademik tahakkümü mümkün kılan etkin ve elverişli ortam ve yapılar var olduğu sürece akademik iktidarı elinde tutan seçkinci zümre de var olmayı sürdürecektir.

Gayet yerinde bir değerlendirmeye Bourdieu, akademisyenleri aynanın karşısına geçmeye davet etmekte ve her şeyi bildiklerini zannederken pek çok şeyin cahili kalmalarındaki çelişkiyi göstermeye çalışmaktadır. Öte yandan bir üniversitenin/fakültenin kurulmasına yönelik ihtiyaç analizlerinin doğru şekilde yapılması, sosyal, kültürel ve ekonomik şartlara göre yerleşim alanının belirlenmesi ve fiziki koşullardan bina yapımına kadar tüm süreçlerin akademik beklentileri karşılaması gerekmektedir. Akademik alanların kendi iç hiyerarşisine göre değil, öğrencilerin akademik yapıdan faydalanma pratiklerine göre tasarlanması önemlidir. Gerçek hayattan kopuk, seçkinci, ayrıcalıklı alanlara ve heterotopik bir mekâna dönüşen üniversite kampüslerinin yerine, toplumla iç içe olan bilimsel yapılara ihtiyaç duyulmaktadır. Peki, günümüzde her üniversitenin kendi hiyerarşisini ve akademik iktidarını oluşturduğu bu yapı değişebilir mi, ya da bir başka ifadeyle söyleyecek olursak; “başka bir akademi mümkün mü? Elbette mümkündür ve akademik değişimin kilidi, entelektüel ve bilimsel sermayenin doğru şekilde kullanılmasıyla açılacaktır.

Kaynakça

- Bourdieu, P. ve Wacquant, Loic J. D. (2003). *Düşünsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar*, Çeviren: Nazlı Ökten, İletişim Yayınları. İstanbul.
- Bourdieu, P. (2006). *Sanatın Kuralları: Yazınsal Alanın Oluşumu ve Yapısı*, Çeviren: N. Kamil Sevil, Yapı Kredi Yayınları. İstanbul.
- Bourdieu, P. (2007). “Viva La Crise!: Sosyal Bilimde Heterodoksi İçin”, içinde: Güney Çeğin, Emrah Göker, Alim Arlı, Ümit Tatlıcan (der.) *Ocak ve Zanaat: Pierre Bourdieu Derlemesi*. İletişim Yayınları. İstanbul.
- Bourdieu, P. (2021). *Homo Academicus*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. İstanbul.
- Crossley, N. (2001). “*The Phenomenological Habitus and Its Construction*”, *Theory And Society*. Sayı:30/1, Berlin.

liberal düşünce Dergisi Yayın ve Yazım İlkeleri*

Liberal Düşünce Dergisi, yılda dört defa yayınlanan TR DİZİN'de (ULAKBİM) taranan akademik ve bilimsel hakemli bir dergidir.

Liberal Düşünce Dergisi'nin amacı ve kapsamı, etik kuralları yayın ilkeleri ve yazım kuralları aşağıda belirtilen şekilde düzenlenmiştir.

Dergide telif, çeviri (yazarından ve yayıncı kuruluştan izin almak koşuluyla), sadeleştirme, edisyon kritik, kitap-sempozyum değerlendirmeleri vb. çalışmalar yayınlanır.

I. Derginin Amacı ve Kapsamı

Liberal Düşünce Dergisi, sosyal ve beşeri bilimlerin teorik konularını ve güncel olaylarını liberal ilke ve değerler çerçevesinde ele alan akademik ve yarı akademik çalışmalar yayımlar.

Dergi, kapsam olarak liberalizm ve piyasa ekonomisi ile ilgili tarihi ve güncel meseleleri farklı yöntemlerle, farklı açılardan ele alan çalışmalara öncelik verir.

Liberal Düşünce Dergisi Mart, Haziran, Eylül ve Aralık aylarında olmak üzere yılda dört kez yayımlanır; yayım dili Türkçe veya İngilizcedir. Dergiye gönderilen yazıların daha önce yayımlanmamış olması gerekir. Daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş olan bildiriler, bu durumun dipnotta belirtilmesi şartıyla değerlendirmeye alınır.

Yayımlandığı tarihten itibaren 25 yıl geçmiş; önem ve etki bakımından klasik metin olarak değerlendirilebilecek yazı ve çeviriler, Yayın Kurulu'nun uygun bulması halinde tekrar yayımlanabilir. Ayrıca dergide kitap tanıtımı ve değerlendirmesi de yayımlanır.

II. Etik Kurallar

Yayımlanan yazıların fikrî sorumluluğu yazarlara aittir.

Dergiye gönderilen çalışmalarda bilimsel atıf kurallarına özen gösterilmesi gerekmektedir; makalenin yazar/lar tarafından yazılmış özgün bir çalışma olması gerekmektedir. Tüm yazarların makaleyi okuması, onaylamış ve dergiye yayımlanması için gönderildiğinden haberdar olması gerekir.

Gönderilen makalenin bir kısmı ya da tamamı başka bir yerde yayınlanmamış ve yayınlanmak üzere başka bir yere yollanmamış olması gerekir.

Dergiye gönderilen çeviri makale çalışmalarında orijinal makalenin yazarından ve yayıncı kuruluşundan izin alındığını gösteren belgenin sunulması gerekmektedir.

Yazar/lar makalenin telif hakkını, makalenin *Liberal Düşünce* Dergisi'nde yayınlanmasına karar verdiğinden itibaren dergiye devretmiş sayılır. Yazar/lar derginin yazı işlerinden izin almadan makaleyi başka bir platformda (dergi, editoryal kitap, internet sitesi, blog vb.) yayımlayamaz.

Dergiye gönderilen çalışmalarda, etik kurul kararı gerektiren klinik ve deneysel insan ve hayvanlar üzerindeki çalışmalar için ayrı ayrı etik kurul onayı alınmış olması, bu onayın makalede belirtilmesi ve belgelendirilmesi gerekir.

III. Yazıların Değerlendirilmesi

Yazıların <https://dergipark.org.tr/tr/pub/liberal> adresine yüklenmesi gerekmektedir. Dergiye ulaşan makaleler editörler kurulu tarafından ilk olarak şekil ve içerik incelemesine tabi tutulur. Bu inceleme için uygun olması halinde makale iki ayrı hakeme gönderilir; uygun olmaması halinde ise yazara gerekçesiyle birlikte iade edilir.

Hakem inceleme sürecine geçen makaleler, "kör hakem" yöntemiyle değerlendirilir. İki hakemin görüşünün olumlu olması halinde makale yayım sürecine alınır; iki hakemin görüşünün olumsuz olması halinde makale yayım sürecinden çıkartılır. Hakem görüşlerinden sadece birisinin olumsuz olması halinde üçüncü bir hakemin görüşüne başvurulur. Üçüncü hakemin görüşünün olumlu olması halinde makale yayım sürecine alınır; olumsuz olması halinde ise makale yayım sürecinden çıkartılır.

* 102. Sayıdan itibaren geçerlidir.

Hakem değerlendirme süreci sonrasında yazara konuyla ilgili gerekli bilgilendirmeler yapılır ve hakem raporları doğrultusunda düzeltme yapılması gerekiyorsa editörler kurulu tarafından belirlenen süre içerisinde düzeltmelerin gerçekleştirilerek makalenin dergiye gönderilmesi istenir.

IV. Yazım Kuralları

Yazım dili Türkçe ve İngilizcedir. Türkçe makalelerin yazımında, noktalamasında ve kısaltmalarda Türk Dil Kurumu internet sitesindeki Güncel Sözlük ve Yazım Kuralları esas alınır. Gönderilen yazılar dil ve anlatım açısından bilimsel ölçülere uygun, açık ve anlaşılır olmalıdır.

Makalelerde Türkçe ve İngilizce başlık, öz ve abstract, anahtar kelimeler ve keywords; metin içinde bölüm başlıkları ve kaynakçanın yer alması gerekmektedir. Makale yukarıda sayılan tüm unsurları ile birlikte 4.000 ile 10.000 kelime arasında olmalıdır.

Makalelerde yer alan Türkçe ve İngilizce öz ve abstract'ın her birinin 100-150 kelime, anahtar kelime ve keywords'ün 3-7 kelime aralığında olması gerekmektedir.

Yazar adı, makale başlığının alt satırının sağ köşesine italik koyu, 11 punto olarak yazılmalı; yazarın unvanı, ORCID numarası, görev yeri ve elektronik posta adresi dipnotta (*) işareti ile 9 punto yazılarak belirtilmelidir. Diğer açıklamalar için yapılan dipnotlar metin içinde veya sayfa altında numaralandırılarak verilmelidir.

Yazı karakteri Times New Roman, 11 punto, satırlar bir buçuk aralıklı, açıklamalara ilişkin dipnotlar 9 punto ve tek aralıklı yazılmalıdır.

Kitap incelemelerinde aşağıdaki hususlara ayrıca dikkat edilmelidir;

Kitap inceleme metinleri 1.000 ile 3.000 kelime arasında olmalıdır. Değerlendirilen kitabın niteliğine göre yayın kurulu 3.000'den fazla kelime içeren bazı inceleme metinlerinin yayımlanmasına izin verebilir. Başlık bilgilerinde tanıtım veya incelemesi yapılan eserin adı, yazarı, yayımlandığı şehir, yayınevi, yayım yılı ve ISBN numarası yazılmalıdır.

Kitap tanıtımı ve değerlendirmesi yapan yazarın adı, makale başlığının alt satırının sağ köşesine italik koyu, 11 punto olarak yazılmalı; unvanı, görev yeri ve elektronik posta adresi dipnotta (*) işareti ile 9 punto yazılarak belirtilmelidir.

Kitap tanıtımı bir eserin sırf özeti değil, eleştirel olarak değerlendirmesi olmalıdır. Kitap tanıtımı yapan yazar kitapla aynı fikirde olabilir, kitabın fikirlerine karşı çıkabilir veya kitabın sunduğu bilgilerde, yargılarda veya yapıda örnek teşkil eden veya eksik kalan yönleri belirtebilir. Ayrıca tanıtımı yapan yazarın, kitapla ilgili düşüncelerini açık bir şekilde ifade etmesi gerekir.

Kitap tanıtımı ve değerlendirmesi, bir kitapta ortaya konulan en önemli noktalara ışık tutularak bunların eleştirel olarak tartışılmasıdır. Bu süreç giriş, kitabın önemi, özeti, eleştirel tartışma ve sonuç gibi genel bir yapıyı takip etmelidir.

V. Sayfa Düzeni

Paragraf arası, ilk satır 1.25, paragraflar arası önceki 3 nk, sonra 3 nk, iki yana dayalı, satır aralığı bir buçuk olmalıdır. Makalelerde giriş ve sonuç kısımlarıyla birlikte tek düzeyli alt başlık kullanılmalıdır. Giriş, Alt Başlıklar, Sonuç ve Kaynakça başlıkları koyu puntuyla yazılmalıdır. Sayfa numaraları alt sağda verilmelidir.

VI. Atıf ve Kaynakça Yazımı

Atıf

Atıf ve kaynakça APA (American Psychological Association) 6.0 sistemine göre düzenlenmelidir. APA 6.0 kuralları hakkında detaylı bilgiye http://www.tk.org.tr/APA/apa_2.pdf adresinden ulaşılabilir. Atıflar makalede kullanılan punto ile yazılır. Bu yöntemde, metin içinde alıntı sonrasında (Yazarın Soyadı, Basım Yılı: Sayfa Numarası) parantez içinde verilir. Tablo ve şekiller de APA 6.0'a göre düzenlenmelidir. Bir konuya ilişkin açıklama yapılması istendiğinde sayfa altına dipnot verilebilir. Ancak kaynakça gösterimi sayfa altında dipnot ya da son not şeklinde yapılamaz.

Bir konuya ilişkin açıklama yapılması istendiğinde sayfa altına dipnot verilebilir. Ancak kaynakça gösterimi sayfa altında dipnot ya da son not şeklinde yapılamaz.

Bir eserden veya mülakattan doğrudan alıntı yapılması durumunda alıntı 3 satırdan az ise cümle içerisinde kullanılır; 3 satır ve daha fazla ise ayrı bir paragrafta belirtilir. Bu paragraf tek aralıklı, 11 punto ve her iki taraftan 1.25 cm içeriden hizalı yazılır.

Atıf Örnekleri

Tek Yazar	(Yayla, 2017: 109).
İki Yazarlı	(Balaam ve Dillman, 2015: 545).
İkiden Fazla Yazar	(Dursun, Tekiner ve Tekin, 2016: 89) veya (Dursun ve diğerleri, 2016: 89).
Yazar Olarak Bir Kurum	(Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu [TÜBİTAK], 2013) İkinci ve sonraki göndermeler; (TÜBİTAK, 2013)
Editörlü Kitaptan Bölüm (Bölüm Yazarı dikkate alınır)	(Beriş, 2017: 113).
Yazarsız Çalışma	(Bilimsel Makaleler Hazırlama, 2000: 45).
Standartlar	(TS-40561, 1985: 6).
Yazarı Olmayan İnternet Dokümanı	(www.hurfikirler.com., 2017).
Aynı Yazarın Farklı Yıl Birden Çok Çalışması	(Yayla, 2015: 220; 2017: 130).
Aynı Soyadlı İki Yazar	(A. Aslan, 2000: 6; B. Aslan, 2010: 71).
Birden Fazla Kaynaktan Yararlanma	(Aytekin, 2004: 71; Küçük, 2008: 87).
Aynı Yazarın Aynı Yıla Ait Birden fazla Eseri	(Yayla, 2017a: 165) ve (Yayla, 2017b: 140).
Orijinal kaynağa ulaşılamaması durumunda	(Metin içinde bahsedilirse) İnalıcık'a göre (aktaran Hanioğlu, 2012: 40). (Metin içinde bahsedilmezse) (İnalıcık'tan aktaran Hanioğlu, 2006: 40).

Kaynakça

Kaynak künyesinde yazar(lar)ın önce soyadı sonra adının baş harfi yer alır. İki yazarlı bir kaynaktaki yazarlar arasında "ve" bağlacı konur. İkiden fazla yazarlı eserlerde ise yazarların arasında virgül (,) konulup son yazardan önce "ve" bağlacı konur.

Kaynakça yazarların soy ismine göre alfabetik olarak sıralanır. Yazarların soyadlarının baş harfi ve adlarının ilk harfi büyük yazılır. İnternet kaynakları kaynakça içerisinde alfabetik sıraya göre yer almalıdır. Kullanılan kaynağın künye bilgileri açık olmalıdır. Çok basımlı kitaplarda baskı sayısı yazılır. Yabancı kaynaklarda, künye bilgilerinin tamamı kaynağın yazım dili ile yazılır, Türkçeleştirme yapılmaz.

Kaynakça Örnekleri

Tek Yazarlı Kitap	Yayla, A. (2017). <i>Liberalizm</i> . Ankara: Liberte Yayınları.
İki Yazarlı Kitap	Williamson, J. ve Mahar, M. (2012). <i>Finansal liberalizasyon üzerine bir inceleme</i> . Ankara: Liberte Yayınları.
İkiden Fazla Yazarlı Kitap	Stroup, R., Gwartney, J. D. ve Ferrarini, T. (2016). <i>Temel ekonomi</i> . Ankara: Liberte Yayınları.
Yazar Adı Olarak Kurum	Liberal Düşünce Topluluğu (2014) <i>Türkiye'nin eğitim sorunu ve özgür toplum için reform önerisi: imkânlar, zorluklar ve ara çözümler</i> . Ankara: Liberal Düşünce Topluluğu, Yayın No. 47.
Yazar Adı Yok	International Tourism Report (1997), <i>Travel and tourism intelligence</i> . No. 2.
Çeviri	Martin, G. (2017). <i>Terörizm: kavramlar ve kuramlar</i> . (çev. İhsan Çapcıoğlu ve Bahadır Metin). Ankara: Adres Yayınları.
Hazırlayan	Yılmaz, Ö. (Yay.Haz.) (2018). <i>Hür fikirler</i> . Ankara: Liberte Yayınları.
Editörlü Kitap	Büyükkakıncı, E. (Ed.). (2015). <i>Savaş kuramları: temel düşünürler ve yaklaşımlar</i> . Ankara: Adres Yayınları. Kalkan, B. ve Başdemir, H. (Ed.). (2017). <i>Siyasi ideolojiler</i> . Ankara: Adres Yayınları. Özkol, A. O., Delici, M. ve Özhan, S. (Ed.). (2009). <i>ABD dış politikası</i> . İstanbul: Küre Yayınları.

Editörlü Kitapta Bölüm	Şahin, Y. (2017). Çevre sorunları ve liberalizm. Orçun İmga ve Hakan Olgun (Ed.). <i>Yeşil ve siyaset</i> içinde (s. 219-235). Ankara: Liberte Yayınları.
Tek Yazarlı Makale	Haklı, S. Z. (2016). Cumhuriyetin ilk yıllarında sosyal liberal bir akademisyen: Prof. Dr. Ethem Menemencioglu. <i>Liberal Düşünce Dergisi</i> , 82, Bahar, 55-77.
Çok Yazarlı Makale	Yılmaz, A. ve Yazıcı, S. (2017). Sosyal bilimler felsefesinde temel sorunlar ve yaklaşımlar. <i>Liberal Düşünce</i> , 88, Güz, 57-68.
Yazarsız Süreli	<i>The Economist</i> . (2011). Trade and Wages, s. 341, Londra, 74-75.
Sempozyum ve Kongrede Sunulan Yayınlar	Yayla, A. (2018, Aralık). Beşeri ilerlemenin kaldıracağı ihtiyaçlar ve fikirler. <i>Fikir tarihimizde Hür Fikirleri Yayma Cemiyeti sempozyum tebliğleri</i> (s. 17-30) içinde. Ankara: Liberte Yayınları.
Raporlar	Çetin, Ü. (2017). Türkiye'nin 2002 sonrası büyük moderasyonu. <i>Liberal Düşünce Topluluğu</i> . Erişim adresi: https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/790376 .
Yazarsız Raporlar	Uluslararası Terörizm ve Güvenlik Araştırmaları Merkezi. (2016). <i>Türkiye'de güvenlik sektörünün dönüşümü: polisliğin yeniden yapılandırılması</i> . Ankara.
Seminerler	Yayla, A. (2017). Ekim devriminin 100. Yılında sosyalizm, <i>Liberal Düşünce Topluluğu semineri</i> , 25 Ekim 2017, Ankara.
Standartlar	TS-40561. (1985). <i>Çelik yapıların plastik teoriye göre hesap kuralları</i> . Ankara: Türk Standartları Enstitüsü.
Broşür	Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. (2006). <i>Enflasyon hedeflemesi</i> [Broşür].
Gazete (Yazarlı)	Göka, E. (2017, 24 Ağustos). <i>Bilgi, Yeni Şafak</i> , s. 6.
Gazete (Yazarsız)	<i>Milliyet</i> . (2021, 24 Mart). Dünya Bankası'ndan yoksullukla mücadele açıklaması.
Gazete (Yazarsız ve Başlıksız)	Sabah (2019, 1 Ocak). s. 3.
Sözlük	Siyaset. (t.y). <i>Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük</i> içinde. Erişim adresi: https://sozluk.gov.tr/
Ansiklopedi	Birinci, A. (1998). Hürriyet ve ihtilaf fırkası. <i>İslam ansiklopedisi</i> , c. 18. Ankara: TDV Yayınları.
Devlet Dokümanları	Genelkurmay Ateşe Başkanlığı. (2000). <i>57. Piyade alayının tarihçesi</i> (Yayın No. 19175). Ankara: Milli Savunma Bakanlığı Arşiv Müdürlüğü.
Kutsal Kitaplar	<i>Kur'an</i> . Bakara Süresi. Ayet 25. (Mealde Basımevi ve meal yazarı belirtilir).
Yayınlanmamış Tezler	Yılmaz, M. (1991). <i>Ahmet Ağaoğlu'nda liberalizm ve milliyetçilik</i> (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
Mahkeme Kararları	Yargıtay H.G.K. 19 Mayıs 1963. E. 4-39, K.59 (<i>Adalet Dergisi</i> , Mart-Nisan 1964), 3-4.
İnternette Yayımlanan Gazete Makalesi	Küçük, A. (2018, 29 Ocak). Siyasi ittifaklar zemininde Türkiye için yeni seçim sistemi önerisi. <i>Hür Fikirler</i> . Erişim adresi: http://www.hurfikirler.com/siyasi-ittifaklar-zemininde-turkiye-icin-yeni-secim-sistemi-onerisi/
Elektronik Posta	Anderson, B. (kişisel iletişim, 6 Kasım 2019).
Film ya da Video	Valdes, D. (Yapımcı) ve Darabont, F. (Yönetmen). (1999). <i>Green mile</i> [Sinema Filmi], ABD: Warner Bros Pictures.
Televizyon Programı	Özdemir, C. (Yapımcı). (2012, 27 Haziran). <i>5NİK</i> [Televizyon Programı]. İstanbul: CNN TÜRK.
Ses Kaydı	Selçuk, M. (1999). <i>Aziz İstanbul</i> [CD]. İstanbul: YKY Müzik.
Video Kayıtları	Son darbe: 28 Şubat (2012). 2. Bölüm, 65 dak. Türkiye: CNN TÜRK.

